ISSN 2077-7280

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 15

Харків – 2012

УДК 930
ББК 63.3

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 10 від 29 жовтня 2012 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	*Посохов С. І. (головний редактор)*
канд. іст. наук, доцент	*Бардола К. Ю.*
д-р іст. наук, професор	*Волосник Ю. П.*
д-р філос. з іст., доцент	*Готовська-Хенце Т. (Болгарія)*
канд. іст. наук, доцент	*Домановський А. М.*
канд. іст. наук, доцент	*Журавльов Д. В.*
д-р іст. наук, професор	*Каплін О. Д.*
канд. іст. наук, професор	*Куделко С. М.*
канд. іст. наук, доцент	*Куліков В. О.*
канд. іст. наук, доцент	*Миколенко Д. В. (відповідальний секретар)*
д-р іст. наук, професор	*Потрашков С. В.*
д-р філос. з іст., доцент	*Приходько Я. М. (США)*
	Проценко М. В. (технічний секретар)
канд. іст. наук, доцент	*Скирда В. В.*
канд. іст. наук, доцент	*Страшнюк С. Ю.*
канд. іст. наук, доцент	*Тумаков О. І.*
д-р іст. наук, професор	*Чувпило О. О.*

Адреса редакційної колегії:
Україна, 61022 Харків, майдан. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-52-42; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: http://www-history.univer.kharkov.ua

А 43 **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.** Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – Вип. 15. – 280 с.

Збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами історії.

Статті прорецензовано.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 6635 від 23.10.2002

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2012

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Мочаліна Алевтина Доля Креза за Геродотом: міф чи реальність? 7

Пяничук Ольга Вербальная магия Древнего Египта 14

Роменський Олександр «Во владыкахъ апостолъ» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира) 24

Сорочан Катерина О специях как элементе повседневной ромейской кухни 31

Фомін Ілля Фрагменти скульптурних образів «Доброго Пастиря» в ранньохристиянській традиції 39

Шаповал Дмитрий Эволюция представлений о воинской доблести в Древнем Риме 46

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Волошин Дмитро В поисках причин хулиганства на футбольных стадионах Англии (конец 1950-х – сер. 1970-х гг.) 55

Галушка-Адайкін Антон Перемога над колоніальними силами та завершення процесу боротьби за незалежність Республіки Індонезія 63

Гряник Вадим Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців 75

Кінка Станіслав Інтернаціональні рухи країн Балтії: виникнення, діяльність, історичне значення 81

Попов Андрей Идеологическая гегемония суфизма в Османской империи XV–XX вв.: от консолидации общества до «оккультных войн» 89

Чистотина Ольга Культ императора как основа новой японской идентичности (первые годы эпохи Мэйдзи) 96

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Каштанов Кирилл Эволюция позиции Советского Союза в палестинском вопросе (1945–1949 гг.) 107

Кириченко Олена Дипломатична місія Російської імперії в Токіо (1874–1904 рр.) 115

Уллах Павел Проблема беженцев во время южноазиатского кризиса 1971 г. и позиция США 125

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

Бабкова Надія Атрибути козацької влади в міській геральдиці України 134

Прохорова Татьяна Анонимная миссия Иоганна Кристиана фон Струве в Крым (к вопросу изучения полу острова в конце XVIII века) 142

Толстеньова Вікторія Культурний розвиток Кримської області в 1954–1989 рр.: національний аспект 151

Чепела Юрій Творення образу «батька нації»: Міжнародні Конкурси на проект пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві у 1910–1914 рр. 159

Янов Дмитро Слов'янські переклади житія Димитрія Солунського та їх вплив на поширення культу святого в Україні 166

ІСТОРІЯ ХАРКІВЩИНИ

Єремєєв Павло Старообрядцы Харківської губернії в 1825–1855 рр.: статевовікова структура 174

Лупіка Тетяна Голод 1946–1947 рр. на Харківщині вустами очевидців 184

Махоніна Онисія Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921–1928 рр.) 189

Онацький Максим Ліквідація приватнопромислового виробництва у Харкові у 1927–1929 рр. 196

Проценко Михаил Гостиница «Интернационал»-«Харьков» – крупнейший отель Советской Украины (к 75-летию) 205

Рачков Євген, Іванов Станіслав Міграція населення на Харківщині (друга половина XX – початок XXI ст) 212

Філатова Ольга Євгеніївна Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках 222

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бондаренко Анна Образовательная деятельность духовенства на страницах «Харьковских епархиальных ведомостей» второй половины XIX – начала XX века 229

Бондаренко Станіслав Нові джерела з історії читання XIX – початку XX ст. у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 239

Красько Ольга Академічне життя у спогадах студентів та професорів Харківського університету (1920 – 1930-ті рр.) 246

КРУГЛІ СТОЛИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

Габлия Баграт, Литовченко Анна Круглый стол «Синкретизм культур в античную и средневековую эпохи» 255

Красько Ольга, Проценко Михаил IV Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина» 259

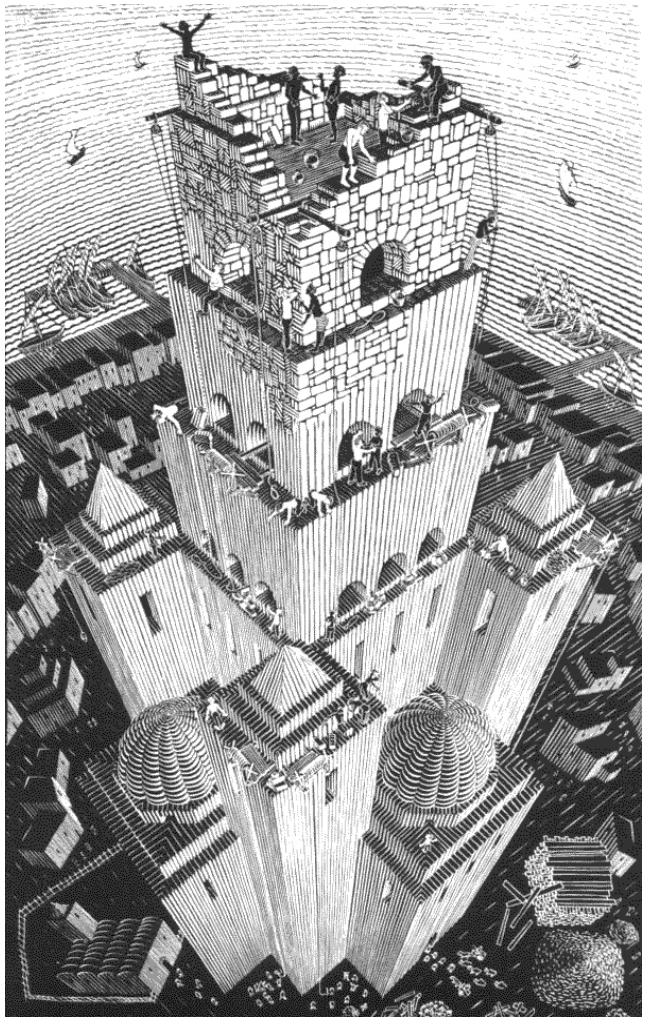
Кузьменко Михайло Круглий стіл « Балкани у XVIII – на початку XX ст.: між модернізацією та традиціоналізмом» 261

Пархоменко Марія, Ткаченко Олена Об'єднані Візантією в книгарні «Є» 263

Теми магістерських дипломних робіт, захищених в 2012 році 269

Відомості про авторів 276

Список скорочень 279

Історія стародавнього світу та середніх віків

УДК 94(392): 930.2

Доля Креза за Геродотом: міф чи реальність?

Мочаліна Алевтина

Мочаліна Алевтина. ***Доля Креза за Геродотом: міф чи реальність?*** Статтю присвячено проблемі визначення долі лідійського царя Креза після падіння його держави у 546 році до н. е. від рук персів, очолюваних Кіром Великим. Відповідне питання активно розглядалося світовими дослідниками, однак жодному з них не вдалося дійти остаточного висновку. У цій статті ми спробуємо висвітлити долю Креза, спираючись, перш за все, на відомості Геродота, що приділив лідійцю значний уривок своєї «Історії».
Ключові слова: Крез, Кір, Геродот, доля лідійця, полон.

Мочалина Алевтина. ***Судьба Креза по Геродоту: Миф или реальность?*** Статья посвящена определению судьбы лидийского царя Креза после падение его державы в 546 году до н. э. от рук персов, возглавляемых Киром Великим. Данный вопрос активно рассматривался мировыми исследователями, но ни одному из них не удалось прийти к окончательному выводу. В статье мы сделаем попытку пролить свет на судьбу Креза, опираясь прежде всего на Геродота, который уделил лидийцу большой отрезок своей «Истории».
Ключевые слова: Крез, Кир, Геродот, судьба лидийца, плен.

Mochalina Alevtina. ***The fate of Croesus by Herodotus: myth or reality?*** The article deals with the problem of determining the fate of the Lydian king Croesus after the fall of his country in 546 BC at the hands of the Persians, led by Cyrus the Great. The relevant question have been actively considered by researchers worldwide, but none of them could not reach a final conclusion. In this article we attempt to shed light on the fate of Croesus, based primarily on information of Herodotus «History».
Keywords: Croesus, Cyrus, Herodotus, the fate of the Croesus, captivity.

У VI ст. до н. е. було створено одну з наймогутніших імперій у історії стародавнього Сходу – Ахеменидську державу. Її засновнику, Кіру Великому, вдалося об’єднати під своєю владою Мідію, Лідію та Вавилонію з усіма їх володіннями. Дослідники часто зверталися до аспектів дипломатичних відносин між цими державами, подій війн та їх наслідків. Саме до останнього пункту, а

© Мочаліна Алевтина, 2012

точніше до наслідку війни між Кіром та Крезом, ми звернемося у цій статті, та зробимо спробу визначити долю лідійського царя після конфлікту з персами у 546 році до н. е.

Це питання сягає своїм корінням у глибоку давнину, де його прагнув вирішити перший великий грецький історик Геродот [3], а також Ксенофонт [11], Плутарх [15] та низка інших. Крім того, ми маємо у розпорядженні такий важливий документ, як хроніка Набоніда [27], що була складена храмовими жрецями. Не можна оминути увагою і непрямі наративні та іконографічні джерела, якими є «Епінікій» [2] Вакхіліда та червонофігурна амфора 490 року до н. е., розписана грецьким майстром Місоном. Однак, у даній статті ми зробимо спробу проаналізувати відомості «Історії» Геродота, адже інформація цього джерела викликає активні дискусії серед дослідників стосовно проблеми визначення долі Креза після війни з Кіром Великим.

Робили спроби висвітлити відповідне питання як сучасні європейські та американські історики, так і дослідники з Росії. Серед них можна відзначити Дж. Еванса [22], С. Веста [28], Р. Роллінгер [24], К. Пелінга [23], К. Мазетті [14], І. Сурікова [18], О. Кулішову [13] та ін. Кожен автор пропонує свій підхід до проблеми, але спільним для всіх цих дослідників є дві речі: визначення долі Креза обов'язково пов'язується з Солоном та Дельфійським оракулом; основна увага приділяється інтерпретаціям пророцтва оракула для Креза, а не аспектові життя чи смерті лідійця після поразки від Кіра Великого.

Таким чином, доля Креза після персо–лідійської війни залишається невирішеною і беззаперечно актуальною для нас проблемою. Метою дослідження є реконструкція передумов війни Кіра з Крезом та її наслідків для лідійського царя. Відповідно, постають головні завдання дослідження: аналіз, систематизування й згрупування відомостей джерел та численних припущень дослідників, і обґрунтування позиції щодо долі Креза після війни з персами.

Найважливіші для нас аспекти, а саме передумови війни Кіра з Крезом та поразка останнього у 546 році до н. е., найповніше висвітлені саме Геродотом. Але відразу варто відзначити, що історик складав свою розповідь на основі великої кількості джерел, заснованих на різних традиціях. Тобто у викладенні подій автор прагнув скласти синтез грецьких та східних мотивів і бачень певного аспекту історії, доповнюючи його власними інтерпретаціями та художністю. Однак, як не бажав Геродот зробити свою розповідь однорідною, у ній чітко прослідковуються різні дипломатично – історичні лінії, на контрасті яких ми спробуємо визначити реальні події, що стосувалися Креза і Кіра.

Першим актуальним моментом є передумови персо – лідійської війни, а саме описане Геродотом звернення Креза до оракулів з їх попередньою перевіркою [Herodot, I, 47]. Серед святилищ Еллади та Лівії було обрано храм Аполлона в Дельфах [Herodot, I, 47] та храм Амфіарая [Herodot, I,

49], до яких лідійський цар звертався з трьома запитаннями, на двох з яких ми спробуємо зупинитися детальніше.

Після того, як Крез віддячив оракулам, умилостививши їх численними дарами [Herodot, I, 50-52], він запитав, чи варто йому виступати у похід проти персів та шукати для цього союзників? На це отримав відповідь, що розпочавши війну зруйнує могутнє царство. Також оракули порадили знайти найсильніше еллінське місто та укласти з ним союз [Herodot, I, 53]. Крез розцінив це пророцтво як гарантію свого успіху у війні з Кіром. Однак, така двозначність слів оракула може містити більше змісту, ніж просто художній мотив, який в подальшому буде використаний автором, як прояв згубної самовпевненості лідійця. Зовсім не обов'язковим видається те, що оракул говорив про загибель Лідії. У іншому випадку, для чого жриця радить знайти грецького союзника, який, таким чином, буде також приречений на поразку? Можна припустити, що Геродоту просто не були відомі точні рядки пророцтва, адже він передає їх не типовою для себе прозою [13, с. 240]. Відповідно, слова оракула могли бути інтерпретовані автором під іншим кутом та використані як певний художній мотив. Однак, більш реальним видається те, що Геродот, отримавши інформацію з дельфійського джерела, просто прагне зобразити оракула у вигідному світлі і його двозначне пророцтво висвітлити як грубу і фатальну помилку самовпевненого Креза. При цьому яскраво виражена двозначність фактично нівелюється. На користь даного припущення може слугувати і те, що після цього пророцтва відносини між Дельфами та Лідією стали дружніми у обопільному порядку, а лідійці отримали цілий ряд привілеїв [Herodot, I, 54]. При цьому, швидше за все, список цих привілеїв Геродот взяв з якоїсь офіційної декларації [6, с. 28], що свідчить про всю серйозність відносин Дельф і Лідії. Важко припустити, що, розуміючи помилкове прочитання Крезом пророцтва, Дельфи стали б так радіти союзним відносинам з приреченою державою. Відповідно, ця розповідь Геродота викликає певні сумніви щодо своєї достовірності. Вже у цьому уривку автора, ми чітко прослідковуємо вплив саме дельфійського, тобто грецького за походженням джерела.

Далі автор передає суть третього питання, з яким Крез звернувся до оракулів: «Долго ли будет существовать моя держава ?» [Herodot, I, 55] – поцікавився лідієць. На це отримав відповідь, яку Геродот пропонує у звичній віршованій формі:

«Коль над мидянами мул царем когда – либо станет,
Ты, нежноногий лидиец, к обильному галькою Герму
Тут – то бежать торопись, не стыдясь малодушным казаться.» [Herodot, I, 55].

Ці рядки, запропоновані Геродотом, здаються більш реальними, але також не позбавлені сумнівів. По-перше, в них знову лунає негативне пророцтво для Креза, який через поверхневе трактування не розуміє реального сенсу. По-друге, ми знаходимо чіткий анахронізм [13, с. 243]: Креза названо Піфією «ніжноногим лідійцем», а в наступній розповіді

Геродот говорить, що не було більш войовничого народу, ніж лідійці за Креза [Herodot, I, 155-157]. Крім того, сам автор передає суть пророцтва, яке полягає у тому, що Кір і є той мул, що стане царем, адже він син мідійки та перса [Herodot, I, 91].

Також необхідно звернути увагу і на заклик втікати до Герма, який лунає від оракула. Його ми також можемо розглянути з кількох позицій: це або заклик відступати до міста при можливій війні (адже герми часто встановлювалися на кордонах міст), або звертатися до грецького божества, яке, ймовірно, зможе надати допомогу (герми знаходилися і у храмах). Але у обох випадках суть одна – релігійне підґрунтя, в основі якого Дельфи. Тобто, якщо Крез опиниться у тяжкому становищі, то має обов'язково звертатися до бога, адже поняття герми – суто релігійне. При цьому виправдовується і слабкість та військовий відступ, бо втікати до богів не соромно. Відповідно, знову виринає дельфійське джерело, що зображує оракулів правими.

Швидше за все, пророки дійсно надавали суперечливу інформацію, однак, потрапивши під вплив дельфійської версії, автор вирівняв кути і зобразив Креза самовпевненим і неуважним, звинувативши у поразці його самого. Але при цьому Геродот впродовж всієї розповіді зображає лідійця розумним, щедрим правителем, у якого майже не має недоліків. Чим це можна пояснити? Ймовірно, історик мав й інше джерело, що зображало свій погляд на долю Креза, наприклад, лідійське, про яке згадує сам [Herodot, I, 87], а також перське, адже при розповіді про захоплення Сард вказує ім'я перса [Herodot, I, 84], якому вдалося проникнути до міста першому. Відповідно, це наштовхує на думку, що відповідну інформацію автор отримав від самих персів. Отже, Геродоту необхідно було поєднати кілька традицій, наділивши саму розповідь логічним художнім змістом.

Релігійний аспект для Греції мав значення надзвичайно важливе, тому в жодному разі не можна було сплямувати оракулів чи висловити сумніви щодо їх твердження. Саме тому обрана Геродотом сюжетна лінія має певний суперечливий характер щодо своєї дійсності і своєрідне повчальне значення та пропаганду грецького релігійного центру.

Згідно з Геродотом, після того, як перси взяли місто, Кір наказав зробити велике вогнище і спалити на ньому лідійського царя [Herodot, I, 87]. Однак, у підтексті, який дає Геродот, не йдеться саме про звичайне вбивство Креза. Автор пояснює такі дії Кіра з двох позицій: 1) спалення лідійця носило релігійних характер (будучи людиною віруючою, Кір забажав подякувати богам і принести Креза у жертву); 2) знаючи про благочестивість лідійця, перський цар вирішив перевірити, чи не врятує якесь божество свого прихильника.

Такі пояснення Геродота є дуже сумнівними. До цього часу ведуться суперечки щодо релігійних уподобань персів відповідного періоду і безпосередньо Кіра. Швидше за все, перси ще були прихильниками індоіранських божеств природи. Більшість дослідників схиляється думки, що Кір відносив себе до зороастрійців [1, 51], але, це спростовується самим

обрядом поховання перського царя, що носить чіткі риси асиро – вавилонського впливу. Однак, не можна відкидати той факт, що підкорені Кіром ІІ мідійці мали жреців – магів [7, с. 347], які швидше за все, і були проповідниками зороастризму, що в подальшому поширився на землі Персії. Відповідно, Кір не міг не потрапити під вплив жреців – мідійців, адже релігійний аспект на той час носив надзвичайно велике значення. Не сприйняти релігійні уподобання підкорених або ж зробити спробу нав'язати свій статут у відповідній сфері – прямий шлях до обурення народу, що погрожує скиненням з трону. Саме тому, швидше за все, Кір ІІ певною мірою був залежним у своїх вчинках від жреців – магів. Якщо так, то процес спалення людини на вогнищі виглядав тотальним порушенням усіх догматів зороастрійських проповідників, адже основою їх віри є саме вогонь [1, с. 44], який є уособленням чистоти, і в жодному разі не може бути забруднений жертвоприношенням. Відповідно, такий метод розправи над Крезом викликав би абсолютне нерозуміння і несприйняття з боку мідійських жреців. Кіру такий конфлікт був абсолютно непотрібним, зважаючи на те, що саме тоді формувався його авторитет серед підкорених народів, основним серед яких залишалися саме мідійці.

Отже, обряд жертвопринесення Креза не міг бути реальним фактом. Більш змістовною виглядає версія Геродота про перевірку любові богів до Креза. Знаходячись на палаючому вогнищі, Крез закликав на допомогу мудреця Солона та богів. Перс почав розпитувати лідійця про те, кого він кличе та чому. Потім послідувала доволі тривала бесіда, після якої Кір наказав зняти Креза з вогнища [Herodot, I, 86]. Звичайно, сприймати буквально такий розвиток подій не можливо. Важко уявити, що можна вести розмову з людиною, яка охоплена полум'ям. Тому потрібно підійти до питання з іншого боку. Розповідаючи про падіння Сард та долю Креза, Геродот постійно акцентує увагу на словосполученні «так передають лідійці» [Herodot, I, 86, 87]. Однак, як могли лідійці передавати суть розмови Креза з Кіром та якось інтерпретувати події, якщо вони не розуміли перської мови? Автор передає момент, коли один із персів увірвавшись до міста, не впізнав Креза і хотів його вбити. Але тут заговорив німий син лідійця (якого зрозумів перс) і зупинив вбивство батька [Herodot, I, 85]. У епізоді ж розмови Кіра і Креза, історик повідомляє про перекладачів між царями [Herodot, I, 86]. Виникає чіткий дисонанс. Відповідно, лідійське джерело, використане Геродотом, швидше за все, має пізніше походження і є художньо оздобленим під впливом традиції піднесення та звеличення свого лідера.

Далі знову проявляється дельфійське джерело. Після спасіння Креза богами [Herodot, I, 87], Кір запропонував лідійцю виконати якесь бажання останнього. Той побажав присоромити богів у їх несправедливості, і запитати, за що вони його покарали [Herodot, I, 90]. Відправивши послів до оракула, Крез отримав відповідь (з якою він сумлінно погодився), суть якої звелася до того, що навіть богам не під силу змінити долю; що оракул все розтлумачив вірно, і сам Крез винен у поразці від персів, а не

боги [Herodot, I, 90]. Отже, у цій частині, спираючись на дельфійське джерело, Геродот знову продовжує власну художню лінію [26, с. 356] і традицію укріплення авторитету Дельф.

Важливим є ще один момент, зображений Геродотом, на якому, однак, він не став детально зупинятися. Це епізод про спробу перса вбити царя, зупинену його сином, яку автор доповнює ще одним дельфійським пророцтвом. Суть зводиться до того, що «день, коли заговорить німий син Креза, стане для останнього фатальним» [Herodot, I, 85]. На відміну від попередніх чітко розтлумачених автором пророцтв оракула, це залишається майже без уваги. Виникає питання: чому? Адже і ці слова пророка мають яскраво двозначний характер і, за логікою автора, повинні бути додатково роз'яснені. Його можна інтерпретувати у двох площинах: в цей день Крез може втратити царство, або ж рокова подія – це смерть лідійського царя? Ймовірно, перське джерело повідомляло Геродоту про загибель Креза, але не від рук Кіра. Однак, грек не міг відмовитися від джерела дельфійського і тому об'єднав їх відомості, додавши традиційної двозначності і свідомо уникнув їх тлумачення, аби не розривати логіку розповіді.

Таким чином, можна зробити висновок, що історія лідійця – не що інше, як політичний епос, ретельно укладений Дельфійським релігійним центром, який переслідував доволі прості мотиви. Опрацьовуючи відомості Геродота, ми визначили, що той мав у розпорядженні кілька різних за характером джерел: дельфійське, лідійське і перське. Основним при цьому було перше. Геродот став співносієм традиції, сформованої самими Дельфами, яка зміцнювала їхній авторитет як вагомого релігійного осередку Греції. Креза було використано як приклад вшанування богів, якому було надіслано важкі переживання за його самовпевненість, але, врешті-решт, вищі сили змилувалися і врятували лідійця. Це ніщо інше, як прояв міжнародної політики. Дельфи були самостійною і впливовою силою в Греції [25, с. 14], однак, свій авторитет вони бажали поширювати і за межі материка. Крез, будучи останнім представником династії, що довгі роки встановлювала приязні відносини з Дельфами [25, с. 14], як ніхто інший підходив на роль своєрідного повчально-пропагандистського героя. На основі історії Креза Дельфи сформували міф [14, с. 177], показову легенду, яка мала на меті вирізнити цей релігійний центр з-поміж інших у Греції та вивести себе на міжнародний рівень. Завдяки Крезу Дельфійський оракул вийшов за межі материка і про нього заговорила не лише Мала Азія, а й східні держави. В іншому випадку, як можна пояснити те, що історія Креза та Дельф настільки потужно укорінилася в людській свідомості, що через століття після цих подій митці продовжували повертатися до відповідних мотивів [2]? Саме тому, відомості Геродота є неоднорідними і не мають логічного і обґрунтованого висновку щодо долі Креза. Спираючись на дельфійське джерело, він сформував послідовну художньо-історичну лінію, однак не міг довести її до кінця, проігнорувавши східні джерела. Ймовірно, Геродот знав про смерть Креза 546 року до н. е., але не міг констатувати її, порушивши дельфійську традицію. Через це він просто обережно відмовився від

правдивого висновку про долю лідійця. За Геродотом, Крез став радником при дворі Кіра, однак, його ім'я більше істориком не згадується.

На основі аналізу джерельної бази ми зробили висновок, що Кір Великий не здійснював вбивства лідійського царя. Таким само очевидним фактом видається і те, що не було ніякого самоспалення, запропонованого дельфійською традицією. Однак, як же можна пояснити те, що ім'я Креза зникає з наративних та епіграфічних джерел і більше не згадується?

Така ситуація наштовхує на одне логічне припущення: Крез загинув при захопленні Сард від рук перського воїна, а припущення дослідників, що завершують історію Креза полоном [22, с. 40], виглядають не стійкими. Саме загибеллю пояснюється його зникнення із джерел, а головне відправлення Вакхілідом до міфічної країни гіперборейв [2, 5a, 60]. Легендарні дельфійські мотиви про спасіння богами, не обґрунтована позиція Геродота – це ті фактори, що слугують яскравим підтвердженням відповідної тези. Крез і Кір стали головними героями своєрідного пропагандистського релігійно-політичного епосу, який переплівся у межах греко-перської історії.

Література

1. *Бойс, М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи / М. Бойс. – М., 1988.
2. *Вакхилид*. Оды. Фрагменты / Вакхилид / Отв. Ред. М. Л. Гаспаров. – М., 1980.
3. *Геродот*. История / Геродот / Пер. Г. А. Стратановского. – М., 1999.
4. *Дандамаев, М.* Иран при первых Ахеменидах / М. Дандамаев. – М., 1963.
5. *Дандамаев, М.* Политическая история Ахеменидской державы / М. Дандамаев. – М., 1985.
6. *Доватур, А.* Повествовательный и научный стиль Геродота / А. Доватур. – Л., 1957.
7. *История* Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. Седова А. В. – М., 2004.
8. *История* древнего мира: в 3 кн., кн. 1: Ранняя древность / Коллек. авторов И. М. Дьяконов, В. К. Афанасьев, И. В. Виноградов. – М., 1982.
9. *История* Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л., 1958.
10. *История* Ирана. – М., 1977.
11. *Ксенофонт*. Киропедия / Ксенофонт / Пер. В. Г. Боруховича и Э. Д. Фролова. – М., 1976.
12. *Круглов, Е.* Аристеева Гиперборея: "профанная" география или сакральный идеал? / А. Круглов // Исседон (альманах по древней истории и культуре). – Т. 2. – Екатеринбург, 2003. – с. 5 – 15.
13. *Кулишова, О.* Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений (VII–V вв. до н. э.) / О. Кулишова. – СПб., 2008.
14. *Мазетти, К.* Вопросы лидийской хронологии / К. Мазетти // ВДИ. – №2. – 1978. – С. 175 – 178.
15. *Плутарх*. Сочинения / Плутарх / Пер. Г. П. Чистякова. – М., 1983.
16. *Рунг, Э.* Греция и Ахеменидская держава. История дипломатических отношений в VI – IV вв. до н. э. / Э. Рунг. – СПб., 2008.
17. *Рунг, Э.* Дипломатическое выражение персидского империализма: обычай требования земли и воды и позиция греков / Э. Рунг // МНЕМОН. – Вып. 6. – 2007. – С. 41 – 60.

18. *Суриков, И.* Квази – Солон, или Крез в персидском плену / И. Суриков // История. Мир пришлого в современном освещении. – СПб., 2008. – С. 67 – 82.
19. *Ша'бани, Р.* Краткая история Ирана / Р. Ша'бани. – СПб., 2008. – 384 с.
20. *Avery, H.* Herodotus' Picture of Cyrus / H. Avery // The American Journal of Philology. – Vol. 93. – № 4. – 1972. – P. 529 – 546.
21. *Burn, A.* Persia and the Greeks / A. Burn // The Cambrige ancient history. – Vol. 4. – Cambrige, 1939. – P. 292 – 392.
22. *Evans, J.* What Happened to Croesus? / J. Evans // The Classical Journal. – Vol. 74. – No. 1. – P. 34 – 40.
23. *Pelling, C.* Talking and Learning in Herodotus' Lydian Logos / C. Pelling // Classical Antiquity. – Vol. 25. – No. 1. – 2006. – P. 141 – 177.
24. *Rollinger, R.* The Median Empire, the end of Urartu and Cyrus' the Great Campaign in 547 B. C. [Электронный ресурс] / Р. Ролінгер. – Режим доступа: http://www.achemenet.com/. Доступ – 23.03. 2011р.
25. *Sebeok, T.* The Two Sons of Croesus. A Myth about Communication in Herodotus / T. Sebeok // Quaderni Urbinati di Cultura Classica. – Vol. 1. – 1979. – P. 7 – 22.
26. *Shapiro, S.* Herodotus and Solon / S. Shapiro // Classical Antiquity. – Vol. 15. – No. 2. – 1996. – P. 348 – 366.
27. *The Nabonidus* Chronicle / Trans. by R. Rollinger // The Median Empire, the end of Urartu and Cyrus' the Great Campaign in 547 B. C. [Электронный ресурс] / Р. Ролінгер. – Режим доступа: http://www.achemenet.com/. Доступ – 23.03. 2011р.
28. *West, S.* Croesus' Second Reprieve and Other Tales of the Persian Court / S. West // The Classical Quarterly. – Vol. 53. – № 2. – P. 416 – 437.

УДК 94 (620) «652»: 2 – 545

Вербальная магия Древнего Египта

Пяничук Ольга

Пяничук Ольга. ***Вербальная магия Древнего Египта.*** Статья посвящена использованию магических заклинаний как основного элемента религиозно-магической практики древних египтян. В статье освещаются истоки сакрализации силы слова, структура построения магических формул, магическая техника их использования, а также отражение в вербальной магии мировосприятия египтян.
Ключевые слова: вербальная магия, магические заклинания, Древний Египет.

Пяничук Ольга. ***Вербальна магія Стародавнього Єгипту.*** Стаття присвячена використанню магічних заклинань як основного елементу релігійно-магічної практики стародавніх єгиптян. У статті висвітлюються джерела сакралізації сили слова, структура побудови магічних формул, магічна техніка їхнього використання, а також відбиття у вербальній магії світосприйняття єгиптян.
Ключові слова: вербальна магія, магічні заклинання, Стародавній Єгипет.

Pyanichuck Olga. ***Verbal magic of Ancient Egypt.*** The paper is dedicated to studying use of magic spells as basic element of religious-magic practice of Ancient Egyptians. The article presents the sacral sources forces of a word, structure of construction of magic formulas, the magic technics of their use, and also problems influence of the verbal magic on outlook of Egyptians.
***Key words*:** verbal magic, magic spells, Ancient Egypt.

© Пяничук Ольга, 2012

Вербальная магия является характерным и основным элементом религиозно-магической практики древних египтян. Особенно это важно для периода Среднего царства, когда доступ к священным знаниям и царским ритуалам получили широкие слои населения.

Важность силы слова в египетских религиозно-магических практиках общеизвестна, однако ее обоснование отсутствует, и работ посвященных данному вопросу практически нет. Поэтому данное направление в исследовании является актуальным, поскольку в вербальных магических формулах данного периода нашли отражение религиозные, морально-этические и мировоззренческие установки, развивавшиеся под влиянием культа Осириса.

Специфика исследования данной темы заключается в том, что источники носят косвенный характер. Поэтому, в первую очередь, следует изучить мифологический материал. В работе были использованы священные тексты Древнего Египта: «Тексты Саркофагов», «Книга Мертвых», сборник древнеегипетских магических текстов и произведения нарративной традиции периода Среднего царства.

В историографических работах очерченная проблема представлена в виде определенных акцентов. Западноевропейские исследователи утверждают, что сила египетской магии состояла непосредственно в словах [29, p. 14; 30, p. 5; 34, p. 94], однако не объясняют почему. В отечественной историографии данная проблема также не рассматривалась.

Целью данной работы является исследование вопросов происхождения сакрализации слов, структуры построения и принципам использования вербальной составляющей магической практики древних египтян.

Термин «вербальный» означает слово. Египтяне с большим почтением относились как к произнесенному, так и к написанному слову. Однако следует понимать, что под «словом» египтяне понимали не просто речь как таковую или бытовое общение, а в первую очередь священные знания, передаваемые или написанные словесно-буквенными символами, то есть

иероглифами. Существовала разница между словом для простых египтян и предназначенным для элиты общества, которое носило идеологическую окраску и очень отличалось от действительности [31, p. 86]. Разумеется, каждое вербальное проявления магии имело свою идеологию, но в данном случае уместнее назвать это «смысловая сопутствующая».

Определенные слова, выстроенные в соответствующем порядке, назывались – хекау – *HAA* – «слова власти» – магические формулы, заклинания [30, p. 2; 2, с. 113]. Такие тексты объединялись в «Книги» и представляли собой «священную литературу» Древнего Египта. А всем, кто искал знаний и просветления, египетские мудрецы советовали: «Любите книги, как вы любите свою мать» [29, p. 19].

Но слова неотъемлемы от их символического изображения – письменности. Р. Кларк считает, что иероглифическая письменность передает духовные идеи через повседневные образы [7, с. 46]. Египтяне считали, что божественную истину легче понять, если перевести ее в определенный символ, понятный большинству. Поэтому египтяне создали разветвленную систему знаков, символов и формул, основанных на принципах парности, одновременности и ассоциаций. Для этого требовались определенные знания, свобода от догм и магическое мышление, опирающиеся на формулу «подобное привлекает подобное». Таким образом, слова – это знаковый материал, символы через которые боги изъявляли свою волю и открывали посвященным сакральные знания.

Согласно «Текстам саркофагов» [CT, spell 648], «Книге познания творений Ра и низвержения Апопа», Луврскому папирусу I. 3079, сакрализация и сила произнесенного или написанного слова состояла в следующем – бог-демиург посредством слова создал жизнь и дал существование всему во Вселенной [26, p. 99; 9, с. 75-76; 32, p. 9]. Благодаря таким магическим словам были сотворены и все боги [24, p. 172; 11, с. 229; 9, с. 75-76]. Бог магии Хека являлся ипостасью бога Тота – бога письменности и магии [23, p. 124; 19, с. 239]. В «Книге Небесной коровы» говорится, что Ра сделал Тота своим наместником и хранителем божественных знаний [29, p. 73; 37, p. 148; 8, с. 114; 9, с. 24]. Бог Тот – «бог слова» [1, с. 118], воплотил законы Маат – вселенской справедливости и гармонии – в письменном виде: «Тот – проводник Ра, он переводит истину в слова» [AEMT, spell 71] [23, p. 92; 29, p. 19; 7, с. 42, 46]. Бог Тот передавал людям божественные знания, которые были воплощены в магических заклинаниях и ритуалах [AEMT, spell 71] [23, p. 92; 25, p. 376; 33, p. 28].

Древние египтяне с большим трепетом относились к письменным знакам, так как считали их живыми. Поэтому в период III–IV династий в гробницах отсутствуют изображения, чтобы они не стали «жить» сами по себе и не навредили покойному [3, с. 98; 28, p. 20]. Так как слово являлось орудием творения, все, что говорили боги, было реальностью. Считалось, что даже слюна во рту становилась волшебной при произношении заклинаний [34, p. 94]. Поэтому тех, кто относился к священным текстам без должного

уважения или использовал их не по назначению, ждала смерть [32, p. 62]. В понимании египтян достаточно было объявить о событии, чтобы оно произошло. Именно поэтому оскорбление или угроза заключали в себе реальность, которой остаётся только проявиться. Таким образом, слово было оружием, которое позволяло творить, созидать или подчинять и уничтожать.

Одним из высших познаний египетских жрецов было осознание того, что весь опыт человечества является зеркальным отражением вселенских процессов, то есть подобное притягивает подобное. Принцип подобия являлся наиболее простой и распространенной технологией практической магии и был неизменным на протяжении всей египетской истории, от «Текстов пирамид» до «Изумрудной скрижали». Именно этот аспект должен быть отправной точкой в исследованиях религиозно-магических воззрений Древнего Египта.

Поскольку слово является звуковым аналогом мысли, то сказанное вслух слово, тембр голоса, манера речи определенным образом воздействовали на людей. Так как звуковые колебания это физическая энергия, воздействующая на слуховые и неврологические механизмы организма, следовательно, слово, произнесенное определенным образом, имело магическое значение. Соответствующее слово содержало в себе соответствующие звуковые коды – энергетические вибрации, которые и воплощали мысленный образ в действительность: «Мысль – это первый уровень творения. Слова – это второй уровень творения. Действия – это слова в движении» [20, с. 48].

В период Среднего царства, когда сакральные знания стали, не столько понятны, сколько доступны, «слова власти» стали неким фетишем. Для бедных слоев населения это был сравнительно простой способ обретения вечности в царстве Осириса, поскольку вера в силу слова была настолько сильна, что одно заклинание могло заменить весь дорогой похоронный царский ритуал. Сокровенные знания постепенно стали служить потребительским целям с отсутствием понимания их сути. Это оскорбляло божественную природу этих знаний и могло иметь обратный результат, нарушающий Маат – «космическую гармонию» как в человеческой душе, так и во Вселенной [40, p. 65; 34, p. 150]. Опасность, которая таилась в этом процессе, описана в ранней версии «Речения Ипусера», датируемой Средним царством: «Сторонись тайных мест святилищ, ибо захвачены они непосвященными…» [15, с. 421]; «Воистину, чары магические стали известны всем. Заклинания сделались нынче опасными, ибо знает их каждый» [15, с. 422-423]. Произошло то, что современные священнослужители называют богохульством. Бог Тот предупреждал, что его знания могут передаваться и копироваться, но они должны быть доступны только посвященным, которые являются нравственно и интеллектуально достойны этих знаний [16, с. 225-226; 32, p. 62]. В период Среднего царства знания стали доступны, но часто были лишены духовности и превращались в суеверия [18, с. 14-15]. Поэтому египетские жрецы, прекрасно понимающие механизмы действия

вербальной магии, предприняли меры охраны сакральных знаний, оставив в бытовое пользование некое подобие молитвослова на каждый день. У Геродота мы встречаем описание одного из способов охраны священных тайн – иероглифическая письменность, которая, как полагали в птолемеевскую и греко-римскую эпохи, была тайнописью египетских жрецов [Геродот. II. 36] [40, 75; 1, с. 51]. Сами жрецы казнили своих коллег за разглашение тайн. Например, существовало «наказание персиками», из косточек которых получали синильную кислоту и использовали в качестве яда [4, с. 124].

Основой вербальной магии являлась магическая формула, заговор. Само слово «хека» можно идентифицировать как магическое слово [36, p. 35]. Египетские священные тексты были наполнены не только духовным содержанием, но и несли в себе научные знания в области медицины, астрономии и астрологии, математики и химии [10, с. 33; 12, с. 205; 7, с. 51; 21, p. 7-10].

Формулировка «слов власти» имела свои законы построения. Вначале было обращение к богу или иным сверхсущностям, тем самым получая от них помощь и поддержку, некую долю магической силы. Затем – смысловой текст, изложение причины обращения и метод решения проблемы, который должен иметь аналогию с реальным событием из жизни богов или мира природных явлений. На этом этапе магической практики очень важную роль играло намерение, которое представляло собой сознательное стремление совершить некое действие, направленное на достижение конкретного результата. В этой части заклинания мысленный образ и намерение обретали конкретную словесную форму. Далее шло завершение, заговор нужно было правильно закончить. Закрепление представляло собой констатацию желаемого результата в утвердительной форме.

Например, в заклинании против головной боли можно найти следующие составные части: «Прибудьте ко мне, мать Исида и Нефтида (призыв), вы можете дать мне вашу голову в обмен на мою голову! Смотрите на меня все, слушайте меня, боги. Только в отношении моего сына Гора сказано (аналогия): принесите вашу голову в обмен на мою голову! Позвольте нитям с края одежды, завязанным 7 узлами, приложить к левой ноге NN. То, что применено к нижней части, для того, чтобы вылечить верхнюю часть (цель). Я отметил то, что разыскивают боги (закрепление)! Заклинание следует читать над нитями, выдернутыми из края одежды и завязанными на 7 узлов, которые обвязывают вокруг левой ноги больного (рекомендация)» [AEMT, spell 45].

В заклинаниях заупокойного культа, таких как «Тексты саркофагов» и «Книга Мертвых», акцент делался на аналогию умершего с богами. Если в земной жизни для египтянина важным было получить помощь богов (обращение и призыв), то в загробном существовании принципиально важным было самому стать богом: «Я – Бог хаоса, я – Ра – Бог Жизни, я вынес свою (спас) душу, я спас свою магию, я не отдам свою силу, … я поразил Сета, я уничтожил свою дверь, я обладаю властью движения, я

получил свою защиту» [CT, spell 441]. В «Главе о том, как не позволить забрать у человека его душу в загробном царстве» говорится: «Я, именно я, есть тот, кто выходит из водного потока, который разливается по воле моей и становится могущественной рекой (Нилом)» [BD, spell 61]. Здесь мы видим пример того, как умерший намеревался творить как Бог, воплощая в реальность свое представление об идеальном потустороннем существовании, используя магию подобия.

Содержание и размеры заклинаний могли варьироваться, однако три основные его элемента всегда были неизменны – обращение, прошение, закрепление: «О мое Место, о Престол мой, подойдите ко мне и пребывайте со мной (обращение). Я ваш повелитель, о боги, так подойдите ко мне и займите свои места в свите моей (прошение). Я сын вашего властелина, и вы достались мне от божественного отца, создавшего вас! (закрепление)» [BD, spell 47].

Если сравнивать тексты сходные по своему назначению, например защита от демонов, то мы увидим, что формулы для живых и для умерших строились по одинаковой схеме, но с соответствующими акцентами:

«О Гор, о Ра, о Шу, о Геб, о Осирис, о Хека, о Нут! (обращение). Хвала Вам, великие Боги, которые приносят свет в Преисподнюю… (восхваления). Придите ко мне все, поднимите меня от любой болезни (призыв), от всего плохого, что находится в моем теле и моих членах, как вы охраняете Гора (аналогия)…это будет концом болезни, что мучает меня (цель). О боги, я принес траву, что даст существование. Уничтожьте болезнь, что мучает меня (закрепление). Заклинание следует читать над тамариском (рекомендации)» [AEMT, spell 25]. Здесь больной призывает силы богов, символизировавших стихии, богов творения и загробного мира: Гор – сын бога, победитель зла; Ра – творец, стихия огня; Шу – стихия воздуха; Геб – стихия земли; Осирис – бог загробного мира; Нут – небо, в том числе и стихия воды; Хека – бог магии, чтобы болезнь не смогла «спрятаться» ни в одном из измерений бытия и больше никогда не могла ему угрожать.

В аналогичном заклинании «Текстов саркофагов» говорится: «Приветствую тебя, Ра! (обращение) Сделай Осириса довольным мною, так, чтобы те, кто находится в могиле, поклонялись тебе и те, кто находится в загробном мире, могли прославлять тебя (призыв). Они должны восхвалять тебя, чтобы ты мог войти в мир и дать подношение большим и удовлетворение меньшим (аналогия), и дать довольство мне (цель); я достигну счастья подобно Ра каждый день (закрепление)» [CT, spell 1068]. В данном заклинании умерший отождествляет себя с Ра, богом, спускающимся в царство Осириса и дарующим всем его обитателям свет и спасение. Как видно, основным механизмом действия «слов власти» была магия подобия.

Таким образом, можно выделить структуру построения магических заклинаний:

– субъект заклинания – здесь идет обращение к тем силам, помощи которых ожидают;

– восхваления – в этой части описывается восхищение силой и чудесными деяниями высших сил;

– призыв – просящий обращается за помощью или отдает приказ;

– объект заклинания – важный элемент магического ассоциативного мышления. Данная область заклинания описывает проблему и намерение просящего, а как метод ее решения приводит аналогию из жизни и деятельности субъекта заклинания;

– цель заклинания – конкретизация конечного результата;

– закрепление результата – высказывания в утвердительной форме, как констатация факта уже решенной проблемы. В заключении давались рекомендации о практических действиях, сопровождавшие чтение «слов власти».

Магические приемы, связанные с употреблением вербальной магии, также были подчинены принципу подобия. Самым простым способом было обычное прочтение заклинания. В истории о «Сатни-Хемуасе и мумиях» описывается такой случай: «Он произнес над мальчиком заклинание и заставил тело его всплыть наверх, и чудесная сила подняла его над водой. Он произнес над ним еще одно заклинание и заставил мертвого заговорить» [27, p. 27; 16, с. 226].

Египтяне очень любили повторения всего текса или отдельных его частей. Данный прием усиливал магическое воздействие слов и расставлял определенные смысловые акценты [29, p. 58; 7, с. 85; 34, p. 150]. Самым известным примером такой традиции является «Оправдательная речь», в которой душа умершего в закрепительной части заклинания повторяет «Я чист, я чист, я чист» [BD, spell 125]. В магии число 3, в первую очередь, обозначает триаду богов, завершенность и совершенство, в которой все равнозначны [7, с. 85; 34, p. 80]. В данном случае душа утверждает, что она равна богам.

В магических текстах часто встречается четырехкратное повторение [PT, spell 147-171, 223; AEMT, spell 50, 52, 61, 77, 89, 130]. Число 4 также имеет сакральный смысл и означает «завершение» [7, с. 85; 34, p. 80], защита и союз всех сил – 4 ноги Небесной коровы, 4 стороны света, 4 опоры неба, 4 детей Гора. В свою очередь, тройка и четверка образовывали сакральное число 7, что означало «совершенство» [7, с. 86; 34, p. 81]. Многие боги имели семикратное проявление – семь Хатхор, семь стрел Сехмет, семь скорпионов Исиды. Число 7 использовали и в медицине – 7 узлов на здоровье, Осирис был изрублен на 14 частей – 2 раза по 7, цикл Луны – 4 раза по 7 [AEMT, spell 42, 64, 86, 92].

Популярным «воздействием словом» было заговаривание – прочтение заклинания перед употреблением продуктов питания, лечебной мази, молока роженицы, амулетов [AEMT, spell 9, 35, 51, 58, 77, 90, 137; BD,

spell 155, 157-159, 162], или других материалов и предметов: «Это заклинание нужно прочитать над смесью ячменного хлеба и соли, и наложить на рану больному» [AEMT, spell 90]. Звуковые вибрации произносимого заклинания передавали магическую силу слова и закодированную в нем информацию и освящали ту или иную вещь.

Другим широко используемым методом вербальной магии, как для решения проблем и врачевания, так и для постижения знаний, являлась письменная магия, то есть начертанные на чем-либо «слова власти». Например, заклинания, написанные на посуде. В заклинании от боли в животе говорится: «Это изречение должно быть сказано, написано на новом блюде желтой охрой. Намазать медом, затем обмазать больного» [AEMT, spell 49]. Так как иероглифы являлись символами и отражением божественных знаний и силы, они несли в себе соответствующие энергетические вибрации. Вода или вино, выпитые из такой посуды, приобретали магическую силу.

Распространенным магическим приемом было съедание папируса, на котором были начертаны священные слова. Такой магический прием описан в «Сказании о Сатни-Хемуасе»: «Он повелел принести ему свиток чистого папируса и начертал на нем слова, которые были в той книге. Потом он смочил свиток пивом и растворил его в воде. И когда он увидел, что все уже растворилось, он выпил ту воду и познал все, что было начертано в книге Тота» [27, p. 25-26; 16, с. 225]. Также, «слова власти» писали на мумии, вкладывали между пеленами мумии папирус или ткань с написанными священными текстами, или клали рядом в могилу [BD, spell 158, 162, 165], [29, p. 19; 32, p. 63].

Вербальная магия могла как созидать, так и разрушать. Однако египетскую магию нельзя категорично разделить на «белую» и «черную». Принцип действия и той и другой был одинаков, разница состояла в морально-этических принципах, лежащих в ее основе. В «Папирусе Весткар» говорится: «Он сделал воскового крокодила…и прочитал над ним заклинание. Бросил воскового крокодила в воду. Он превратился в крокодила длиной в 7 локтей и схватил простолюдина…» [Папирус Весткар II. 21, III. 10-20]. Для сравнения приведем использование этого метода в иных целях, описанный в сказании о «Сатни-Хемуасе и его сыне Са-Осирисе»: «Он изготовил из воска носилки и четырех носильщиков. Он произнес над ними заклинания, вдохнул в них дыхание жизни и оживил их» [17, с. 273].

Подобную технику использования вербальной магии применяли как для решения бытовых, так и государственных вопросов. Восковую фигурку с именем врага или демона расплавляли на огне, глиняный горшок с описанием нежелательной ситуации или недоброжелателя разбивали, а написанные на папирусе сжигали и так далее [35, p. 550; 10, с. 36; 29, p. 95; 12, с. 217; 36, p. 148; 32, p. 87-88; 1, с. 122]. Подобное преднамеренное действие против конкретного лица являлось делом наказуемым [6, с. 66; 10, с. 36], однако подобное действие, например, с врагами фараона или государства никто бы не осудил.

Таким образом, вербальная магия в период Среднего царства характеризуется неоднозначным использованием в практике. С одной стороны, укрепляется вера в чудодейственную силу слова и трепетное отношение просвещенных слоев египетского общества к возможности обрести новые знания и подняться в своем самосовершенствовании, используя возможности привнесенные культом Осириса. С другой стороны, оставалось невежественное использование самых сокровенных тайн в эгоистических целях, превращавшее священную науку в суеверия, обусловленное также воздействием культа Осириса. Вербальная магия была мощным и опасным оружием, а масса непосвященных, получившая доступ к нему, угрожала не только собственной безопасности, но и строгому порядку Маат, так как в своем содержании и в способах применения основывалась на принципе подобия, используя аналогию из жизни и деятельности богов, а так и вселенских процессов в целом. «Слова власти» передавали свою вибрационную энергию и магическую силу любому предмету или действию. Многократное повторение священных текстов усиливало их магическую силу, расставляя акценты, используя магию чисел. Особенно важным это было для бедных слоев населения, так как, не имея возможности для выполнения всей практической части заупокойных ритуалов, вербальная магия была их главным инструментом в достижении вечной жизни. Слова, изреченные богами, становились магическими в любом виде. Поэтому вербальная магия являлась основной силой как в повседневной, так и заупокойной практике для всех слоев населения.

Литература

1. *Бадж, У.* Древний Египет: духи, идолы, боги / У. Бадж / Пер. с англ. – М., 2009.
2. *Бадж, У.* Магия древнего Египта / У. Бадж / Пер. с англ. – М., 2004.
3. *Большаков, А. О.* Из истории египетской идеологии Старого царства / А. О. Большаков // ВДИ. – 1982, № 2.
4. *Гадаскина, И. Д.* Яды – вчера и сегодня: очерки по истории ядов / И. Д. Гадаскина, Н. А. Толоконцева. – Л., 1988.
5. *Геродот.* История / Геродот / Пер. Г. А. Стратановского. – Л., 1972.
6. *Кечекьян, С. Ф.* Всеобщая история государства и права / С. Ф. Кечекьян. – Ч. 1. – М., 1944.
7. *Кларк, Р.* Священные традиции древнего Египта / Р. Кларк / Пер. с англ. – М., 2002.
8. *Книга Небесной Коровы* / Пер. М. А. Чегодаева // История Древнего Востока. Тексты и документы. – М., 2002.
9. *Книга познания творений Ра* и низвержения Апопа // Египетская Книга Мертвых / Под ред. У. Баджа. – М., 2005.
10. *Коростовцев, М. А.* Религия Древнего Египта / М. А. Коростовцев. – М., 1976.
11. *Матье, М. Э.* Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта / М. Э. Матье. – М., 1996.
12. *Мерц, Б.* Красная Земля, Черная Земля: Мир древних египтян / Б. Мерц / Пер. М. Шикова. – М., 1988.

13. *Папирус Весткар* / И. С. Кацнельсон // Краткие сообщения института народов Азии. – Вып. 46. – М., 1962.
14. *Тексты пирамид* / Под. ред. А. С. Четверухина. – СПб., 2000.
15. *Речения Ипусера* //Древний Египет. Сказания. Притчи / Пер. И. С. Кацнельсона, Ф. Мендельсона. – М., 2000.
16. *Сатни-Хемуас и мумии* //Древний Египет. Сказания. Притчи / Пер. И. С. Кацнельсона, Ф. Мендельсона. – М., 2000.
17. *Сатни-Хемуас и его сын Са-Осирис* //Древний Египет. Сказания. Притчи / Пер. И. С. Кацнельсона, Ф. Мендельсона. – М., 2000.
18. *Спенс, Л.* Таинства Египта / Л. Спенс. – М., 2007.
19. *Тураев, Б. А.* Бог Тот / Б. А. Тураев // Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада / Под ред. К. Богуцкого. – М., 1998.
20. *Уэлш, Н. Д.* Беседы с Богом / Н. Д. Уэлш / Под ред. А. Костенко. – Ч. 1. – К., 2001.
21. *Almond, J.* The book of Egyptian ritual / J. Almond, K. Seddon. – L., 2002.
22. *Ancient Egyptian magical texts* / Ed. by J. F. Borghouts. – Vol. 9. – Leiden, 1978.
23. *Boylan, P. M. A.* Thoth the Hermes of Egypt / P. M. A. Boylan. – L., 1922.
24. *Faulkner, R. O.* The Bremner-Rhind Papyrus III / R. O. Faulkner // JEA. – 1937, Vol. 23.
25. *Goyon, J. - Cl.* Textes mythologiques II. Les révélations du mystère des Quatre Boules / J. - Cl. Goyon // BIFAO. – 1975, №. 75.
26. *Goyon, J. - Cl.* Le cérémonial de glorification d'Osiris du papyrus du Louvre I. 3079 / J. - Cl. Goyon // BIFAO. – 1967, №. 65.
27. *Griffith, F.* Stories of the High-Priest of Memphis / F. Griffith. – L., 1900.
28. *Hellum, J. E.* The presence of myth in the pyramid texts / J. E. Hellum. – Toronto, 2001.
29. *Jacq, C.* Egyptian magic / C. Jacq. – Chicago, 1985.
30. *Jansen, R.* Ancient Egyptian magic: text, ritual, and religious innovation / R. Jansen // Innovations: text, technologies and New Media in Ancient Worlds and Contemporary Cultures. – University of Washington. – 2002. – Vol. I.
31. *Parkinson, R. B.* Poetry and culture in Middle Kingdom Egypt / R. B. Parkinson. – L., N. Y., 2002.
32. *Pinch, G.* Magic in Ancient Egypt / G. Pinch. – L., 2006.
33. *Pyanichuck, O. A.* Magical world view of Ancient Egyptians of the period of Middle Kingdom / O. A. Pyanichuck. – International conference "Achievements and problems of modern Egyptology". Abstract. – Moscow, 2009.
34. *Rankine, D.* HEKA. The Practices of Ancient Egyptian Ritual and Magic / D. Rankine. – L., 2006.
35. *Reisner, G. A.* Crocodiles and magic / G. A. Reisner // The youth's companion. – Boston, 1925. – Vol. 99. – № 33.
36. *Ritner, R.* The Mechanics of Ancient Egyptian magical practice / R. Ritner. – Chicago, 1993.
37. *The Book of the Heavenly cow* // Hornung E. The Ancient Egyptian Books of the Afterlife. – N. Y., 1999.
38. *The Ancient Egyptian Book of the dead* / Tr. by Faulkner R. O. – L., 2001.
39. *The Ancient Egyptian Coffin Texts* / Tr. by Faulkner R. O. – Warminster. – 1977. – Vol. II.
40. *Wilson, P.* Sacred signs. Hieroglyphs in Ancient Egypt / P. Wilson. – Oxford, 2003.

УДК 94(477):271.2-558.7Володимир

«Во владыкахъ апостолъ» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира)

Роменський Олександр

Роменський О. О. «*Во владыкахъ апостолъ» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира).* В статті розглядається проблема канонізації князя Володимира Святославича на підставі аналізу лексики джерел та практики зарахування до лику святих, що склалася в Православній Церкві. Видається, що церковне вшанування Володимира мало місце вже в давньоруську добу, канонізація відбулася не пізніше першої половини XIII ст.
Ключові слова: Володимир, канонізація, блаженство, святість.

Роменский А. А. «*Во владыкахъ апостолъ» (к вопросу о времени и обстоятельствах канонизации князя Владимира).* В статье рассматривается проблема канонизации князя Владимира Святославича на основании анализа лексики источников и сложившейся в Православной Церкви практики причтения к лику святых. Представляется, что церковное почитание Владимира имело место уже в древнерусский период, канонизация произошла не позже первой половины XIII в.
Ключевые слова: Владимир, канонизация, блаженство, святость.

Romensky O. O. *"The Apostle in Lords": to the Question of Time and Circumstances of Prince Vladimir's Canonization.* The paper deals with the problem of Prince Vladimir Svyatoslavich's canonization. The research was taking place on the basis of the analysis of the sources vocabulary and Orthodox Church canonization practice. Church veneration of the memory of Vladimir seems to have taken place during the Old Rus' period. Canonization has occurred till the first half of the 13th century.
Key words: Vladimir, canonization, beatitude, sanctity.

Серед невирішених проблем давньоруської історії однією з найбільш дискусійних видається проблема оформлення культу святих власне руського походження; значне місце в їх пантеоні займають представники князівської династії. Без сумніву, постать Володимира Святославича a priori мала привернути увагу сучасників та нащадків, а його діяння заслуговували на першість у церковному вшануванні. Проте першими руськими святими стали сини хрестителя

© Роменський Олександр, 2012

Русі – мученики Борис і Гліб, а християнський подвиг їхнього батька не відразу був визнаний Церквою. Після смерті 15. 07. 1015 р. Володимир разом з дружиною, багрянородною Анною (померла 1011 р.) був похований в мармуровому саркофазі в центрі Десятинної церкви [20, с. 228]. Але свідчення джерел не розкривають часу і обставин канонізації одного з найвидатніших руських князів. Спробуємо визначити час церковного прославлення Володимира та простежити зміни у сприйнятті його образу.

Terminus ante quem ймовірного хронологічного проміжку визначається списком Житія Володимира в Пролозі першої половини XIII ст. [28, с. 23]. Найбільш ранні списки служби св. Володимиру датуються серединою – другою половиною XIV ст. [14, с. 206]. Незаперечним доказом ушанування Володимира як святого є повідомлення Новгородського першого літопису про спорудження церкви його імені в 1311 р. [17, с. 334; 2, с. 78]. Terminus post quem визначити більш проблематично – у всякому разі, не раніше часу написання похвального слова Іларіона.

Визначення часу канонізації Володимира призвело до дискусій серед дослідників. Так, митрополит Макарій, М. К. Нікольський, М. І. Серебрянський, В. О. Ключевський вважали, що залучення князя до лику святих сталося ще в XI ст. [12, с. 66-67; 16, с. 232; 23, с. 58-59; 10, с. 67]. І. І. Малишевський припустив, що визнання його святості мало місце між 15. 07. і 6. 12. 1240 р. [13, с. 55]. Чимало науковців схиляються до думки про канонізацію Володимира після монголо-татарської навали (в 1240–1263 рр., згідно з Є. Є. Голубінським [3, т. 3, № 7, с. 78-79], у другій половині XIII ст., за Г. П. Федотовим [30, с. 191], 1251 р., за П. П. Толочком [27, с. 19]). Анджей Поппе вважає, що канонізація як церковна процедура так і не відбулася, а вшанування Володимира посилилося наприкінці XIII – на початку XIV ст. [20, с. 230-231]. На думку О. В. Назаренка, внесення княжого імені в святці відбулося не раніше другої половини XIII ст., хоча місцеве церковне ушанування походить з більш раннього періоду [15, с. 435]. Малопереконливою видається спроба А. С. Хорошева співставити християнський акт канонізації з язичницьким культом предків [33, с. 48]. Н. І. Мілютенко вважає, що остаточний перелом в сприйнятті хрещення Русі та її хрестителя відбувся в першій половині XIV ст. [14, с. 409]. В. М. Ричка обґрунтовує думку, що поминальні молитви в день успіння Володимира правилися ще в києво-руські часи, хоча остаточне оформлення вшанування відбулося в XIV ст. [22, с. 52-65]. На думку В. Водова, пошанування правителів як хрестителів держав не було (за деякими винятками) притаманне ранньосередньовічній Європі [35, p. 456-457].

Аргументи прихильників канонізації в давньоруську добу (друга половина XI–XII ст.) ґрунтуються на даних «Слова про закон та благодать» Іларіона та «Пам'яті і похвали» Іакова, які ясно свідчать про вшанування руськими людьми пам'яті хрестителя («…твоа бо щедроты и милостыня и ныне в человецех поминаемы суть» [1, с. 146]; « …слышав

от многых о благовернем князе Володимери… написах…» [7, с. 67]), крім того, епітет «святий» вперше застосовується вже в «Похвалі та стражданні святих мучеників Бориса й Гліба», де автор-чернігівець звертається до правнуків хрестителя: «Какова имеите святаго князя Владимира…» [21, с. 129].

Протилежна точка зору базується на свідченні житій і літопису про недостатню вдячність сучасників князеві й про відсутність чудотворень: «Не дивимся, возлюбленеи, аще чудес не творить по смерти…» («Пам'ять і похвала») [7, с. 70]; «Дивно же есть се: колико добра створил Русстеи земли, крестив ю, мы же, крестьяне суще, не воздаем почестья противу оного возданью… Да аще быхомъ имели потьщание и мольбу приносили Богу за нь… прославил бы и» («Звичайне житіє», практично те ж в статті літописця за 1015 р.) [7, с. 75; 8, стб. 118]. Імені Володимира немає в південнослов'янських місяцесловах XIV ст, що спиралися через болгарське посередництво на давньоруські оригінали, до того ж воно в давньоруські часи так і не стало хресним [20, с. 230]. І. І. Малишевський та Є. Є. Голубінський звернули увагу на повідомлення Лаврентіївського літопису (в Житії Олександра Невського за 1263 р.) про Невську битву 15. 07. 1240, адже літописець серед інших святих, пам'ять яких відзначалася цього дня, називає і «святого князя Володимера, крестившаго Рускую землю» [11, стб. 479-480]. Однак в інших джерелах ця згадка відсутня.

Метою дослідження є визначення часу канонізації Володимира, виходячи з аналізу лексики джерел та поширеної практики Візантійської Церкви. Вихідними точками в пошуці будуть дати: 1049–1050 рр. як найбільш ймовірний час появи першого літературного твору про Володимира – «Похвали» у складі «Слова» Іларіона [22, с. 55] і перша третина XIII ст., коли вже існувало Проложне житіє князя [28, с. 23].

Отже, найпоширеніші характеристики, що вживаються стосовно князя в найдавніших пам'ятках («Похвалі Володимиру» Іларіона, «Пам'яті і похвалі князеві Володимиру» Іакова, «Читанні про Св. Бориса та Гліба» Нестора, Повісті временних літ): «блаженик» (Іларіон) [1, с. 145, 147], «блаженный» (Іаков [7, с. 68], літописна стаття 1015 р. [11, стб. 131; 8, стб. 116]), «благоверный» (всі три автори) [1, с. 143-144; 7, с. 67; 34, с. 5-6], «во владыках апостол» чи «апостол в князих» (Іларіон [1, с. 150], Іаков [7, с. 68]), «подобник Константина» (у всіх джерелах) [1, с. 147; 7, с. 68-69; 34, с. 4; 11, стб. 131-132; 8, стб. 116]. Виникає питання про співвідношення слів «блаженний» і «святий» в давньоруській мові. Мніх Іаков називає Хрестителя благовірним та блаженним, проте ніде не застосовує слова «святий», хоча братів Бориса та Гліба, канонізованих вже в третій чверті XI ст, він величає саме так. До того ж і «Пам'ять і похвала», і ПВЛ разом із «Звичайним житієм» одностайно стверджують про відсутність чудотворень, котрі були одним з найвагоміших аргументів на користь канонізації у Візантійській та Руській Церкві. Є. Є. Голубінський вважав, що лише чудеса були підґрунтям для визнання святості в домонгольські часи

[3, т. 4, № 10, с. 69-70], а Г. П. Федотов навів argumentum ex silentio: в літописі ніде не говориться про урочисте прославлення пам'яті Володимира за участі вищої світської та духовної влади [30, с. 188-190].

Вивчаючи найдавніші на Русі Житія Борисоглібського циклу, можна помітити, що в ряді випадків слова «блаженний» та «святий» синонімічні (так, «Читання» Нестора у складі Сильвестрівського збірника має назву «Месяца иуля в 24. Чтение о житии и погублении блаженую страстотерпца Бориса и Глеба»; далі до братів рівномірно застосовуються визначення «блаженний» і «святий» [34, с. 1-5]). Немає сумнівів у тому, що брати-мученики були канонізовані вже в третій чверті XI ст. Синонімію термінів «блаженний» та «святий» помітив при розгляді «Пам'яті і похвали» О. І. Соболевський [26, с. 792-795]. Протоієрей Г. Дьяченко повідомляє, що словом «блаженний» Церква серед інших називала і «потаємних святих», а також тих святих, чия святість засвідчена не стільки славою їх власних справ, як свідченням інших [6, с. 47]. На думку чеських науковців – укладачів «Словника старослов'янської мови», старослов'янське слово «блаженикъ» іноді означало святого [25, с. 109].

Чи були підстави для зарахування Володимира до лику святих, адже дива біля його мощей не спостерігалися, а життя князя, за більшістю джерел, було далеке від ідеалів аскетизму та християнського воздержання? До XI ст. Християнська Церква розробила специфічні норми канонізації та обумовлення святості своїх членів. Всі святі поділялися на три групи: 1) святі, статус котрих визнавався на підставі особливих заслуг перед Церквою – старозаповітні патріархи й пророки, апостоли Нового заповіту, святителі в період до розділу Церков, а також світські правителі – імператори й імператриці, що визнавалися рівноапостольними й благовірними; 2) мученики; 3) святі, святість котрих засвідчувалася дарами Св. Духа, в тому числі чудотвореннями [3, т. 2, № 6, с. 420-426]. Г. П. Федотов відзначає, що давньоруські князі не можуть порівнюватись з василевсами Романії, оскільки останні мали особливе становище як глави Церкви [31, с. 90]. В даному випадку це зауваження не зовсім коректне, бо хреститель Русі унаслідок споріднення з правлячою в Візантії імператорською династією мав більш високий статус у владній ієрархії, ніж «звичайний» князь.

«Слово про закон та благодать» Іларіона Київського, що давно й справедливо трактується як апологія і прославлення молодого руського християнства, може також вважатися «заявкою на пошанування князя Володимира» [32, с. 75]. «Похвала кагану нашому Володимиру» в складі «Слова» безперечно говорить про зусилля його наступника, князя Ярослава Володимировича, спрямовані на прославлення отчої пам'яті («…какоя тя чести Господь тамо сподобил и на земли не беспамятна оставил сыном твоим…») [1, с. 149], хоча конкретні кроки, на жаль, залишилися невідомими. Практику церковного вшанування Володимира доводить саме існування «Пам'яті та похвали» (не заперечуючи складну

структуру пам'ятки, приєднаємося до думки М. І. Серебрянського про її укладення вже в домонгольський період) [23, с. 47-48].

Видається ймовірним співіснування церковного пошанування Св. Володимира з культом його синів, Бориса та Гліба. Згадка про читання Житія «… князя Володимира, в том есть и мучение святою Бориса и Глеба» міститься в Студійському богослужбовому уставі кінця XII – початку XIII ст. Крім того, в новгородській берестяній грамоті № 906 третьої чверті XI ст. перелік святих має ім'я «отча Василья, и Бориса, и Глеба» [5; 29, с. 273-274]. Зображення рівноапостольного отця разом з синами-мучениками усталене в іконографічній традиції [19, с. 460]. Місцеві святі не завжди заносилися у святці. До початку XII ст., коли остаточно оформилася літописна легенда про хрещення князя, що увійшла до Повісті временних літ, місцеве вшанування, ймовірно, ще не стало загальновизнаним; це підтверджує фраза літописця «Дивно есть се колико добра створил Рускои земли, крестив ю, мы же, крестьяне суще, и (не) воздаем почестья противу оного возданью» [8, стб. 118]. Володимир названий святим у «Слові про князів» - пам'ятці, створеній близько 1175 р. [4, с. 502]. Найдавніший список Проложного житія, як визнають науковці, походить від домонгольського протографа [28, с. 23; 29, с. 273]. В XIII ст. культ святого хрестителя вже без сумніву існує – це доводить присвячена йому церковна служба, що виникла не пізніше кінця XII ст. [14, с. 212; 24, с. 205-210] і літописні згадки [11, стб. 479-480; 18, с. 767]. Таким чином, можна дійти до висновку про канонізацію Володимира вже в домонгольську добу.

Слід визнати, що оформлення церковного вшанування не було одномоментним актом. Видається можливим виділити кілька періодів: 1) середина XI – XII ст. – започаткування церковного вшанування Володимира, спершу разом з синами, Борисом та Глібом, створення перших похвальних слів та агіографічних творів («Слово про закон та благодать», «Пам'ять і похвала» з «Давнім житієм» у її складі); 2) XIII ст. – відокремлення культу Володимира від Борисоглібського культу, написання служби св. Володимиру і Проложного житія; 3) XIV–XV ст. – подальший розвиток культу святого, переважно на Півночі і Північному Сході Русі, в т. ч. у Новгороді [33, с. 85-87], Володимиро-Суздальському, пізніше Московському князівствах, поява храмів, присвячених хрестителю Русі; 4) XVI–XVII ст. – посилення ушанування і його остаточне оформлення в Московській Русі, під час Макарієвих соборів 1547 – 49 рр., де Володимир вирізнявся як предок династії нащадків Калити [22, с. 89-98], і, наприкінці XVI – в XVII ст., на Україні, коли зусиллями Петра Могили було відкрито частину мощей князя під час дослідження руїн Десятинної церкви, а його культ здобув національний колорит [18, с. 770; 9, с. 79-80; 22, с. 119-130].

Таким чином, образ князя-хрестителя еволюціонував у свідомості сучасників та нащадків, сприйняття його християнських чеснот також не було однозначним. Свідчення джерел не дозволяють точно визначити, коли

саме і за яких умов Володимир «Красне Сонечко» став святим та рівноапостольним. Проте є підстави стверджувати, що традиції церковного вшанування хрестителя Русі започатковані ще в давньоруську добу.

Література

1. *Акентьев, К. К.* «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 / К. К. Акентьев // Византинороссика. – 2005. – Т. 3. – С. 115-152.
2. *Васильев, В. П.* История канонизации русских святых / В. П. Васильев // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1893. – Кн. 3 (166).
3. *Голубинский, Е. Е.* История канонизации святых в Русской Церкви / Е. Е. Голубинский // Богословский вестник. – 1894. – Т. 2. – № 6. – С. 418-436; – Т. 3. – № 7. – С. 61-100; – Т. 4. – № 10. – С. 67-106.
4. *Голубовский, П. В.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате / П. В. Голубовский // Древности. Труды археографической комиссии Московского археологического общества. – 1899. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 491-510.
5. *Грамота № 906* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gramoty.ru/index.php?no=906&act=full&key=bb
6. *Дьяченко, Г.* Полный церковнославянский словарь / Г. Дьяченко; Репр. изд. – М., 2007.
7. *Зимин, А. А.* Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66-75.
8. *Ипатьевская* летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – 1962. – 938, 94 с.
9. *Каргер, М. К.* К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны / М. К. Каргер // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 76-80.
10. *Ключевский, В. О.* Источники русской истории / В. О. Ключевский // Сочинения в 9 тт. – М., 1989. – Т. 7. Специальные курсы. – С. 5-83.
11. *Лаврентьевская* летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 1. – 1962.
12. *Макарий (Булгаков).* История русской церкви / Макарий (Булгаков). – СПб., 1857 – 1883. – Т. 1. – 1857.
13. *Малышевский, И. И.* Когда и где впервые установлено празднование памяти Святого Владимира 15 июля? / И. И. Малышевский // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – Т. 1. – С. 45-69.
14. *Милютенко, Н. И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники / Н. И. Милютенко; науч. ред. Г. М. Прохоров. – СПб., 2008.
15. *Назаренко, А. В.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М., 2001.
16. *Никольский, Н. К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.) / Н. К. Никольский. – СПб., 1906.
17. *Новгородская* первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950.

18. *П. С.* Чествование памяти Святого равноапостольного князя Владимира в Древней Руси, в южном и западном славянстве // Прибавление к церковным ведомостям. – 1888. – № 29. – С. 766-772.
19. *Петров, Н. И.* Древние изображения Святого Владимира / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1888. – Т. 2. - № 7. – С. 443-462.
20. *Поппэ, А. В.* Становление почитания Владимира Великого / А. В. Поппэ // Спорные вопросы отечественной истории XI – XVIII вв. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина. – М., 1990. – Ч. 2. – 1990. – С. 228-231.
21. *Похвала* и мучение Святых мученик Бориса и Глеба // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [Приготовил к печати Д. И. Абрамович] // Памятники древнерусской литературы. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 127-132.
22. *Ричка, В. М.* Володимир Святий в історичній пам'яті / В. М. Ричка. – К., 2012.
23. *Серебрянский, Н. И.* Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты / Н. И. Серебрянский // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1915. – Кн. 3.
24. *Славнитский, М.* Канонизация Святого князя Владимира и службы ему по памятникам XIII – XVII вв. / М. Славнитский // Странник. – 1888. – Т. 2. – № 7. – С. 197-237.
25. *Словарь* старославянского языка: в 4-х тт. / [Отв. А. А. Алексеев, А. С. Герд; гл. ред. З. Гауптова]. Репр. изд. – СПб, 2006. – Т. 1. – 2006.
26. *Соболевский, А. И.* «Память и похвала» князю Владимиру и «Сказание» о свв. Борисе и Глебе / А. И. Соболевский // Христианское чтение. – 1890. – № 5-6. – С. 791-804.
27. *Толочко, П. П.* Хрещення і канонізація Володимира (до 1020-ліття Хрещення Русі) / П. П. Толочко // Київська старовина. – 2008. - № 1. – С. 9 – 21.
28. *Турилов, А. А.* Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства) / А. А. Турилов // Palaeobulgarica (Старобългаристика). – 1999. – Година 23. – № 1. – С. 14-34.
29. *Успенский, Б. А.* Когда был канонизирован князь Владимир Святославич? / Б. А. Успенский // Palaeoslavica. – 2002. – Т. 10. – № 2. – С. 271-281.
30. *Федотов, Г. П.* Канонизация Святого Владимира / Г. П. Федотов // Владимирский сборник. В память 950-летия крещения Руси. 988 – 1938. – Белград, 1938. – С. 188-196.
31. *Федотов, Г. П.* Святые Древней Руси / Г. П. Федотов; [предисл. Д. С. Лихаче ва и А. В. Меня, коммент. С. В. Бычкова]. – М., 1990.
32. *Филипповский, Г. Ю.* Мотив движения христианских реликвий в динамике средневековой литературы и культуры Руси / Г. Ю. Филипповский // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2003. – № 4. – С. 74-76.
33. *Хорошев, А. С.* Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.) / А. С. Хорошев. – М., 1986.
34. *Чтение* о Святых мучениках Борисе и Глебе // Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [Приготовил к печати Д. И. Абрамович] // Памятники древнерусской литературы. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 1-26.
35. *Vodoff, V.* Pourguoi le prince Volodimer Svjatoslavic n'a-t-il pas ete canonise? / V. Vodoff // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 12/13. – 1988/1989. – P. 446-466.

УДК 94(100)«03/14»:[392.8:664.5]

О специях как элементе повседневной ромейской кухни

Сорочан Екатерина

Сорочан Екатерина. ***О специях как элементе повседневной ромейской кухни.*** В статье рассмотрены пряности и некоторые приправы, которые использовались в Византии при приготовлении блюд и напитков, уточнен их перечень и оригинальная греческая терминология. Установлен исключительно торговый характер специальности продавца специй (ароматопрата, мирепса), что объясняло практическое отсутствие специализации в этой области. Уточнены территории торгового импорта.
Ключевые слова: Византия, пряности, приправы, консерванты, ароматопрат, мирепс.

Сорочан Катерина. ***Про спеції як елемент повсякденної ромейської кухні.*** У статті розглянуті прянощі та деякі приправи, які використовувалися у Візантії при приготуванні страв та напоїв, був конкретизований їх перелік і оригінальна грецька термінологія. Встановлений виключно торговий характер спеціальності продавця спецій (ароматопрата, мірепса), що пояснювало практичну відсутність спеціалізації в цій області. Уточнені території торгівельного імпорту.
Ключові слова: Візантія, прянощі, приправи, консерванти, ароматопрат, мірепс.

Sorochan Katerina. ***About spices as an element of everyday Roman (Byzantine) cuisine.*** The article is devoted to some spices and seasonings which were used in the Byzantine Empire in preparation of meals and drinks, also it was refined the list of spices in original Greek terminology. It was found the exclusively commercial character of spices seller speciality (aromatopratos, myrepsos), that explains the virtual absence of specialization in this field. The trade import areas were defined more exactly.
Key words: Byzantium, spices, flavorings, conservatives, aromatopratai, myrepsos.

Пряности, консерванты и приправы широко использовались в повседневной кухне Византийской империи, наследовавшей традиции Древней Греции и Рима. Однако в следствии изменения территориальных границ, контакта с новыми народами, развития межконтинентальных торговых сообщений ассортимент

© Сорочан Екатерина, 2012

ромейских aromata (греч.), а также формы их использования несколько изменялись. Следовательно необходимо уточнить номенклатуру товара этого рода, а также направления и конечные пункты его импорта и экспорта, выяснить вопрос о профессиональной специализации в торговле специями, которые и ценились высоко, и стоили дорого. При всем том популярность пряностей не уменьшалась, ведь они пользовались также спросом как консерванты за свою особую способность подавлять бактерии (бактерицидность), главным образом бактерии гниения, и тем самым способствовать более длительному сохранению пищи.

Историография вопроса предельно узка. Авторы рассматривают его либо в контексте византийской кухни или парфюмерии (Ф. Кукулес, Э. Долби, М. Грюнбарт, Э. -М. Тальбот), либо – ромейской торговли (И. Ирмшер, А. Лайу, Н. Икономидес, С. Морриссон). Работ, посвященных исключительно византийским пряностям, пока нет. К источникам, наиболее полно освещающим вопрос о пряностях в Византии, относятся византийская сельскохозяйственная энциклопедия, свод древнейших сочинений – Геопоники (X в.), и официальный свод уставов константинопольских ремесленных и торговых корпораций – Книга эпарха (X в.), дающий сведения о профессиях, связанных с торговлей пряностями. Отдельные эпизоды, касающиеся специй, встречаются в византийских хрониках (Феофилакт Симокатта, Феофан, Продолжатель Феофана) и некоторых других нарративных источниках (Ибн Хордадбех «Книга путей и стран», Константин Багрянородный «Об управлении империей», сочинениях Феодора Птохопродрома, письмах Иоанна Цеца и др.).

В Средние века монополистом в торговле с Востоком стала Византия, и ее столица Константинополь оспаривала у Александрии звание всемирного центра по торговле пряностями. Посредниками в этой торговле успешно выступали арабы. При этом преимущество находилось у Великого Шелкового пути, связывавшего Восточную Азию со Средиземноморьем. Ибн Хордадбех отмечал, что еврейские торговцы, прозванные ар-Разани, то есть «знающие путь», во время своих транзитных поездок через Китай и Средиземноморье доставляли на продажу в Константинополь мускус, дерево алоэ, камфары, корицу-кинамон и другие экзотические продукты восточных стран [2, с. 124, §72 б; 31, p. 32, doc. 6]. Не исключено, что основным центром сосредоточения этих купцов была Сирия и космополитами их делала профессия, но не отсутствие родины.

По давней традиции все благовонные товары, привозившиеся с Ближнего и Дальнего Востока, византийцы считали индийскими [Ср. 14, с. 196; 3, с. 66-71]. Дигесты упоминали в их числе «ароматы» (aroma Indicum), опиум (opia Indica) [18, XXXIX. 4. 16. 7]. Георгий Кедрин сообщал, что Лев V (813 – 820) послал монаху Филомилию в благодарность за сбывшееся предсказание «…ароматы, такие же, какие прибывают к нам (ромеям – Е. С.) из Индии» [24, p. 54]. «Благовония индийских дерев, коих никто не видывал и не слыхивал», ежегодно раздавали синклитикам поздней осенью во время озорного празднества

брумалий [10, с. 189, гл. 35]. На самом деле далеко не все эти товары поступали из Индии. Их давним, традиционным экспортером были Сирия и Палестина, чьи благовония, мази и парфюмерия достигали через посредников самых отдаленных рынков.

Откуда-то с Востока, возможно, через северные ответвления Шелкового пути поступали в ромейскую Халдию и Трапезунд «товары, относящиеся к разряду благовоний и красящих, чтобы оттуда быть перепроданными в другие центры империи» [1, X. 2]. Следовательно, лишь Италия утратила к концу поздней античности свое прежнее значение одного из основных центров производства и поставок благовоний, но запад Малой Азии и Сирия оставались в их числе [Ср. 5, с. 103; 12, с. 283-284].

Как видно, пряности обозначались ромеями также, как и благовония – aromata, за основу, видимо, брался ароматический компонент и тех и других. Византийский книжник и поэт XII в. Иоанн Цец в своем послании василевсу Алексею Комнину благодарит его за дары, в числе которых наравне с живыми куропатками и некими диковинными птицами упоминаются и пряности (aromata) [28, 7.20-22; 26, p. 46]. Как указано выше, их ценность определялась также бактерицидностью (наличием у растений фитонцидов – биологически активных веществ, подавляющих развитие бактерий, грибов и простейших), а следовательно, способностью к более длительному хранению пищи. Поэтому они издавна используются как консерванты. В Византии среди таковых наиболее популярным, ходовым после соли был винный уксус (oxos, oxeidion, oxidion), иногда смешиваемый с рыбным соусом гарумом, отчего получался острый rodinon [30, col. 1740 B; 4, с. 281; 7, с. 581]. Собственно, гарум или гарон не утратил своей популярности, завоеванной в римское время [22, s. 27-55], продолжая оставаться в числе предметов не только местной провинциальной торговли, но и статьей византийского экспорта. К примеру, его везли коммакийцы по р. По до Пьяченцы, продавая в Лангобардию, согласно торговому договору 715 г. [27, s. 123]. Часть продававшихся благовонных растений и масел – алоэ (xylaloen), нард (stachos), ладан (libanon), мирра (smyrnan) – душистая смола миррового дерева (Commiphora abyssinica), росшего в южной Аравии, Абиссинии, Сомали, тропической Африке [1, X. 1; 32, s. 226-227], использовалась для консервации вина и предохранения его от порчи [23, VII. 13]. Из дерева алоэ (xylaloe), привозимого из Аравии, Африки, северо-западной Индии, Шри-Ланки, Явы или Суматры [1, X. 1; 32, s. 228-229] готовили лекарственное вино (aminnaios oinos) [23, VI. 6. 2, VI. 8. 1, VII. 13. 1, VII. 24. 4, VIII. 22. 1 f.]. Наконец, смешивая вино с гарумом, получали еще один вид приправы (oinogaron) [39, p. 797].

В домах знати пищу приправляли всевозможными изысканными, пряными, обычно довольно густыми соусами, в состав которых, помимо соли, перца и уксуса, входили виноградный сок, мед, грибы, корица, гвоздика, сельдерей, укроп, дикая мята и прочие ароматические травы и специи [11, с. 291]. Успешно готовились напитки из смеси тмина,

фенхеля, меда или виноградного сиропа. Тминный напиток назывался evkraton и мог быть также приправлен перцем или анисом [40, p. 116].

Говоря о еде в монастырях, византийский писатель и монах XIII в. Никифор Влеммид, утверждал, что тмин и фенхель (т. е. укроп) хорошо помогают предотвратить вздутие и тяжесть в желудке, которая, вероятно, была вполне распространенной проблемой для клириков: их рацион строился прежде всего на большом количестве бобовых. Он же отмечал интересную способность фенхеля поддерживать бодрость, быть бдительным, аналогичную современным кофеиносодержащим напиткам [40, p. 116].

Но самой ходовой и наиболее широко потребляемой пряностью служил перец (греч. peperi), поступавший из Индии, Бирмы, Цейлона, причем он был нескольких сортов (“длинный”, “белый” – лат. piper longum, piper album) и пользовался наибольшим спросом для приготовления мясных, рыбных блюд, сыра и для приправы вина (oinos piperatos), а также как средство, улучшавшее пищеварение [18, XXXIX. 4. 16. 7; 23, VII. 36; 31, 35, 39; XVIII. 19; XX. 15; 1, X. 1, c. 203; 38, s. 89, 162-165; 33, s. 26; 3, c. 67; 32, s. 223-224]. Ромеи, пользуясь своим выгодным транзитным положением между Азией и Европой, в свою очередь реэкспортировали его [14, c. 196 VII. 13. 6]. Во всяком случае, перец входил в состав лангобардского импорта из византийских областей восточной Италии в VII-VIII вв. [27, s. 123]. В IX-X вв. херсониты платили им кочевникам за выполнение для них тех или иных поручений, в том числе торгового характера [6, гл. 6. 8, с. 40].

Из Индии поступали также такие пряности как кардамон и так называемое “индийское дерево” (xyla Indika) или корица (kasia, cinnamonum, kinnamonon) – кора дерева рода Cinnamomum (в свою очередь она поступала сюда из Шри-Ланки и Китая) [21, p. 46]. Дигесты называют два ее вида (cassia turiana, xylocassia) в списке товаров, подлежавших таможенному обложению, а Книга эпарха – уже три вида (alethinon, xylokinnamomon, pripsidin) [18, XXXIX. 4. 16. 7; 41, p. 457; 33, s. 104; 3, c. 67]. Вероятно, уже тогда различали корицу Cinnamomum verum, более сильную и острую пряность, и кассию Cinnamomum aromaticum – китайскую корицу более низкого качества. Возможно, что ее же имел в виду Филосторгий (V в.), называя такую разновидность специй как kassamon [36, col. 488 B]. Яркий коричный аромат придавал ромейским блюдам также хорошо известный “индийский лист” (thyllon Indon, thyllon Indikon), о котором упоминали Феофилакт Симокатта и Феофан Исповедник [14, c. 196. VII. 13. 6]. Современное название – тейпатт (tej patta или malabathrum, malabar leaf) означает листья растения Cinnamomum tamala, произрастающего в Индии. Но кора дерева сильно уступает по своим ароматическим свойствам классической корице Cinnamomum verum, и, видимо, поэтому в кулинарии Византии она не использовалась.

Из Индии доставлялся также известный со времен античности кестон (keston, koston) [14, c. 196. VII. 13. 6]. Его современное название – костус

(costus) или сассурея – азиатская специя со жгучим вкусом. Это корень высокого травянистого растения Saussurea lappa, которое и ныне растет в горах Кашмира и на местном языке называется putchuk. Феофилакт Симокатта говорит, что во время военного противостояния авар и ромеев в VI в. у города Томиса каган взамен предложенного им продовольствия просил у византийцев индийских пряностей. Стратиг удовлетворил просьбу грозного варвара. В перечне отправленных даров значились: перец, индийский лист, кассия и тот самый костус. Каган был настолько доволен пряностями, что, как утверждает источник, решил не вести никаких военных действий, пока у ромеев не окончится важнейший для них праздник Воскресения Христова [14, c. 196. VII. 13. 5-7].

Наряду с достаточно привычными для византийцев специями, такими как гвоздика (karyothyllon) [19, col. 445 D; 8, c. 82-83], кориандр (koliandron, korion) [25, col. 312 D; 23, XII. 1] и тмин (karnabadion) [23, IX. 28], в ассортименте приправ встречались достаточно экзотичные, например, argellion, вероятно, кокосы, по крайней мере, известные в Византии времен Косьмы Индикоплова (VI в.) [19, col. 444 D]. Кроме того, в его «Христианской топографии» есть указание на сандал (tzandana, santalon, sandalon) – дерево рода Santalum, масло и древесина которого использовали в медицине и парфюмерии [19, col. 159; 20, p. 56]. Э. Долби полагает, что в кулинарии как пищевой краситель мог использоваться так называемый красный сандал рода Pterocarpus santalinus, по сути, не истинный сандал (белый и черный), но он фигурировал в текстах под названием обычного santalon [20, p. 56]. Редкой приправой при выпечке хлеба и некоторых мучных изделий являлись семена сезама (кунжут), о которых сообщает зубоскал Птохопродом, но, похоже, кунжут не был особо распространен [37, p. 399-401; 40, p. 119].

Следует также назвать местные ромейские приправы – цикорий и пахучую дикую мяту [7, с. 581]. Но вот розмарин, несмотря на распространенность в Средиземноморье, в кулинарии византийцами использовался редко, они отдавали ему предпочтение только при украшении улиц и помещений для императорских церемоний, шествий [21, p. 39]. Наконец, самой доступной приправой служила огородная зелень – капуста, чечевица, нут, сельдерей, кресс-салат, шпинат, фрукты – яблоки, гранаты, орехи, миндаль [9, с. 132]. Геопоники указывают в таком же качестве некоторые виды грибов, разновидности артишоков (bolites, kaulokinara), которые добавляли, например, к рыбе [23, XII. 22, XX. 31; 7, с. 581]. Исходя из поэмы вечно голодного Феодора Птохопродома (XII в.) можно заключить, что ромеи успешно готовили различные сорта рыбы, включая кефаль, красного люциана, полосатого окуня и камбалу, приправляя их экзотическими специями – гвоздикой, корицей, тмином и шафраном [37, IV. 172-88; 40, p. 119]. Шафран при том не был пряностью ежедневного рациона ромеев, возможно, из-за его выраженного тонизирующего действия и даже наркотического эффекта при применении в большом количестве [21, p. 44]. Местным продуктом была

и горчица. Именно ею вместе с перцем, кощунствуя, наполнила священные золоченые сосуды компания (“дионосово сборище”) Михаила III Пьяницы (842-867) [34, col. 528; 41, p. 200. 15 sq.; 243. 3 sq.; 10, c. 87 (IV. 38)]. Немецкий исследователь Михаэль Грюнбарт, говоря о сохранении византийцами пищи, использует ретроспективный метод и обращается к более поздним сведениям Агапия Ланда (Критянина) – афонского инока, упоминавшего в своем сочинении хранение высохшего на солнце винограда вместе с горчицей или в подсоленной воде в пифосах [26, p. 40].

При выпечке хлеба и изготовлении тортов и вина в Византии использовали еще одну пряность – мастику (mastiha), которая традиционно производилась на греческом острове Хиос [21, p. 44]. Это смола мастичного дерева Pistacia lentiscus придает блюду горьковатый, немного сосновый или кедровый оттенок, а ее естественная «резиновая» текстура позволяет служить стабилизатором или основой формы.

Важно учесть, что при всей многочисленности видов приправ и пряностей, используемых византийцами, они не были предметом торговли узкоспециализированных торговцев, таких как артиматы, известных по египетским папирусам III в. [16, с. 127, прим. 203]. Очевидно, в Византии их реализацией занимались те же профессионалы, что продавали благовония, красители, лекарства, то есть ароматопраты (aromatopratai) и мирепсы (myrepsos) [1, X. 1], а в ранневизантийском Египте также мирополы (myropoles), торговавшие в специализированных эргастириях – мирополиях преимущественно привозными товарами [35, p. 16 (№1829-2063), №2054. 4 (579 г.); 29, p. 125-129, 145-151; 15, с. 32; 16, с. 128, прим. 208; с. 129]. Хотя не исключено привлечение к этой торговле и салдамариев – бакалейщиков [Ср.: 1, X. 6, XIII. 1]. В особую специальность выделялись лишь изготовители гарумов, маринадов (garepson) [17, p. 251 (IV. 2. 22)], которые, как правило, были одновременно предпринимателями-промысловиками и торговцами.

Таким образом, комплексный анализ материалов предоставил возможность впервые максимально полно собрать терминологию основных ромейских пряностей и приправ (peperi, kasia, karyothyllon, koliandron, karnabadion, bolites и др.), относившихся к предметам первой необходимости – продовольственным товарам и профессиональной специализации с ней связанной. При этом нами установлено, что специальность продавца всех специй носила исключительно торговый характер. Это обстоятельство объясняет практическое отсутствие специализации в этой области. В Византии реализацией пряностей занимались те же профессионалы, что продавали благовония, красители, лекарства, то есть ароматопраты и мирепсы, и мирополы в ранневизантийском Египте. Не исключено привлечение к этой торговле и салдамариев – бакалейщиков. В особую специальность выделялись только изготовители гарумов, маринадов. Что же касается торгового ареала этой торговли, то можно утверждать, что Малая Азия, Сирия и

Палестина оставались в раннее средневековье в числе изготовителей и поставщиков благовоний, парфюмерии, лекарств и красителей, а отсутствие аналогичной продукции Италии компенсировалось устойчивым и широчайшим экспортом соответствующих ингредиентов растительного и животного происхождения с Востока (Ирана, Аравии, Средней Азии, Тибета, Китая, Индии, Шри-Ланки, Африки). Все это еще раз подтверждает высокие коммуникативные способности ромеев организовывать межконтинентальные контакты, в которых не последнюю роль много столетий играл Великий шелковый путь.

Литература

1. *Византийская* книга Эпарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962.
2. *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент. Н. Велихановой. - Баку, 1986.
3. *Ирмшер, И.* Византия и Индия / И. Ирмшер // Византийский временник. – 1984. – Т. 45. – С. 66-71.
4. *Истрин, В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе / В. М. Истрин. – Л., 1930. – Т. 3: Греческо-славянский и славянско-греческий словари.
5. *Кадеев, В. И.* Парфюмерия и косметика в античном Херсонесе / В. И. Кадеев // Древности 1995. – Харьков, 1995. – С. 98 – 110.
6. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1989.
7. Культура Византии вторая половина VII-XII вв. / Отв. ред. З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. – М., 1989.
8. *Пигулевская, Н. В.* Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV-V вв. – М.; Л., 1951.
9. *Поляковская, М. А., Чекалова, А. А.* Византия: быт и нравы / М. А. Поляковская, А. А. Чекалова. – Свердловск, 1989.
10. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Изд. подг. Я. Н. Любарский. - СПб.,1992.
11. *Сорочан, С. Б.* Византия: парадигмы быта, сознания и культуры. – Харьков, 2011.
12. *Сорочан, С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1-2.
13. *Феофан Византиец* // Феофан Византиец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Прииск Паннийский. Сказания Прииска Паннийского. – Рязань, 2005.
14. *Феофилакт Симокатта*. История. – М., 1996.
15. *Фихман, И. Ф.* Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв / И. Ф. Фихман. – М., 1965.
16. *Фихман, И. Ф.* Оксиринх – город папирусов/ И. Ф. Фихман. – М., 1976.
17. *Constantini* Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos / Ed. G. E. Heimbac. – Lipsiae: J. A. Barth, 1851. – XI
18. *Corpus* juris civilis. - Berolini, 1908. - Vol. 1: Digesta.
19. *Cosmas* Topographia christiana // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1860 – T. 88. – Col. 3-630.

20. *Dalby, A.* Some Byzantine aromatics // Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies. – Great Britain, 2007. – P. 51-57.
21. *Dalby, A.* Tastes of Byzantium. The Cuisine of a Legendary Empire. – London-New-York, 2010.
22. *Drexhage, H. -J.* Garum und Garumhangel im römish und spätantiken Ägypten // Münstersche Beitrage z. Antiken Handelsgeschichte. – 1903. – Bd. 12. – №1.
23. *Geoponica* sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae / Rec. H. Beckh. – Lipsiae: B. G. Teubner, 1895.
24. *Georgius* Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emandatus. – Bonnae, 1839. – T. 2.
25. *Gregorii* episcopi Nysseni Opera quae reperiri potuerunt omnia, nunc denuo correctius et accuratius edita et multis aucta // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1863. – T. 46.
26. *Grünbart, M.* Store in a cool and dry place: perishable goods and their preservation in Byzantium // Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies. – Great Britain, 2007.
27. *Hartmann, L. M.* Comacchio und der Po-Handel / L. M. Hartmann // Hartmann L. M. Zur Wirtschatsgeschichte Italiens im frühen Mittelalter. Analekten. – Gotha, 1904. – S. 74-90, 123-124.
28. *Ioannes Tzetzes*. Epistulae / Ed. A. M. Leone. – Leipzig, 1972. – Ep. 4. 7.20–22.
29. *Johnson, A. Ch., West, L. C.* Byzantine Egypt: Economic Studies. - Princeton, 1949.
30. *Leontis Cyprorum*, ep. Neapolitanus. Vita Sti Symeoni Sali // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1864. – T. 93. – Col. 1669-1745.
31. *Lopez, R. S., Raymond, I. W.* Medieval Trade in the Mediterranean World. Illustrative Documents Translated With Introduction and Notes. – New York, 1955.
32. *Koder, J.* Die Drogisten und ihre Waren im Eparchenbuch (EB 10.1) / J. Koder // Византия и средневековый Крым (АДСВ. - Вып.26). – Барнаул, 1992. – S. 220 - 236.
33. *Koukoules, Ph.* Byzantinon trophai kai pota / Ph. Koukoules // Epeteris Etaireias Byzantinon Spoudon. – Athenai, 1941. – № 17. – S. 23-74
34. *Nicetae Davidae Paphlagonae* Vita Sti Ignatii // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1864. – T. 105. – Col. 488-574.
35. The Oxyrhynchus Papyri. – London, 1924. – P. 16.
36. Philostorgii sqripta quae supersunt // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1858. – T. 65. – Col. 288-590.
37. *Ptochoprodromos*. Einführung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar / Ed. H. Eideneier // Neograeca Medii Aevi. – Cologne, 1991. – Bd. 5. – S. 399–401.
38. *Schaube, A.* Handelsgeschichte der romaniscgen Völker / A. Schaube. – München; Berlin, 1906.
39. *Sophocles, E. A.* Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From BC 146 to AD 1100) / E. A. Sophocles. – New York, 1893. – Vol. 1-2.
40. *Talbot, A .-M.* Mealtime in monasteries: the culture of the Byzantine refectory // Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies. – Great Britain, 2007.
41. *Theophanes continuatus* // Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachos / Rec. Im. Bekkeri. – Bonnae, 1838.

УДК 94(100):730:27-9"01/07"

Фрагменти скульптурних образів «Доброго Пастиря» в ранньохристиянській традиції

Фомін Ілля

Фомін Ілля. ***Фрагменти скульптурних образів «Доброго Пастиря» в ранньохристиянській традиції.*** Стаття присвячена вивченню живописних та скульптурних зображень «Доброго Пастиря» в ранньохристиянському мистецтві. Застосовується герменевтичний підхід в історії культури. Проведена інтерпретація фрагментів мармурової кам'яної пластики з фондів «Національного заповідника «Херсонес Таврійський».
Ключові слова: християнство, герменевтика, іконографія, скульптура, мистецтво.

Фомин Илья. ***Фрагменты скульптурных образов «Доброго Пастыря» в раннехристианской традиции.*** Статья посвящена изучению живописных и скульптурных изображений «Доброго Пастыря» в раннехристианском искусстве. Применяется герменевтический подход в истории культуры. Проведена интерпретация фрагментов мраморной каменной пластики из фондов "Национального заповедника« Херсонес Таврический ».
***Ключевые слова*:** христианство, герменевтика, иконография, скульптура, искусство.

Fomin Ilya. ***Fragments of the sculpted image of the "Good Shepherd" in the early Christian tradition.*** The article is devoted to studying of paintings and sculptures of the "Good Shepherd" in early Christian art. Applies hermeneutic approach to cultural history. There is an interpretation of the fragments of marble stone sculpture from the collection of the National Preserve of Tauric Chersonesos.
Key words: Christianity, hermeneutics, iconography, sculpture, art.

Іконографічні пам'ятки посідають особливе місце в дослідженнях візантійської історії, зокрема ранньохристиянського Херсонесу – Херсону. Насправді, якщо кожна культура «іконологічна» [11, с. 7], то глибоке розуміння її історії можливо виключно через дослідження – розшифрування іконографічного тайнопису, що розкриває зміст і смисл витворів мистецтва, архітектури, ремесел як віддзеркалення світогляду.

Слід зазначити, що з початком перегляду дослідницьких підходів у вітчизняній історіографії вчення про інтерпретацію – герменевтика звертає на себе особливу увагу як одна з провідних методологій, що

© Фомін Ілля, 2012

знайшли своє застосування поки що переважно в дослідженнях історичних та літературних текстів медієвістики [7; 9, с. 86 - 117; 12; 13; 14; 17; 18; 28; 29; 30]. Пам'ятка матеріальної культури також може розглядатись як об'єкт герменевтичного дослідження [5, с. 9].

Прийнято вважати, що герменевтика бере початок з діалогів Платона та твору Аристотеля «Про тлумачення». Апостол Павло серед церковних харизм називає здатність розуміти та тлумачити, що складає основу сучасної герменевтики (1 Кор. 12:10, 30; 14: 13, 28), яка розпочинається все ж таки з творів Г. Гадамера, Ф. Шлейермахера, В. Дільтея, М. Гайдегера. Герменевтичне по суті питання про історичне дослідження як аутентичне розуміння та діалог джерела було поставлено послідовниками «Школи Анналів» [3; 6; 27]. Змістовний діалог – розуміння стає можливим лише за умови прагнення до з'ясування дійсного «авторського наміру» [35]. Якщо «мета герменевтики – зрозуміти іншого» [9, с.7], то таке аутентичне розуміння автора повинно відбуватися на підставі герменевтичного семантичного ключа [37, p. 1-33], який, на нашу думку, складається з ієрархії цінностей, втілених у відповідних текстах та артефактах. Для пам'яток візантійської іконографії таким ключем є ранньохристиянська традиція, яка включає в якості «екзегетичного коду» Святе Письмо та Святе Передання.

На жаль, історико-герменевтичний підхід істориками та культурологами до сьогодні не застосовувався і в історіографії Херсонесу-Херсону не відображений.

Завданням даної статті є дослідження фрагментів мармурової пластики «Добрий Пастир» з фондів Національного заповідника «Херсонес Таврійський» за допомогою відповідного герменевтичного ключа.

Зображення «Доброго Пастиря» має давню традицію. В грецькій скульптурі відома робота Каламіса – статуя Гермеса Кріофора (Κριοφόρος – «той, хто несе барана»). У Павсанія містяться відомості про випадок, коли тричі обнесений юнаком з бараном на плечах поліс був позбавлений від чуми [15]. Заведений звичай обносити місто з ягням на плечах свідчить про пов'язаність даного символічного образу з темою порятунку від смерті. В елліністичному світі відомо зображення Орфея Боуколос («пастух»), який, як правило, сидить в оточенні тварин, іноді з бараном на руках. Відомо, що Орфей, який приборкував грою на інструменті диких звірів та переміг своїм мистецтвом сирен – відважився навіть на подорож до Аїду, щоб звільнити від смерті кохану. Для перших християн цей образ міг бути дуже виразною алегорією, яка нагадувала про прагнення до перемоги над смертю. Звертає увагу сюжет з поеми Гомера, де Одіссей з друзями виходять з печери циклопа Поліфема, прийнявши образ овечок. Печера, завалена каменем – образ смерті, який перекликається з печерою з сюжету про воскресіння Лазаря (Ів. 11: 38-44). Вівці – образ смиренних християн, які слухняно йдуть за Пастирем – Христом (Ів. 10: 2-5). Таким чином, можна зробити висновки про народження в античності символів, деякі з

яких будуть влучно використані першими християнами для алегоричної вказівки на новозавітні смисли.

У ранньохристиянському світогляді образ «Доброго Пастиря» тісно пов'язаний з Євангельським сюжетом (Ів. 10:11): «Я Пастир Добрий! Пастир добрий кладе життя власне за вівці…» Згадується цей образ також у притчі про загублену вівцю (Мв. 18:12-14; Лк. 15:3-7).

Згадка про Бога – Пастиря міститься у Старому Завіті: «Він отару Свою буде пасти, як Пастир, раменом Своїм позбирає ягнята, і на лоні Своєму носитиме їх…» (Іс. 40: 11); «Господь то мій Пастир, тому в недостатку не буду» (Пс. 22: 1). Розповсюдження зображень Доброго Пастиря з вівцею (вівцями) є яскравим свідоцтвом того, що вони набули змісту, який виразно нагадує про основні акценти християнського світогляду, в якому прослідкується вплив як старозавітної традиції, так і міфологічного світосприйняття. Логічно припустити, що християнське мистецтво перших століть н. е. несе на собі відбиток і старозавітної заборони на зображення [31, с. 17-69], і закономірного, зважаючи на гоніння, прагнення уберегти Церкву від сторонніх очей. Потрібна була символічна мова, зрозуміла тільки для вірних, до якої увійшли такі знаки як риба, хризма, якір, птахи та інше.

Серед символів, що «зображують, не зображуючи» з'явився і образ «Доброго Пастиря», який по суті не є ані портретом, ані іконою Христа. Як пояснює О. Шмеман, «Ранняя Церковь не знала иконы в её современном догматическом значении. Начало христианского искусства носит символический характер… Оно склонно изображать не столько божество, сколько функцию божества. Добрый Пастырь саркофагов и катакомб не только не образ, но и не символ Христа; он – зрительное ознаменование той мысли, что Спаситель спасает» [33, с. 246].

На сьогодні відома значна кількість зображень «Доброго Пастиря», який у період II–IV ст. був чи не єдиним (хоч і алегоричним) зображенням християнського Бога в людському обличчі. До цього періоду відносяться також розписи у римських катакомбах (крипта Луціни в катакомбах святого Калліста, катакомби Домітілли) та в молитовному будинку Дура – Європос (Сирія).

В Сусі (Туніс) існують ранньохристиянські катакомби одна з яких відома як катакомба Доброго Пастиря відповідно до зображення, яке датують III–IV ст. н.е. [25]

Не менший інтерес викликають аналогічні зображення християнського Сходу. В молитовному домі Дура-Європос (приблизно 250 р.), на стіни над купіллю в хрещальні зображено Доброго Пастиря з отарою. Сосуд з молоком, що має євхаристичне тлумачення, в даному зображенні може натякати на слова апостола Петра, який використовує образ «щирого духовного молока» (1 Пет. 2:2) задля роз'яснення місіонерської герменевтичної задачі, спрямованої на необхідність розкривати віровчення у доступних для розуміння поняттях.

Існують також зображення, які відносяться до пізнішої традиції, вже після надання Церкви (відповідно, і мистецтву) офіційного статусу.

В мавзолеї Галли Плацидії (Равенна) – це мозаїка південного нижнього люнету (стіна над входом) [18, с. 70]. Ісуса зображено як безбородого юнака – пастуха в оточенні овець. На відміну від живопису катакомб, Він одягнутий в золотий хітон. На колінах лежить пурпуровий плащ. Спаситель сидить на пагорбі (образ трону). Хрест в Його руці виглядає як імператорський жезл. Зображення Пастиря є центром композиції [4, с. 17-19]. Мозаїка в техніці та манері виконання містить сліди впливу дохристиянської образотворчої традиції.

Якщо врахувати, що в творах Климента Олександрійського, Іустина Філософа, Євсевія Памфіла Орфей розглядається як один з тих, кого прийнято було називати християнами до християнства, можна говорити про змістовне та функціональне наближення цього образу до образу «Доброго Пастиря». З часом іконографія Доброго Пастиря поступово відступає на другий план перед більш детально відпрацьованими системами символів. Ставши у значній мірі прообразом, предтечею іконопису, це зображення замінюється витворами мистецтва, створеними відповідно до чітких церковних канонів. Ідея алегорії поступово замінюється іконою, що закріплюється постановою П'ято – Шостого Трульського собору (692 р.), який заборонив алегоричні зображення Христа [10; 32].

Все вищезазначене дозволяє конкретизувати параметри «герменевтичного ключа», призначеного розкрити поставлене питання. Художні образи античної культури з напрацьованими вже техніками та стилями було використано для алегоричного відображення євангельських смислів. Тож зображення Доброго Пастиря, яке синтезувало в своїй символіці старозавітні та міфологічні складні символи пастиря та вівці стало алегоричним образом, який був досить поширеним протягом II–V ст. та асоціювався віруючими християнами з образом спасіння, смирення та жертовності.

В фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» відомо кілька фрагментів ранньохристиянської скульптури, зокрема «Доброго Пастиря», які відносяться до періоду становлення християнської Церкви у місті.

Найдавнішим за датою відкриття є фрагмент мармурової скульптури, знайдений в районі городища ще до початку планомірних робіт під керівництвом К. К. Косцюшко – Валюжинича [21]. Збереглося зображення голови Пастиря і частини (без голови та ніг) тулуба вівці, яка лежить на плечах. Обличчя стерте, але можна розгледіти впадини вуст та очей, виконані буравчиком. Н. П. Кондаков припускає, що цю пам'ятку слід датувати V ст., хоча схожість зі статуями того ж типу з Латеранського та Стамбульского археологічних музеїв дозволяє віднести її до IV ст. [26, с. 23; 38, с. 148].

У 1935 р. в північному районі Херсонесу, біля «базиліки 1935» Г. Д. Белов відкрив фрагмент ще однієї мармурової статуї [20]. Збереглася голова Пастиря і частина тулуба вівці (без голови та ніг). Поверхня артефакту досить сильно стерта. Дослідник датував пам'ятку IV ст.

Окрім цього було відкрито ще ряд скульптурних композицій, в спеціальній літературі віднесених до зображення Орфея. Так, у 1890 р. під час розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича було знайдено нижню

частину скульптури, від якої збереглися ноги людини, що сидить у довгому убранні [23]. У ніг, що взуті у сандалії, спадає край плаща, а зліва та справа (судячи по силуету та короткому хвосту) до ніг притуляються вівці. Вірогідно, композиція зображувала пастуха, який грає на лірі, сидячи між двох овець. Подібні зображення відомі у розписах катакомби Каллісти - Орфей, який грає на лірі серед птахів та двох овець [36, p. 214, pic. 175]. Аналогічні сцени зустрічаються на саркофагах III ст. із Остії [36, p. 214, pic. 176], а також із Сардинії [34, tab. 307]. Херсонеський артефакт є повторенням сталого типу, відомого завдяки знахідці в Егіні (зберігається в Афінському Національному музеї) [38, p. 149, pic. 141]. Однак, слід зазначити, що, на відміну від наведених, його виконано в більш грубій техніці.

Іншим прикладом може стати частина композиції, знайдена в 1897 р. біля базиліки «Крузе» (№7) [22]. Збереглася частина зображення тулуба людини (без голови) та ноги до ступнів. Частина грудей, живіт та ноги сховано під складками плащу. Через праве плече перекинуто ремінь від ліри. З обох боків збереглися фрагменти фігур тварин, скоріше за все, овець. Схожість даної скульптури з попереднім фрагментом за композицією, виконанням, деталями, розміром та матеріалом (крупнозернистий мармур) дозволяє припустити, що ці пам'ятки було виготовлено одним скульптором (або в одній майстерні) [16, с. 96; 1, с. 189].

Наступний фрагмент скульптури було знайдено в південно-східному районі Херсонесу, біля вежі XVII (Зінона) в 1898 р. під час розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича [24]. Збереглася незначна частина скульптурного ансамблю: «Орфей» та лев, який напав на бика. Голови у обох фігур втрачено. На вертикальній стороні постаменту зображені, певно, дві черепахи та миша між ними. Є підстави для припущення, що фрагмент є частиною складної композиції, яка корелює зі скульптурою з Афінського Національного музею [38, p. 149, pic. 141].

Таким чином, можна зробити висновки, що скульптури «Доброго Пастиря» з фондів музею є іконографічним зображенням, розповсюдженим від Євфрату до Північної Африки та неодноразово зустрічається як в римських катакомбах, так і у візантійських мозаїках Равенни.

На підставі вищесказаного можна стверджувати, що задум авторів знайдених фрагментів кам'яної пластики полягав у зображенні традиційного для пізньої античності образу «Доброго Пастиря», який алегорично вказує на євангельські поняття. Народжені у Старому Завіті та міфологічній творчості елементи цього образу утворили певну іконографічну систему, яка була зрозумілою для різних народів на великому географічному просторі. Зображення пастиря та овець, яке могло технологічно походити як від скульптури кріофора, так і від образу Орфея, в дійсності акцентувало суто євангельській смисл спасіння від смерті, прагнення до гармонії буття, що для християнина нерозривно пов'язано з образом Пастиря Христа. Така інтерпретація відповідає герменевтичному ключу, який міститься у біблійних текстах та міфологічному епосі, витворах ранньохристиянського мистецтва.

В літературі є різні тлумачення щодо призначення раньохристиянської скульптури в Херсонесі-Херсоні. За функціональним призначенням її можна трактувати як надгробки, як храмову статую, як декоративні пам'ятки. Д. В. Айналов визначає херсонеську скульптуру як храмову, посилаючись, зокрема, на те, що тильна сторона артефактів не оброблена. А це, на його думку, вказує на те, що скульптура повинна була стояти тилом до стіни [1, с. 189, таб. XIV, 2]. Водночас з архітектурними формами храмових будівель до Херсонесу з метрополії було принесено елементи їх внутрішнього оздоблення. Зрозуміло, що разом з мармуровими конструкціями декору, капітелями, елементами вівтарних огорож тут не могли не з'явитися скульптурні композиції.

Кількість таких знахідок на території типового провінційного центру, яким був ранньовізантійський Херсон, дозволяє зробити припущення про те, що у місті в IV–V ст. велось будівництво християнських культових споруд і цей процес, судячи по залишках кам'яної пластики, мав значний масштаб. Однак, з урахуванням того, що значна частина території міста ще не розкопана, а перебудови, особливо в VI – VII ст., значно міняли вигляд Херсонесу, ця гіпотеза потребує подальшого системного дослідження.

Література

1. *Айналов, Д. В.* Мраморная группа жертвоприношения Исаака / Д. В. Айналов // Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием им. Н. П. Кондакова. – Прага, 1927. – Т. 1.
2. *Белов, Г. Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935–1936 гг. / Г. Д. Белов – Симферополь, 1939.
3. *Блок, М.* Апология истории / М. Блок. – М., 1986.
4. *Бовини, Дж.* Равенна. Искусство и история / Дж. Бовини. – Равенна, 2008.
5. *Гадамер, Г. Г.* Герменевтика і поетика / Г. Гадамер; пер. з нім. // Вибрані твори. – К., 2001.
6. *Гуревич, А. Я.* Исторический синтез и школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. – М., 1993.
7. *Данилевский, И. Н.* Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.
8. *Каравашкин, А. В.* Опыт исторической феноменологии: Трудный путь к очевидности / А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов. – М., 2003.
9. *Каравашкин, А. В.* Регион Довга: источниковедение культуры / А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов. – М., 2005.
10. *Карташев, А. В.* Глава: VI Вселенский собор (680-681гг.) / А. В. Карташев // Вселенские Соборы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.klikovo.ru/db/book/msg/4868
11. *Колпакова, Г.* Искусство Древней Руси. Домонгольский период / Г. Колпакова. – СПб., 2007.
12. *Кром, М. М.* Историческая антропология / М. М. Кром. – СПб., 2004.
13. *Литвак, Б. Г.* Парадоксы российской историографии на переломе эпох / Б. Г. Литвак. – СПб., 2002.
14. *Никитенко, Н. Н.* «Символичекий синтаксис» орнаментальной декорации центральной апсиды Софии Киевской / Н. Н. Никитенко // Личность и традиция: Аверинцевские чтения / [Сост. К. Б. Сигов].- К., 2005. – С. 137 – 151.

15. *Павсаний.* Описание Эллады / Павсаний; пер. с греч. С. П. Кондратова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www/proza.ru/2011/08/27/359.
16. Отчеты Археологической комиссии за 1897 г. – СПб., 1900.
17. *Ранчин, А. М.* О принципах герменевтического изучения древнерусской словесности / А. М. Ранчин // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2001. - № 4.
18. *Редин, Е. К.* Мозаики равеннских церквей / Е. К. Редин. – СПб., 1896.
19. *Репина, Л. П.* "Новая историческая наука" и социальная история / Л. П. Репина. – М., 1998.
20. Скульптура «Пастыря Доброго» // Архив Национального Заповедника «Херсонес Таврический». – Д. № 1/35680.
21. Скульптура «Пастыря Доброго» // Архив Национального Заповедника «Херсонес Таврический». – Д. № 58. – № 3395.
22. Скульптура «Пастыря Доброго» // Архив Национального Заповедника «Херсонес Таврический». – Д. № 4155.
23. Скульптура «Пастыря Доброго» // Архив Национального Заповедника «Херсонес Таврический». – Д. № 4156.
24. Скульптура «Пастыря Доброго» // Архив Национального Заповедника «Херсонес Таврический». – Д. № 4575.
25. *Толмачевски, С.* Путешествие в Тунис: От блаженного Августина до Боба Марли / С. Толмачевски; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravoslavie.ru/jurnal/572.htm
26. *Толстой, И.* Русские древности в памятниках искусства / И. Толстой, Н. Кондаков. – СПб., 1891. – Вып. 4.
27. *Февр, Л.* Бои за историю / Л. Февр. – М., 1991.
28. *Филюшкин, А. И.* Методологические инновации в современной российской науке (вместо предисловия) / А. И. Филюшкин // Actio Nova 2000. Сборник научных трудов. – М., 2000. – С. 7-50.
29. *Филюшкин, А. И.* Произошла ли методологическая революция в современной российской исторической науке? / А. И. Филюшкин // Историческая наука и методология истории в России XX века: К 140-летию со дня рождения акад. А. С. Лаппо-Данилевского. Санкт-Петербургские Чтения по теории, методологии и философии истории. – СПб., 2003. – Вып. 1. – С. 59-68.
30. *Филюшкин, А. И.* Смертельные судороги или родовые муки? Споры о конце исторической науки в начале XXI в. / А. И. Филюшкин // Россия XXI. – 2002. – № 4. – С. 64-99.
31. *Чаковская, Л. С.* Воплощенная память о храме: художественный мир синагоги святой земли III-VI вв. н. э. / Л. С. Чаковская. – М., 2011.
32. Шестой Вселенский Собор – Константинопольский [Электронный ресурс] // Канон. Свод законов Православной церкви – Режим доступа: http://www.agioskanon.ru/vsobor/006.htm
33. *Шмеман, А.* Исторический путь Православия / А. Шмеман. – Париж, 1989.
34. *Garrucci, R.* Storia d'arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa / R. Garucci. – Prato, 1881. – T. 5 – 6.
35. *Hirch, E.* Validiti in interpretation / E. Hirch. – New Haven, 1967.
36. *Kraus, F.* Geschichte der christlichen Kunst / F. Kraus. – Freiburg, 1896.
37. *Picchio, R.* The Function of Biblikal Thematik Clues in the Literary Code of Slavia Ortodoxa / R. Piccio // Slavica Hierosolymitana: Slavic Studies of the Hebrew University. – Jerusalem,1997. – Vol.1. – P. 1-33.
38. *Wulf, O.* Altchristliche und byzantinische Kunst / O. Wulf. - Berlin, 1914.

УДК 94 (37)

Эволюция представлений о воинской доблести в Древнем Риме

Шаповал Дмитрий

Шаповал Дмитро. ***Еволюція уявлень про військову доблесть в Стародавньому Римі.*** Стаття присвячена найважливішій категорії серед цінностей давньоримського суспільства – військовій доблесті (virtus). На ранніх етапах розвитку римського суспільства, лише громадянин, який відзначався мужністю та відвагою, мав змогу зробити успішну кар'єру, здобути славу. Характерна для II ст. до н. е. – I ст. н. е. переоцінка цінностей призвела до зміни відношення до virtus. Колишні уявлення про неї втрачають своє значення, і на перший план виходять інші життєві цінності.
Ключові слова: virtus, римська доблесть, життєві цінності, Стародавній Рим.

Шаповал Дмитрий. ***Эволюция представлений о воинской доблести в Древнем Риме.*** Статья посвящена важнейшей ценностной категории древнеримского общества – воинской доблести (virtus). На ранних этапах развития Рима обладавший доблестью гражданин мог претендовать на успешную карьеру и славу. Характерная для II в. до н. э. – I в. н. э. переоценка ценностей повлекла за собой изменение отношения к virtus. Прежние представления о ней утрачивают свое значение, и на первый план выходят иные жизненные ценности.
Ключевые слова: virtus, римская доблесть, жизненные ценности, Древний Рим.

Shapoval Dmitriy. ***The Evolution of Ideas about the Military Valor in Ancient Rome.*** The article is devoted to the most important value category of Roman society – the military valor (*virtus*). In the early stages of development of Roman society citizen who had valor could make bids for successful career and fame. Reappraisal of values in the 2nd century BC – the 1st century AD resulted in a change of attitude to *virtus*. The ancient value of valor was lost. The old ideas of it had lost their meaning, and other life values came to the fore.
Key words: *virtus*, roman valor, life values, Ancient Rome.

© Шаповал Дмитрий, 2012

Античная цивилизация на протяжении многих веков являлась недосягаемым эталоном подражания для большинства народов Западного мира. Она была величественна своими завоеваниями и завоевателями, паросско-мраморными статуями и произведениями художественного творчества, шедеврами поэзии и литературы, пленительной красотой архитектуры храмов, театров и общественных зданий. И всем этим величием античность обязана людям – древним грекам и римлянам. Фундаментом же их жизнедеятельности был особый жизненный уклад и вытекающие из него жизненные ценности и ориентиры. Именно на этой основе и ковалась слава античного мира.

Изучение системы жизненных ценностей Древнего Рима представляет особую актуальность, поскольку именно они являлись основой всего общественного сознания римского народа, его мировоззрения. Самым же почитаемым из всех достоинств для римлян была virtus – доблесть. Обладание ею на протяжении многих веков придавало любому гражданину римского общества в глазах соотечественников уважение и престиж.

Хронологические рамки исследования охватывают период от Царской эпохи римской истории, в которую, по представлениям античных авторов, древними царями были заложены основы жизненного уклада Города, до времен первых принцепсов, когда ценностная шкала римлян приобретает качественно новые очертания.

При написании работы были использованы различные произведения древнеримских и древнегреческих авторов. Среди них особого внимания заслуживает богатейшее литературное наследие Цицерона [15], и прежде всего потому, что одним из лейтмотивов его рассуждений была исконная римская virtus – основа основ всего жизненного уклада древних римлян. Также в вопросах мировоззрения и ментальности древних римлян дают возможность разобраться труды Тита Ливия [5], Тацита [13; 14], Светония [10; 11; 12], и Вегеция [2], трактующих современную им действительность чаще всего как время деградации старинных доблестей. Важную информацию о римских нравах и порядках содержат «Сатиры» бичевавшего пороки своего времени Ювенала [16]. Некоторые любопытные фактические свидетельства и штрихи, дополняющие общую картину восприятия жизненных ценностей Древнего Рима, обнаруживаются в сочинениях других писателей, например, «римских агрономов» – Катона [3], Варрона[1] и Колумеллы[4], а также автора «Астрономии» Манилия[6]. «Греческий» взгляд на культуру и аксиологию Рима (в том числе и римскую доблесть) представлен в сочинениях Полибия[9] и Плутарха [7; 8].

Одним из ведущих исследователей в области аксиологии Древнего Рима был Г. С. Кнабе. Он первым в российской историографии приступил к изучению истории древнего мира «изнутри», с учетом ментальности ее создателей [20; 21]. Среди ученых, изучавших римские ценности, следует также отметить С. Л. Утченко [26; 27], который, рассматривая древнеримскую аксиологию, пытался противопоставить ее

греческой. Ко многим проблемам, связанным с изучением римских военных ценностей и ментальности солдат Римской империи обращался в своих исследованиях А. В. Махлаюк [22; 23]. Также ряд интересных замечаний относительно воинской ментальности, аксиологии и армейских ценностей в Древнем Риме были сделаны Ж. -М. Карие [28] и другими исследователями.

Цель данной работы – на основе исторических источников проанализировать существовавшие в древнеримском обществе представления о virtus на протяжении исследуемого периода.

Грандиозные и исключительно прочные завоевания, беспримерные достижения римлян в военной сфере, и прежде всего поразительная эффективность созданной ими военной машины, оставались непревзойденными на всем протяжении истории античного мира и служили в последующие эпохи образцом для подражания. Войны велись Римом практически непрерывно с момента возникновения города в VIII в. до н. э. и до крушения Римской империи в V в. н. э. Лишь несколько раз, за все эти долгие столетия в Риме, по древнему обычаю, в знак добытого победами мира запирался храм одного из главных богов – двуликого Януса, божества всех входов и выходов, всякого начала [5, I. 19. 1-4; 22, с. 3-5]. В истории Рима достоверно известно лишь пять таких случаев, и только в одном из них храм простоял закрытым достаточно долго – при втором римском царе Нуме Помпилии храм Януса не видели отворенным 43 года подряд [7, XX].

Воинская доблесть и слава всегда занимали в системе римских ценностей особое место. Производное от vir – «муж», «мужчина», слово virtus в его узком, дословном, значении принято трактовать как «мужество» [21, с. 146]. Оно было священным для каждого римлянина и означало не только доблесть в бою, но и беззаветное служение Родине, человеческое благородство. Именно virtus была той опорой и той наполняющей, на которой зиждился военный дух римского воинства. Этот дух воспитывался в постоянных войнах, которые велись Римом в различных местах и обусловливали жизнь римского мужа-воина. У каждого римлянина, служившего в войске, ощутившего как радость побед, так горечь поражений, не раз делившего военные будни сражений и лагерной жизни со своими товарищами, такими же воинами, как и он, вырабатывался особый характер межличностных отношений, да и само отношение к жизни в целом пропитывалось военным укладом, его простотой и суровостью.

В своих военных успехах римляне видели законный предмет патриотической гордости, считая их закономерным следствием прирожденной римской доблести и благорасположения богов: «Римское государство никогда бы не достигло бы нынешней мощи, не будь истоки его божественными, а начало истории сопряжено с великими чудесами», – замечает Плутарх [8, 8].

Каждый римлянин хорошо знал героев своего родного города и стремился подражать им. Суровый, дисциплинированный воин, довольствующийся домотканой одеждой, простой едой и напитками, скромным жильем и мебелью – идеал древнего римлянина. Предания о таких людях хранились веками.

Римская легенда рассказывает, что однажды на площади в Риме треснула земля и открылась бездонная пропасть. Сенат приказал каждому гражданину бросить по горсти земли, чтобы засыпать ее. Но это не помогло. И тогда жрецы объявили: чтобы сомкнулась земля, нужно бросить в бездну самое ценное, что есть в Риме. В пропасть бросали и золото, и прочие драгоценности, но это не помогало. Толпился народ перед расселиной и спорил о том, что ценнее всего в Вечном городе. Тут подъехал на коне молодой воин по имени Марк Курций и сказал: «О чем спорить? Есть ли в Риме что-то более дорогое, чем доблесть его сынов?» Бросился он вместе с конем в зияющую пропасть, и земля сразу сомкнулась над ним. А на месте пропасти образовалось небольшое озеро, которое стали именовать Курциевым [4, VII. 6. 1-6].

Римские завоевания обеспечивали непрерывный приток в Рим разного рода ценностей и рабов. Контрибуции, военная добыча, грабительская эксплуатация завоеванных стран и областей, превращенных в римские провинции, – все это давало огромные доходы, как самой казне, так и отдельным лицам – офицерам и солдатам, торговцам и ростовщикам. А, следовательно, улучшалось и благосостояние всей державы, ее экономическая стабильность и, разумеется, усиливалось и могущество Рима [26, с. 8-9].

Еще Ромул, являвшийся, как следует из сочинения Плутарха, потомком Марса, обозначил военное ремесло, наряду с земледелием, как благочестивое занятие [8]. Поэтому уже к раннереспубликанскому времени война и все, что было с ней связано, настолько глубоко проникли в жизнь Римского государства и его гражданского общества, что ни одно событие, ни одна значительная постройка не могли не соприкасаться, хоть каким-то образом, с военной сферой жизнедеятельности. Общественные сооружения Рима, от водопроводов [19, с. 33-36] и базилик до триумфальных колонн и арок, часто возводили на средства, вырученные от военной добычи, в результате чего в глазах народа создавался особый ореол, окружавший имя полководца и воина [20, с. 30-85, 153-175; 21, с. 147].

Именно с воинской доблестью римляне связывали величие и славу своего государства. По словам Цицерона, «воинская доблесть, бесспорно, превосходит все остальные. Это она возвысила имя римского народа; это она овеяла наш город вечной славой; это она подчинила весь мир нашей державе. Все городские дела, все наши прославленные занятия… находятся под защитой воинской доблести» [22, с. 30]. Доблесть находит отражение во всех делах человеческих. Так, говоря о дружбе, Цицерон отмечает, что «доблесть… создает, и оберегает дружеские отношения.

На ней ведь основано согласие, на ней – стойкость, на ней – постоянство» [15, V. 17. 6]. Дружба возможна только между доблестными людьми, уверен Цицерон [15, XXVII. 104].

Служба в войске, сразу или со временем, давала человеку возможность получить статус гражданина. Для низших слоев римского общества эту возможность трудно было переоценить, поскольку только полноправные граждане имели права и привилегии, главной из которых был доступ к ager publicus. Помимо этого, гражданский статус и военная служба были начальной ступенью для успешной карьеры магистрата. За свою службу солдаты получали различные вознаграждения. Все это способствовало тому, что на ранних этапах истории Рима служба в армии была чрезвычайно престижной, а обладание virtus было стремлением первостепенной важности для каждого римского гражданина.

Однако уже с конца III – начала II в. до н. э. мировоззрение римлян, их ценностные ориентиры начинают меняться. Эти перемены коренным образом повлияли на отношение римлян к армии и воинской доблести. Благоприятная почва для этого была создана заменой народного ополчения профессиональной армией, которая постепенно все больше отрывалась от народа [26, с. 19].

В связи с профессионализацией армии и по мере упрочения «Римского мира», война и, тем более, служившие в армии люди все более оказываются на периферии общественного мнения, воспринимаются все более отчужденно [17, с. 16; 23, с. 119; 28, p. 139]. Происходит смещение ценностных позиций в сторону общественных и гражданских приоритетов. Воинская доблесть и мужество, как почетная и престижная характеристика, в глазах римлян утрачивает былую притягательность.

Тацит неоднократно говорит о дезертирах [13, I. 21, II. 78, II. 80]. Светоний сообщает, что, еще при Августе, Тиберий произвел ревизию эргастулов в Италии: в них искали убежища свободные – из страха перед военной службой [12, 8]. Всадника, отрубившего своим сыновьям большие пальцы рук, чтобы избавить их от военной службы, Август приказал продать с торгов вместе со всем его имуществом [10, 24. 1].

О непопулярности военной службы свидетельствуют также и неуклонное падение дисциплины в армии. Тиберий, во времена Августа руководивший экспедицией в Германию, порядок в войске поддерживал с величайшей строгостью, восстанавливая старинные способы порицаний и наказаний [12, 19]. Особой недисциплинированностью отличались поступавшие в армию добровольно [13, IV. 4]. Тацит пишет, что солдаты не чувствовали расположения к старинной дисциплине [14, I. 5; 13, XIII. 35].

Служба в армии теперь воспринимается, в первую очередь, как отсутствие праздности, как подчинение приказу и власти военачальника, труды, тяготы, пот, которые становятся знаками отречения от собственной личности и удобств гражданской жизни [23, с. 119-120; 24, с. 246]. Примечательно, что слово «пот» (sudor) и произвольные от него, даже в официальных юридических текстах, означают военную службу

[23, с. 120]. Аналогичным образом в литературных текстах употребляется слово sarcina – «переносимое солдатом снаряжение» [23, p. 118].

В эпоху Империи обособление армии проявляется не только в ее пространственном и функциональном отделении от основной массы населения, но и в фактическом выделении армии как самостоятельной социальной группы. Военные и сами противопоставляют себя гражданскому населению, резко отмежевываясь от «штатских» – pagani, как их называли на солдатском жаргоне [16, XVI. 1-60] – ситуация, совершенно немыслимая прежде, когда всякий гражданин был потенциальным солдатом [28, p. 104]. Воины начинают спекулировать и наживаться на своем воинском положении, их разнузданность и безнаказанность усиливается [16, XVI]. В результате, воинская служба в императорскую эпоху, по словам Ювенала [16, XIV. 193-197], все больше становится источником выгоды и обогащения:

«лестью добудь себе должность центуриона…
Мавров землянки ломай, сокрушай укрепленья бригантов –
И лишь десяткам к шести ты получишь орла дорогого».

(пер. Ф. А. Петровского)

Примечательно также замечание Тацита о том, что легионеры предпочитают praemia quam stipendia [14, I. 5]. Как известно, praemia – это получаемые при увольнении деньги или земельные наделы, а stipendium – жалованье, выплачиваемое во время службы [17, с. 17].

Тем не менее, античные авторы не единодушны в осуждении стремления солдат сколотить состояние. Оперируя древними моральными критериями, они отмечают, что более всего воинскому мужеству способствует земледельческий труд, поэтому лучший воин – это крестьянин [1, III. 1. 4-5; 2, I. 3. 7; 3, пред. 3; 4, I. 4, 17]. Более того, предпочтительнее, чтобы этот крестьянин был состоятельным, что побуждало бы его защищать государство более упорно, нежели бедный пролетарий [23, с. 121]. Поэтому в представлении римлян, если на военную службу добровольно поступают бедняки и бездомные, выходцы из городской черни, представители профессий, связанных с роскошью или позорными занятиями, то от них, в силу их нравственной испорченности, невозможно ожидать должной дисциплины и доблести [13, I. 31. 1, IV. 4; 2, I. 7]. Ливий прямо отмечал: «чернь из ремесленников и работников – народ к военной службе никак не годный» [5, III. 20. 4].

Примечательно, что воинственность и склонность к военной службе стали к концу I в. н. э. рассматриваться как врожденные качества. На это, возможно, указывает пассаж из «Астрономии» Марка Манилия, написанной в первые десятилетия I в. н. э. В этом фрагменте о людях, родившихся под знаком Скорпиона, говорится как о тех, кто жаждет битв и лагерей Марса и даже мирное время проводит с оружием в руках, любит военные игры и потехи, посвящает досуг изучению военного дела и связанных с оружием искусств [6, IV. 217-229]. Вряд ли такого рода

мнение могло появиться в раннем Риме, где практически каждый взрослый мужчина являлся воином.

Таким образом, со времен основания Вечного Города на протяжении нескольких столетий важнейшей ценностью для древних римлян была воинская доблесть – virtus. Именно этому качеству своих граждан Рим был во многом обязан подъемом и возвышением. С воинской доблестью римляне связывали представления о величии, могуществе и славе. Человек, обладавший virtus, мог претендовать на почет и уважение сограждан, доблестная воинская служба была необходимым условием гражданской карьеры. Однако с конца III – начала II в. до н. э. ценностная шкала римлян претерпевает существенные изменения. Почитание суровой воинской доблести отходит в небытие, на первый план выходят общественные и гражданские ценности. А воинская доблесть, вследствие профессионализации армии, становится достоянием узкого круга служилого сословия, в первую очередь, наемников. Но ими она уже понимается абсолютно иначе, нежели доблестными воинами древности, защитниками Великого Рима.

Литература

1. *Варрон*. Сельское хозяйство / Марк Теренций Варрон / Пер. М. Е. Сергеенко. – М. -Л., 1963.
2. *Вегеций*. Краткое изложение военного дела / Флавий Вегеций Ренат / Пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. – 1940. – №1. – С. 231-293.
3. *Катон*. Земледелие / Марк Порций Катон / Пер. М. Е. Сергеенко. – М. -Л., 1950.
4. *Колумелла*. О сельском хозяйстве / Колумелла // Ученые земледельцы Древней Италии / Пер. М. Е. Сергеенко. – Л., 1970. – С. 114-198.
5. Тит *Ливий*. История Рима от основания города / Тит Ливий / Пер. В. М. Смирина. – М., 1989.
6. *Манилий*. Астрономика (наука о гороскопах) / Манилий / Пер. Е. М. Штаерман. – М., 1993.
7. *Плутарх*. Нума / Плутарх // Сравнительные жизнеописания: в 3 т. / Изд. подг. С. П. Маркиш, С. И. Соболевский. – М., 1961. – Т. 1. – С. 78-101.
8. *Плутарх*. Ромул / Плутарх // Сравнительные жизнеописания: в 3 т. / Изд. подг. С. П. Маркиш, С. И. Соболевский. – М., 1961. – Т. 1. – С. 25-48.
9. *Полибий*. Всеобщая история: в 3 т. / Полибий / Пер. Ф. Мищенко. – СПб., 1995. – Т. 1.
10. *Светоний*. Божественный Август / Гай Светоний Транквилл // Жизнь двенадцати цезарей / Изд. подг. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман. – М., 1966. – С. 35-75.
11. *Светоний*. Божественный Юлий / Гай Светоний Транквилл // Жизнь двенадцати цезарей / Изд. подг. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман. – М., 1966. – С. 5-34.
12. *Светоний*. Тиберий / Гай Светоний Транквилл // Жизнь двенадцати цезарей / Изд. подг. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман. – М., 1966. – С. 76-103.
13. *Тацит*. Анналы / Корнелий Тацит // Сочинения в 2-х т. / Пер. А. Бобровича, Я. Боровского, Г. Кнабе. – М., 1993. – Т. 1. – С. 7-326.

14. *Тацит*. История / Корнелий Тацит // Сочинения в 2-х т. / Пер. А. Бобровича, Я. Боровского, Г. Кнабе. – М., 1993. – Т. 2. – С. 5-202.
15. *Цицерон*. О дружбе / Марк Туллий Цицерон // О старости. О дружбе. Об обязанностях / Изд. подг. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек и С. Л. Утченко. – М., 1975. – С. 31-57.
16. *Ювенал*. Сатиры / Децим Юний Ювенал / Пер. Ф. А. Петровского. – СПб., 1994.
17. *Болтинская, Л. В.* Положение солдат римских легионов в период правления династии Юлиев-Клавдиев / Л. В. Болтинская // Социально-экономические проблемы истории Древнего мира и Средних веков. – Красноярск, 1977. – С. 3-17.
18. *Болтинская, Л. В*. Эпитафия римского солдата / Л. В. Болтинская // Социально-экономические проблемы истории Древнего мира и Средних веков. – Красноярск, 1977. – С. 111-117.
19. *Гиро, П.* Частная и общественная жизнь римлян / Пер. с фр. / П. Гиро. – СПб., 1995.
20. *Кнабе, Г. С.* Древний Рим – история и повседневность / Г. С. Кнабе. – М., 1986.
21. *Кнабе, Г. С.* Категория престижности в жизни Древнего Рима / Г. С. Кнабе // Быт и история в античности. – М., 1988. – С. 143-171.
22. *Махлаюк, А. В.* Римские войны. Под знаком Марса / А. В. Махлаюк. – М., 2003.
23. *Махлаюк, А. В*. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность / А. В. Махлаюк. – СПб., 2006.
24. *Павлюк, О. Е.* Древнеримские писатели о человеческих пороках / О. Е. Павлюк // Вісник Запорізького національного університету. – Сер. Філологічні науки. – 2010. – №2. – С. 243-247.
25. Римский легионер (58 г. до н. э. – 69 г. н. э.) // Новый солдат. Артемовский военно-исторический альманах. – Артемовск, 2004. – Вып. 14.
26. *Утченко, С. Л.* Древний Рим. События. Люди. Идеи / С. Л. Утченко. – М., 1969.
27. *Утченко, С. Л.* О некоторых особенностях античной культуры/ С. Л. Утченко // ВДИ. – 1977. – № 1. – С. 5-12.
28. *Carrie, J. -M.* Il soldato/ J. -M. Carrie // L'Uomo Romano / A cura di A. Giardina. – Bari, 1989. – P. 99-142.

Нова та новітня історія

УДК 94 (420) «195/197»: [316.354:343.343.3]

В поисках причин хулиганства на футбольных стадионах Англии (конец 1950-х – сер. 1970-х гг.)

Волошин Дмитрий

Волошин Дмитро. ***У пошуках причин хуліганства на футбольних стадіонах Англії (кінець 1950-х – сер. 1970-х рр.).*** В даній роботі проаналізовано зародження руху футбольних хуліганів у Англії. Актуальність теми визначена недостатнім її вивченням вітчизняними істориками та необхідністю глибшого дослідження цього явища. Метою роботи є розгляд особливостей розвитку руху англійських футбольних хуліганів та його ролі у англійському суспільстві та культурі. Автор пропонує комплексний разгляд проблеми футбольного хуліганства на прикладі Англії у момент його зародження і розвитку.
Ключові слова: футбол, хулігани, Англія, скінхеди, фанати.

Волошин Дмитрий. ***В поисках причин хулиганства на футбольных стадионах Англии (конец 1950-х – сер. 1970-х гг.).*** В данной работе проанализировано зарождение движения футбольных хулиганов в Англии. Актуальность темы определена недостаточным её изучением отечественными историками и необходимостью более глубокого исследования этого явления. Целью работы является рассмотрение особенностей развития движения английских футбольных хулиганов и его роли в английском обществе и культуре. Автор предлагает комплексное рассмотрение проблемы футбольного хулиганства на примере Англии в момент его зарождения и развития.
Ключевые слова: футбол, хулиганы, Англия, скинхеды, фанаты.

Voloshin, Dmitriy. ***In search of the causes of hooliganism at football stadiums in England (late 1950s – mid. 1970s.).*** In this paper we analyzed generation of the football hooligans movement in England. Relevance of the topic identified lack of local historians and the study of the need to make an objective assessment of the football hooligans movement in England. The aim is to examine features of the British football hooligans movement, and his role in English society and culture. The author offers a comprehensive examination of the problem of football hooliganism in the example of England at the time of its origin and development.
Keywords: football, hooligans, England, skinheads, the fans.

© Волошин Дмитрий, 2012

В наше время спорт стал неотъемлемой частью общественной жизни, значительная часть человечества занимается им или же следит за соревнованиями. Европейский футбол принято называть спортом номер один в мире. Всё время возрастает число его поклонников. Особенно большое значение футбол имеет в Англии. Для граждан этой страны соревнования в этом виде спорта не только являются способом организации своего досуга, но и, зачастую, стилем и даже смыслом жизни. Болельщики часто подстраивают весь ход своей жизни под расписание матчей любимой команды. Важность футбола для англичан предопределила активное развитие в Англии движения футбольных фанатов, главной формой которого стало хулиганство. Несмотря на то, что корнями это явление уходит в далёкое прошлое [16, p. 10], наибольший его всплеск пришёлся на вторую половину XX века.

Заявленная тема изучалась, главным образом, западноевропейскими авторами, среди которых: Г. Армстронг [9], Э. Даннинг [13], П. Мёрфи [17], Р. Спайи [22], Б. Дуги [2; 3; 4]. Однако, до сих пор отсутствуют комплексные работы, посвящённые футбольному хулиганству. В отечественной историографии темы, связанные с историей спорта только начинают разрабатываться.

Целью данной работы является рассмотрение причин и особенностей становления английского футбольного хулиганства в конце 1950-х – середине 1970-х гг.

В середине 1950-х годов Великобритания оказалась в состоянии экономического и социального упадка. Британская империя начала распадаться. В 1960-х гг. в стране распространилась волна общественного недовольства традиционными институтами власти. В прессе всё чаще употребляются выражения «разочарование в нормальном политическом процессе», «явный кризис в области морали и поведения» [16, p. 40]. Социально-экономический кризис проявился в повышении уровня безработицы среди молодёжи. Как следствие, молодые люди всё чаще начали злоупотреблять алкоголем, что вело к ещё большему усилению их агрессивных настроений [2]. Уровень жизни английских рабочих стремительно падал. Несмотря на то, что хулиганские движения часто связывают с употреблением наркотиков, на этапе зарождения движения его участники из бедных семей попросту не могли себе их позволить, потому употребление наркотических веществ ещё не стало характерным для представителей фан-движения [1]. Кроме того, социальной напряжённости способствовало нестабильное международное положение Англии. В 1956 году страна оказалась втянутой в международный конфликт, связанный с Суэцким каналом [3]. Все эти факторы в комплексе повлияли на рост преступности среди молодёжи. К началу 1960-х годов банды тинейджеров регулярно дрались не только друг с другом, но и с полицией. Главным полем действия таких «сражений» стали футбольные трибуны, так как этот вид спорта в то время был доступен для низших слоёв населения, в том числе рабочим.

К предпосылкам зарождения футбольного хулиганства необходимо отнести и упадок моральных ценностей в среде английский фанатов. Если ранее существовал своеобразный «кодекс чести», который запрещал в речёвках и песнях на стадионах поднимать проблемы расизма, гендерных взаимоотношений, трагедий, преступлений, то теперь все табу пали. К примеру, в конце 1950-х годов появились речёвки и песни, прямо направленные на то, чтобы высмеять или унизить фанатов «Манчестер Юнайтед» в результате с катастрофы в 1958 году, когда погибло 23 игрока и члена персонала этой команды из 44. [16, p. 70-71]. Вскоре пали и другие ограничения – появились песни расистского характера и тому подобные аморальные вещи, доселе не встречавшиеся на трибунах английских стадионов [16, p. 70-71]. Был нанесён серьёзный удар по моральному облику английских фанатов, что поспособствовало в дальнейшем увеличению количества хулиганов.

На распространение футбольного хулиганства оказали значительное влияние телевизионные трансляции чемпионата мира по футболу 1962 года, проходившего в Чили [20]. В этой стране фанаты были хорошо организованы и имели большое влияние на то, что происходило на футбольном поле. В частности, на чемпионате 1962 года использовались пиротехнические средства поддержки команд. Англичане увидели, что фанаты могут играть более активную роль во время матча. Через несколько недель болельщики по всей стране сформировали собственные группировки, которые отличала хорошая организация, не присущая ранее [3].

Интересным является и тот факт, что к началу 1960-х годов в общественном мнении не сложилось однозначной оценки действий группировок хулиганов. Общественное мнение даже зачастую поддерживало хулиганство на трибунах, не видя в нём существенной проблемы. Например, в статье «Дейли Скетч» от ноября 1963 года под заголовком «Храбрые фанаты – вам не нужны клетки!» репортёр приводил своё видение ситуации на трибунах в Ливерпуле: «Что? Нет – протестам? Нет – участию фанатов в игре? Нет – агрессии с трибун? Нет – дракам на поле? Так к чему тогда придёт английский футбол? «Эвертон» не должен препятствовать хулиганам на трибунах!» [17, p. 87].

В 1963 году в Великобритании была отменена обязательная военная служба [10, p. 256]. Последняя связь молодежи с традициями отцов была разорвана. Внезапно такие старые ценности, как уважение, сострадание и смирение, главные элементы военной жизни, потеряли свою важность. Заметнее всего это стало на футбольных матчах [13, p. 145].

Однако в 1966 году Англии предстояло принимать Чемпионат мира по футболу, потому пресса поспешила настроить общественное мнение против хулиганов и о футбольном хулиганстве как проблеме на время забыли [17, p. 97]. Следует сказать, что это дало результаты – чемпионат мира Англия провела на высшем уровне, происшествий с участием хулиганов удалось избежать. Даже на некоторое время после него в этой стране забыли о футбольных хулиганах как проблеме.

С 1969 года на трибунах футбольных стадионов Англии появляются скинхеды*, что привело к дальнейшему распространению футбольного хулиганства. Представители этой субкультуры с их любовь к дракам и вызывающим поведением показали себя во всей красе в дни матчей. Попытки захватить домашний сектор стали вполне обычным делом для фанатов гостей [3].

Как ни странно, распространению хулиганства среди футбольных фанатов поспособствовала своеобразная позиция властей страны. Когда начинались массовые побоища, обычно появлялись полицейские, чтобы разнять дерущихся [17, p. 108]. Но те времена почти никого не арестовывали. На некоторых стадионах полицейские ждали, пока местные не изобьют приезжих хулиганов, и вмешивались только после этого [13, p. 150]

Как следствие, стычки по всей стране происходили все чаще, а количество зрителей на трибунах продолжало сокращаться. Например, средняя посещаемость матчей с участием клуба «Ноттингем Форест» всего за два сезона (с 1971 по 1973) сократилась с 20 000 до 10 000 человек [19].

17 апреля 1971 г. проблема футбольного хулиганства снова оказалась на первых полосах газет. Поводом к тому стали беспорядки, устроенные фанатами «Лидса» на игре против «Вест Бромвича». На поле оказалось тридцать-сорок фанатов «Лидс Юнайтед», которые хотели выразить свое недовольство судьям. Боковому рефери, при этом, даже попали камнем по голове. Полиции потребовалось почти пять минут, чтобы восстановить порядок [6]. Футбольная ассоциация отреагировала мгновенно – клуб оштрафовали, и первые четыре домашних матча в следующем сезоне команда должна была провести при пустых трибунах [5].

Этот прискорбный случай вызвал еще более негативное отношение к футболу со стороны прессы. К этому моменту полиция наконец-то всерьез взялась за хулиганов, и большое количество стражей закона на стадионах стало нормой [9, p. 31].

К тому времени болельщики начали проносить на стадионы монеты с заточенными ребрами и дротики. Эти предметы было очень легко спрятать, и их зачастую использовали для провокации соперника, закидывая его трибуну. Полиции было очень сложно с этим бороться. Единственное, что она могла предпринять – начать обыскивать фанатов при входе на стадион, и это стало происходить повсеместно. Фанаты

* Скинхеды – молодёжная субкультура, получившая распространение в Англии в 1960-х годах. С конца 1960-х годов в их идеалах всё больше прослеживаются агрессивные настроения, которые отразились на набирающем обороты движении футбольных фанатов, также отличавшемся к этому времени агрессивностью. Символами субкультуры были белые джинсы Levi's, красные или бордовые ботинки Dr. Martens, короткие шарфы, завязанные на манер галстука и очень коротко стриженые волосы. На долгие годы именно такой образ стал ассоциироваться в Англии с образом футбольного фаната.

отреагировали на это без особого энтузиазма, но им пришлось смириться с новым правилом, однако очень часто обыск не мешал им тайком проносить дротики и монеты на стадион [2].

К началу 1973 года перед владельцами футбольных клубов вырисовалась вполне реальная перспектива играть при полупустых трибунах. На матчи ходили практически только хулиганы. Теперь они уже объединялись в так называемые «фирмы» – группировки футбольных фанатов, которые зачастую даже не интересуется происходящим на футбольном поле. Они приходили на трибуны для реализации своих собственных агрессивных целей, что создавало опасные ситуации на стадионе. Более того, даже после матча «фирмы» проявляли агрессию к сопернику и стремились нанести ему как можно больший физический и моральный ущерб. Появление фирм ознаменовало новый этап в хулиганском движении – теперь действия фанатов стали организованными.

В такой ситуации властям необходимо было предпринимать какие-то радикальные решения. В противном случае, проблема хулиганства грозила обернуться большими убытками для владельцев клубов. Первым на серьёзный шаг решился «Ноттингем Форест», который решил буквально посадить хулиганов в клетку. С помощью двухметровых стальных заграждений, вмонтированных в бетонные блоки, трибуна «Трент Энд» на стадионе «Сити Граунд» была разделена на четыре секции, на которые можно было пройти только через специальные входы, тщательно охраняемые полицией [3]. Толпы фанатов больше не могли свободно перемещаться по всей трибуне. Хватило всего пары недель, чтобы беспорядков на стадионе – по крайней мере, на трибуне «Трент Энд» – стало значительно меньше [2; 3].

Однако это нововведение не стало спасением. Уже следующий год принёс с собой новую трагедию. Во втором туре сезона 1974-75 гг. «Болтон» отправился в гости к «Блэкпулу» на обычный календарный матч. Хотя фанатов обыскивали при входе на стадион и разместили на огороженные сектора, за их пределами – в туалетах и у магазинов – болельщики были бесконтрольны. Во время перерыва начались стычки, и в ходе одной из них был вынут из футляра и использован двадцатисантиметровый нож. В результате фанат «Блэкпула» Кэвин Оллсон умер мгновенно от проникающей раны в сердце. Человеку, который нанес этот удар, было всего четырнадцать лет [18]. После этого инцидента большинство клубов Английской лиги решили последовать примеру «Ноттингем Форест» и ужесточить контроль за болельщиками на трибунах.

Однако самым важным шагом было разделение фанатов не на самом стадионе, а за его пределами. Полицейские взяли на вооружение практику сопровождения приезжих фанатов от вокзала до стадиона и обратно. После матча их не выпускали со стадиона, пока окончательно не разойдется местная публика [2].

Но, как оказалось, усиление контроля за фанатами в Англии не сдерживало хулиганов от погромов на выездных матчах своих команд. В 1974 году болельщики «Тоттенхэм Хотспур» (Лондон) во время финала Кубка УЕФА, где их команда встречалась с голландским «Фейеноордом» (Роттердам), сломав ограждение, спровоцировали драку с местными болельщиками. Только после прибытия отрядов специальной полиции, применившей против хулиганов дубинки, гостей удалось успокоить [11]. Однако после матча стычки возобновились и продолжались всю ночь. В итоге 200 человек получили ранения, а 70 были задержаны [24].

Данное событие заставило УЕФА* прибегнуть к санкциям. Было принято решение о проведении двух следующих домашних игр «Тоттенхэма» в 250 километрах от их родного стадиона «Уайт Харт Лэйн» [12].

Однако печальный опыт «Тоттенхэма» не остановил фанатов других английских клубов, и беспорядки на выездных матчах продолжались. Причём, если ранее общественность узнавала о беспорядках заграницей из газет, то теперь болельщики смогли увидеть беспорядки на трибунах в прямой трансляции по телевидению [15]. Это случилось во время финального матча Кубка европейских чемпионов между английским «Лидс Юнайтед» и немецкой «Баварией» 28 мая 1975 года. Многие из английских болельщиков ещё до матча совершали набеги на магазины, воровали ювелирные украшения и совершали прочие противозаконные действия [8]. Матч проходил на французском стадионе «Парк де Пренс» и «Лидс» проиграл со счётом 2-0. Английские фанаты, недовольные исходом поединка и судейством матча, после финального свистка устроили беспорядки на трибунах.

Общественность европейских стран была возмущена таким поведением англичан. В самой Англии также поднялась волна возмущения. В газете «Дэйли Миррор» вышла статья под названием «Фанаты позорят «Лидс», где острой критике поддавались действия болельщиков английской команды и акцентировалось внимание на том, что такое поведение заграницей создаёт негативный имидж страны в целом [14, p. 28]. 30 мая в той же газете вышла статья с названием «Париж, мы просим прощения за футбольные беспорядки» [21, p. 14]. Этот факт свидетельствовал о том, что в Англии осознавали реальную важность влияния футбольного хулиганства на международную репутацию страны. Результатом такого поведения фанатов «Лидса» стало решение УЕФА отстранить команду на четыре года от участия в европейских соревнованиях на 4 года по решению УЕФА [7, p. 28].

В середине 1970-х гг. футбольное хулиганство оказалось под пристальным вниманием не только полиции и чиновников, но и судебной власти. По делам, связанным с футбольным насилием, стали выносить все

* УЕФА – организация, управляющая футболом в Европе. Она объединяет национальные футбольные ассоциации европейских стран, занимается организацией всех европейских соревнований клубов и сборных. В её юрисдикции находятся также наказания клубов и их болельщиков за различные нарушения.

более суровые приговоры [22, p. 79]. Но, несмотря на это, количество инцидентов, причиной которым были действия хулиганов, практически не сокращалось. Многие хулиганы в то время воспринимали шанс оказаться в суде как неизбежный «производственный риск». Надеть хороший костюм, галстук, принять смущенный вид, извиниться – именно такой была обычная тактика. При этом, традиционным наказанием продолжали оставаться штрафы и общественные работы. [23, p. 67]. Многие предпочитали последнее, поскольку система контроля за исполнением наказания была не на высшем уровне и далеко не всегда власти следили за работами [2].

К 1976 году почти каждый футбольный клуб в стране установил заграждения на своих стадионах. Однако этого было недостаточно. Потому полиция приступила к испытанию нового вида защиты от хулиганов – камер скрытого видеонаблюдения [2]. Количество беспорядков на стадионах начало уменьшаться, но зато увеличилось в других местах. Например, представители фанатских группировок теперь патрулировали станции метро в надежде обнаружить там болельщиков команды-противника. По субботам Юстонский вокзал, один из главных железнодорожных терминалов Лондона, превращался в поле битвы. Болельщики столичных клубов либо встречали здесь фанатов с северных регионов страны, либо провожали их обратно [22, p. 82]. Кроме того, особый прием почти всегда ожидал «Кокни Редз», группировку лондонских поклонников «Манчестер Юнайтед», возвращавшихся домой [22, p. 82].

Приезжим фанатам действительно было чего бояться, ведь беспорядки не ограничивались одним лишь метро и железнодорожными вокзалами. Проблемы возникали и там, где болельщики делали пересадки.

Другим популярным местом для массовых драк стали сервисные станции на шоссе. Иногда фанаты даже договаривались о месте драки на шоссе, что затрудняло полиции задачу предотвращения столкновений фанатов. Обычно до приезда полицейских драки уже заканчивались [3].

Федерация футбола Англии и органы правопорядка осознавали, что, если сразу же не положить конец этой тенденции, она приобретет огромные масштабы. Но на тот момент решения для этой проблемы чиновники не видели.

Таким образом, в конце 1950-х годов в Англии распространяется хулиганство как способ поддержки футбольных команд фанатами. Корни этого явления лежали как в ментальных особенностях англичан, так и в социально-экономических и политических проблемах общества. За полтора десятилетия движения хулиганов приобрело огромный размах и стало главенствовать на трибунах, вытеснив другие виды и формы поддержки команд. Противостояние фанатов происходило не только на трибунах, но и на автостоянках, шоссе, станциях метро. Становилось очевидным, что хулиганы несут в себе угрозу теперь не только для других представителей фанатского движения, но и для мирных граждан, которые могли оказаться в момент драки неподалёку. Поэтому с 1970-х годов власти всерьёз задумываются над принятием мер для решения этой проблемы.

Литература

1. *Бьюфорд, Б.* Английская болезнь [Электронный ресурс] / Б. Бьюфорд. – Режим доступа: http://knigosite.ru/library/read/52852/. Доступ: 15.03.2012.
2. *Дуги, Б.* Бешеная армия. Облик футбольного насилия [Электронный ресурс] / Б. Дуги. – Режим доступа: http://readfree.ru/site/book_full/12449/. Доступ: 16.03.2012.
3. *Дуги, Б.* Марш хулиганов [Электронный ресурс] / Б. Дуги. – Режим доступа: http://readfree.ru/book/C398/. Доступ: 15.03.2012.
4. *Дуги, Б.* Фанаты. Рост европейского хулиганства [Электронный ресурс] / Б. Дуги. – Режим доступа: http://readfree.ru/book/C408/. Доступ: 17.03.2012.
5. *17 April* 1971 – Leeds United – West Bromwich – 1-2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mightyleeds.co.uk/matches/19710417.htm/. Доступ: 15.03.2012.
6. *17 April* 1971: «Leeds will go mad. They have every right to» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.guardian.co.uk/sport/2009/apr/18/ray-tinkler-played-advantage-leeds/. Доступ: 15.03.2012.
7. *4 years* out of Europe // Daily Mirror. – 1975. – June 14.
8. *A history* of Leeds United violence [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.yorkshireeveningpost.co.uk/news/latest-news/top-stories/a_history_of_leeds_united_violence_1_2171900/. Доступ: 17.03.2012.
9. *Armstrong, G.* Football hooligans: knowing the score / G. Armstrong. – London, 1998.
10. *Broad, R.* Conscription in Britain, 1939–1964: the militarization of a generation / R. Broad. – London, 2006.
11. *Bullock, M.* Five European nights for Spurs fans to forget [Электронный ресурс] / M. Bullock. – Режим доступа: http://www.sport.co.uk/features/Football/1245/Five_European_nights_for_Spurs_fans_to_forget.aspx/. Доступ: 17.03.2012.
12. *Chaudhary, V.* England told: more rioting and you're out [Электронный ресурс] / V. Chaudhary. – Режим доступа: http://www.guardian.co.uk/football/2000/jun/19/euro2000.sport3. Доступ: 17.03.2012.
13. *Dunning, E.* The roots of football hooliganism: an historical and sociological study / E. Dunning, P. Murphy, P. Williams. – London, 1988.
14. *Fans* shame Leeds // Daily Mirror. – 1975. – May 29.
15. *Horncastle, J.* Retro Ramble: Bayern Munich 2 Leeds United 0, 28th May 1975 [Электронный ресурс] / J. Horncastle. – Режим доступа: http://www.thefootballramble.com/blog/entry/retro-ramble-bayern-munich-2-leeds-united-0-28th-may-1975/. Доступ: 17.03.2012.
16. *Lim, A.* In search of truefan: populism, football and fandom in England from antiquity to the end of 20 century / A. Lim. – Burnaby, 1997.
17. *Murphy, P.* Football on Trial: Spectator Violence and Development in the Football World / P. Murphy, E. Dunning, J. Williams. – London, 2002.
18. *Never* forgotten - Pool honour murdered fan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lep.co.uk/news/never_forgotten_pool_honour_murdered_fan_1_383052/. Доступ: 16.03.2012.
19. *Nottingham* Forest Attendance [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.european-football-statistics.co.uk/attnclub/notf.htm/. Доступ: 18.03.2012.
20. *Rockwood, R.* How did sport get so big [Электронный ресурс] / R. Rockwood. – Режим доступа: http://moreintelligentlife.com/content/ideas/tim-de-lisle/how-did-sport-get-so-big /. Доступ: 17.02.2012.

21. *Sorry*, Paris, for the football riot //Daily Mirror. – 1975. – May 30.
22. *Spaaij, R.* Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs / R. Spaaij. – Amsterdam, 2006.
23. *Stott, C.* Football "hooliganism": policing and the war on the "English disease" / C. Stott, G. Pearson. – London, 2007.
24. *Vooren, J.* Feyenoord en de voetbalrellen van 1974 [Электронный ресурс] / J. Vooren. – Режим доступа: http://www.sportgeschiedenis.nl/2007/01/12/feyenoord-en-de-voetbalrellen-van-1974.aspx/. Доступ: 18.03.2012.

УДК 94(594)«19»:325.86

Перемога над колоніальними силами та завершення процесу боротьби за незалежність Республіки Індонезія

Галушка-Адайкін Антон

Галушка-Адайкін Антон. ***Перемога над колоніальними силами та завершення процесу боротьби за незалежність Республіки Індонезія.*** Стаття присвячена завершальному етапу боротьби індонезійського народу за власну незалежність. Крім питань, пов'язаних із протистоянням республіканських сил Індонезії нідерландській колоніальній реакції, в статті розглядаються питання стосовно спроби комуністичного заколоту та створення радикального мусульманського руху на Західній Яві.
Ключові слова: Даруль Іслам, Компартія, Мадіун, Республіка Індонезія, угода, уряд.

Галушка-Адайкин Антон. ***Победа над колониальными силами и завершение процесса борьбы за независимость Республики Индонезия.*** Статья посвящена заключительному этапу борьбы индонезийского народа за собственную независимость. Кроме вопросов, связанных с противостоянием республиканских сил Индонезии нидерландской колониальной реакции, в статье рассматриваются вопросы относительно попытки коммунистического переворота и создания радикального мусульманского движения на Западной Яве.
Ключевые слова: Даруль Ислам, Компартия, Мадиун, Республика Индонезия, соглашение, правительство.

© Галушка-Адайкін Антон, 2012

Galushka-Adaykin Anton. ***The victory over the colonial powers and the completion of the struggle for independence of the Republic of Indonesia.*** The article is devoted to the final phase of the struggle of the Indonesian people for their own independence. In addition to issues related to the confrontation of the republican forces of Indonesia against Dutch colonial reaction, the article examines the issues regarding to the communist coup attempt and a radical Muslim movement in West Java.
Key words: Darul Islam, the Communist Party, Republic of Indonesia, agreement, government.

Процес деколонізації завжди був одним із стрижневих питань, що досліджується сучасною історичною думкою. Форми визвольної боротьби, перебіг подій, відрізняються таким розмаїттям, що часто-густо дуже важко провести паралелі між подіями, що відбувались в межах одного регіону або навіть субрегіону. Події, що відбувались в Республіці Індонезія у другій половині 40-х рр. XX ст., є яскравим прикладом бажання нації отримати довгоочікуваний суверенітет. Однак революційні сили в країні для досягнення незалежності зіткнулись не тільки зовнішнім ворогом-колонізатором та його союзниками, але і з внутрішніми супротивниками: сепаратистськими рухами та ідеологічними конкурентами, що вкрай ускладнило боротьбу не тільки за незалежність, а й за територіальну цілісність країни.

Актуальність проблематики, що досліджується в даній статті, обумовлюється наявною необхідністю налагодження міцних стосунків між Україною та Республікою Індонезія, країною що вже давно посіла одне з чільних місць за своїм розвитком серед країн Південно-Східної Азії. Вивчення історичних процесів, що відбувались у цій державі, країні з найбільшим за чисельністю мусульманським населенням у світі, а особливо подій, що є національної гордістю для населення Індонезії, сприятиме подальшому зближенню двох країн.

Наукова актуальність обумовлена низьким рівнем вивченості українською науковою думкою історичних процесів, що відбувались не тільки в Республіці Індонезія, а й взагалі у всій Південно-Східній Азії. Слід зазначити, що подібна відсутність ґрунтовних історичних досліджень є характерною і для західної наукової думки, однак є декілька праць, які треба виділити з огляду на їхню значущість для висвітлення проблематики, розглядається у статті. Перш за все, це дослідження Ріклефса [10], присвячене загальному дослідженню історії Індонезії, починаючи з часів появи Ісламу в країні й до наших часів. Незважаючи на велику значущість цієї роботи, слід зазначити, що Ріклефсом дається загальний аналіз, автором робиться акцент на великих подіях, більш дрібні залишаються поза увагою, що звісно обумовлено характером дослідження, але ж саме ці дрібні події формують загальну історичну картину. Важливим для вивчення антиколоніального руху в Індонезії є праця одного з найбільших фахівців історії Південно-Східної Азії усіх

часів Джорджа Кехіна [3]. Сучасник подій, що відбувались в Індонезії, в досліджуваний період, окрім загального портрету індонезійської революції та визвольної боротьби надав величезний обсяг інтерв'ю із учасниками подій в Індонезії. Саме Кехіна можна вважати засновником школи з вивчення історії Південно-Східної Азії завдяки його плідній праці в Університеті Корнелл та заснуванню там кафедри з індонезіології. Крім праць стосовно розвитку Індонезії широко відомі його роботи відносно В'єтнаму, а точніше його критика політики американського уряду в регіоні. Серед власне індонезійських фахівців слід підкреслити значущість праць Муджанто [5; 6], який дуже ретельно прослідив еволюцію індонезійського народу, створенню самоусвідомлення індонезійців. Багато уваги він приділив історичним персоналіям, які творили індонезійську революцію: Сукарно, Хатті, Хаменгку Бувоно IX тощо. Важливим джерелом для дослідження індонезійської визвольної боротьби є спогади одного з найвідоміших індонезійських військових Абдул Харіса Насутіона. Насутіон, соратник президента Сукарно по революції та один з його найбільших політичних конкурентів, відомий як один з кращих у світі знавців ведення партизанської війни, саме його дивізія нанесла найбільших втрат колоніальним військам та уможливила створення незалежної індонезійської держави. Його теоретичні праці та практичні вказівки вивчаються в американських військових закладах, що ще раз підкреслює їхню значущість.

Метою даної статті є відтворення історичних процесів, що відбувались в Індонезії у другій половині 40-х років XX ст., пов'язаних із визвольною боротьбою індонезійського народу проти нідерландського колоніалізму.

Приблизно у середині травня 1946 року серед правлячих кіл Нідерландів сформувалась загальна думка, що потрібно скоріше напасти на Республіку. Тим більш, що утримування 100 тисячного корпусу в Індонезії дуже відображалось на економічному стані країни, яка серйозно постраждала під час Другої Світової Війни. Ці бюджетні витрати повинні були відшкодуватись завдяки яванському цукру та суматранській гумі, нафти та пальмовій олії. Військова верхівка колоніальних військ була впевнена, що Республіка буде розбита вщент протягом двох тижнів, а вся Індонезія буде знов колонізована за півроку.

Вночі 20 липня 1946 року Нідерланди провели першу «поліцейську акцію» спрямовану проти республіканських сил. Ця операція проходила відразу ж по трьох векторах: захват водночас Західної Яви, Східної Яви та Мадури, Центральної Яви [10, с. 282]. Таким чином дуже швидко Нідерланди взяли під свій контроль усі найважливіші порти та інші транспортні вузли на Яві, що, звісно, відразу ж поставило під загрозу саме існування Республіки, яка неочікувано для лідерів руху за незалежність опинилась у ізоляції. Республіканські війська почали неорганізовано відступати зі своїх позицій. Часто-густо після того, як республіканські війська відступали. А нідерландські ще не встигали зайняти покинуті території, виникала анархія із своїми звичайними проявами: терором,

братерським кровопроліттям, мародерством тощо. Найбільше від цієї анархії постраждало китайське населення Яви, яке здавна, виходячи з того, що в руках вихідців з Піднебесної знаходилась торгівля, не дуже то добро сприймалось малайською більшістю населення, та також представники суматранської аристократії. Ван Моок, напевно, вже бачив яв колоніальні війська захоплюють Джокджакарту, єдиний та найважливіший форпост Республіки, та планував формування нового уряду, що став практично прикриттям старого колоніального режиму, але він особисто, та й вся нідерландська верхівка зіткнулась з дуже жорсткою позицією Сполучених Штатів та Великої Британії стосовно цих «поліцейських заходів». Ці країни, постійні члени Ради Безпеки ООН, вимагали припинення повного знищення республіканських сил в країні.

Віднині ООН почала відігравати все більш значущу роль для індонезійського питання. Радянський Союз, Австралія та Індія без сумлінь встали на бік Республіки. Однак все ж таки головну роль у розв'язанні конфлікту взяли на себе Сполучені Штати Америки. Саме ця країна, незважаючи на союзний з Нідерландами статус дуже чітко висловила незадоволення політикою Нідерландів в Індонезії, що не могло залишитись без уваги правлячих кіл цієї європейської країни, з огляду на те, що планом Маршалла передбачалась неабияка фінансова допомога на відбудову країни після Другої світової Війни.

4 серпня 1947 року обидві сторони домовились про тимчасове припинення бойових дій. Шахріру дали змогу зробити промову на черговому засіданні Генеральної Асамблеї ООН, при тому, що представники територій, що підпорядковувались Нідерландам не були допущені до сесійної зали. У жовтні того ж року для встановлення нормального діалогу між Нідерландами та Індонезією був сформований Комітет Доброї Волі ООН, до складу якого увійшли представники США, Австралії та Бельгії. Однак, незважаючи на офіційне тимчасове перемир'я, Нідерландські війська продовжували проводити «зачистки» на окупованих територіях [3, с. 184].

У січні 1948 року на борту американського крейсера «Ренвіль» на рейді поблизу джакартського порту Танджунг Пріок було погоджено припинити усі військові операції з обох боків та встановити так звану «Лінію Ван Моока», своєрідний кордон між ворогуючими сторонами [9, с. 99]. В Європі така домовленість вважалась за перемогу, тому що надавала Нідерландам можливість, перш за все, підкорити республіканські анклави на зайнятих територіях.

Насправді ж, Ренвільська угода стала останньою для уряду Аміра Шаріфуддіна: члени кабінету, що входили до PNI та Masyumi, відразу ж після підписання цього договору склали свої міністерські повноваження, що і змусило Аміра піти у відставку. Він сподівався на створення нового «лівого» кабінету міністрів, але сталося зовсім по-іншому. Сукарно особисто призначає Мухаммада Хатту прем'єр-міністром надзвичайного «президентського уряду», що підпорядковувався лише президенту.

Більшість членів нового кабінету були центристами або навіть зовсім безпартійними. Амір із послідовниками з лівого крила перейшли до опозиції, а Шахрір створив Соціалістичну Партію Індонезії (Partai Sosialis Indonesia, PSI), що підтримала новий уряд.

Нідерланди ж у той же час продовжували свою втілювати у життя свою політику, що базувалась на принципі divide et empera, розділяй та керуй: вони продовжували створювати дрібні та середні за територією нові державотворення, щоб вже наприкінці роки оголосити про створення федеративної держави. Так було створено країни Східна Суматра, Південна Суматра, Пасундан (до складу якої увійшла Західна Ява), Мадура, Східна Ява. Таким чином на початок 1948 року нідерландцям на території архіпелагу вдалось сформувати 15 залежних від них країн. Лідери нових держав навіть створили щось на кшталт єдиного федерального законодавчого органу або Сенату (Majelis Permusyawaratan Rakyat (індонезійська), Bijeenkomst voor Federale Overleg (нідерландська)) [6, с. 112].

Ситуація у стані республіканців погіршувалась і з огляду на серйозні економічні проблеми: брак харчів (особливо головного продукту азіатської кухні рису), велика (приблизно 6 мільйонів) кількість біженців, відсталість промислового сектору економіки, гіперінфляція, викликана безперервним друком грошей. Проблеми у політичній сфері також не закінчувались. «Ліві» знов спробували повернути втрачену владу. Для цього вони створили Народний Демократичний Фронт (Front Demokrasi Rakyat), що спирався виключно на землеробів та робочих, які належали до abangan, представників синкретичного Ісламу, до якого були запозичені традиції індуїзму та буддизму, що сповідувались малайцями до приходу Ісламу. Діяльність Фронту почалась із акції протесту на текстильній фабриці у Деланггу на Центральній Яві, що призвело до кривавих сутичок із членами Masyumi та Hizbullah. Тільки у липні уряду вдалось вгамувати активістів Фронту, що вдалось лише завдяки обіцянкам залучити наприкінці кінців пролетаріат до політичного життя в країні [10, 297].

Відповідно до Ренвільської угоди республіканські війська під керівництвом Насутіона у кількості 22 тисячі штиків були виведені з Західної Яви [7, Т. 7, с. 32]. Це призвело до дуже непередбачуваних наслідків. Із виводом республіканської армії Нідерланди отримали іншого супротивника у вигляді своєрідних герільєрос на чолі із своїм лідером, особистістю, яка володіла нестандартною харизмою, правовірним мусульманином на ім'я Картосувірджо (1905–1962). В 1927 році Картосувірджо був вилучений з одного з лікарських навчальних закладів за свої надто радикальні уподобання. Пізніше він серйозно захворів і протягом процесу одужання займався виключно релігійною освітою під пильним наглядом видатних знавців Ісламу в країні. Всього шість років він був членом Партії Ісламський Союз індонезії (Partai Serikat Islam Indonesia), тому що був виключений з її лав за незгоду з центральним курсом. У 1940 він створив Institut Suffah неподалік Гаруту, що на Західній Яві, де молодь отримувала подвійну або навіть потрійну освіту:

військову, релігійну та бути вірним особисто Картосувірджо. Звісно, що японці дуже швидко прикрили цей «навчальний заклад», але Картосувірджо не зник, він очолив партизанські загони Hizbullah у регіоні [5, с. 189]. На початковому етапі Революції він та його послідовники підтримали центральний уряд країни, приймали активну участь у діяльності Masyumi, але невдовзі припинили усілякі зносини, нарікаючи на відверту «ліву позицію» кабінету та й взагалі усієї революційної верхівки. Тому, як тільки-но Дивізія Сілівангі була виведена він проголосив джихад як проти Нідерландів, так й проти «антиіндонезійської», на його погляд, Республіки. У травні 1948 року Картосувірджо декларував себе імамом (релігійним та політичним лідером) нової держави Negara Islam Indonesia (Ісламська Держава Індонезія) або Darul Islam (малайський варіант арабської мови, що означає «будинок Ісламу»). Життя у цій країні у всіх галузях (політичній, культурній, економічній, соціальній тощо) повинно було впорядковуватись лише за законами шаріату та втілюватись лише місцевими релігійними лідерами. Серед місцевого населення почали поширюватись міфи стосовно надзвичайності, магічних здібностей як самого Картосувірджо, та і його послідовників. Однак чим більше ці загони «воїнів-магів» діяли на території Західної Яви, тим менше їх можна було відрізнити від звичайних злодіїв або терористів. Це тривало ще дуже довго, до 1962 року, коли Картосувірджо в кінці кінців був схоплений силами військової розвідки та страчений протягом короткого терміну після його арешту.

Прибуття дивізії Сілівангі під проводом Насутіона до республіканського центру значно вплинуло на розвиток руху за незалежність. Цей військовий корпус, що більшістю складався з народу Сунда, одностайно присягнув на вірність уряду Хатти. Місцеві, тобто яванські, військові були більш схильні до підпорядкування Судірману або Народному Демократичному Фронту Аміра Шаріфуддіна. Уряд Хатти бажав зменшити кількість солдат, яких налічувалось на той час приблизно 350 тисяч регулярних та 450 тисяч нерегулярних військових [7, Т. 7, с. 59]. Зрозуміло, що така значна армія була тягарем для республіканського бюджету. Насутіон також вважав за доцільне зменшення кількості збройних сил, але з зовсім іншої причини. Беручи за приклад римські легіони, він наголошував на тому, що армія є сильною, перш за все, не за кількістю, а за її якості. Зрозуміло, що такі заходи, як зменшення кількості збройних сил, не були популярними серед військових, що призвело до нової хвилі анархії в районі Джокджакарти та Суракарти. Республіка у серпні 1948 року знов опинилась на межі громадянської війни у той час, як Нідерланди оточили її з усіх боків.

11 серпня 1948 року з Радянського союзу до Індонезії повернувся контроверсійний лідер Комуністичної партії Індонезії 20-х років Муссо. За винятком 1935 року, коли він таємно прибув до країни створювати підпільні обкоми Комуністичної партії, останній раз він був в Індонезії у

1926 році. Амір та інші лідери Народного Демократичного Фронту визнали повноправність Муссо як лідера та признались у тому, що є підпільними членами Комуністичної Партії з 1935 року [8, с. 25]. Муссо був ярим прихильником ідей сталінізму та однопартійної системи, в якій може існувати лише одна партія – партія робочих та селян. Вже на початку вересня практично усі партії лівого толку, що входили до Народного Демократичного Фронту заявили щодо приєднання до Комуністичної партії. Було створено Політбюро, до якого увійшла значна кількість молоді, яка протягом ще довгого часу буде формувати ідеологію та втілювати її у життя, серед них Аідіт (1923–1965), Лукман (1920–1965), Нджото (1925–1965) та Судісман (1920–1968) [10].

Віднині Комуністична почала підштовхувати робочих та селян на проведення акцій непокори, демонстрацій та інших заходів, що були взяті на озброєння після того, як повернувся Муссо. Селяни заохочувались комуністами відбирати земельні маєтки у багатих землеволодарів. Така політика викликала обурення та протидію у членів Masyumi та селян-сантрі. Акції з боку Комуністичної партії, заяви Муссо ставили під загрозу головний вектор зовнішньополітичного курсу Республіки: налагодження відносин із Сполученими Штатами. Для нейтралізації радикально спрямованих комуністів уряд випускає на свободу Тана Малаку, сподіваючись, що він зможе об’єднати навколо себе лівих. Однак ці сподівання не виправдались.

Вже у середині вересня розпочались збройні сутички між комуністами та проурядовими угрупуваннями. 17 вересня частинам дивізії Сілівангі вдалось витіснити загони та членів Комуністичної партії з Суракарти. Вони були змушені відійти до міста Мадіун, що став центром дислокації прокомуністичних сил. 18 вересня за допомоги радіо було проголошено про створення нового уряду під керівництвом Національного Фронту [8, с. 34]. Муссо, Амір та інші лідери Комуністичної партії покинули свої домівки, щоб приїхати до Мадіуну та очолити цей внутрішньо республіканський заколот. Судірман опинився у дуже незручному становищі: з одного боку, він симпатизував прокомуністичним силам, що були проти демобілізації, та й час він вважав більшість заходів уряду хибними, з іншого ж боку, він не хотів, щоб армія підпорядковувалась комуністам та боявся впливу їхньої ідеології на боєздатність республіканської армії. Але ж він був за діалог із повстанцями й за вихід вважав лише захоплення декількох лідерів, які, на його погляд, дезінформували інших прибічників незалежності. Однак Сукарно, Хатта та Насутіон мали зовсім інший погляд на вирішення мадіунської проблеми.

19 вересня приблизно 200 членів Комуністичної партії та інших лідерів лівих, які ще знаходились у Джокджакарті, було схоплено. Ввечері того ж дня Сукарно зробив радіопромову, у якій запропонував індонезійській спільноті приєднатися до нього та Хатти, ніж до Муссо та його ідей створення країни на кшталт Радянського Союзу [10, с. 324]. Незрозуміло, чи Муссо за довгі роки перебування за кордоном не знав

про магічну силу та ораторський талант Сукарно, чи він просто був надто впевненим у власні можливості, але він зробив помилку, що мала величезний вплив на подальший розвиток подій. Він зробив аналогічну радіопромову, у якій заявив, що ніколи не погодиться на союз із урядом й буде битися до останньої краплі крові. Почувши про обов'язковість вибору між Сукарно та Муссо, навіть ті, кому імпонували ідеї останнього, відмежувались від мадіунського руху. Осередки Народного Демократичного Фронту в Бантені та на Суматрі наголосили на тому, що не мають нічого спільного з Муссо та послідовниками.

Республіканські війська, чільне місце в яких займала дивізія Сілівангі, вирушила у напрямку Мадіуну, де перебувало від 5 до 10 тисяч військових, які підтримували Комуністичну партію. Відступаючи з Мадіуну та селищ навколо цього міста, прокомуністичні війська влаштували справжній терор проти мусульманської спільноти та ліберально спрямованого населення. 30 вересня ці загони остаточно залишили місто та стали об'єктом полювання. Аідіту та Лукману вдалось втекти, а головна особа та ідейний лідер комуністичного заколоту Муссо загинув під час спроби втечі. Таким чином, лише 80 діб Муссо був на чолі Комуністичної Партії Індонезії. За приблизними даними з боку комуністів було схоплено 35 тисяч осіб, 8 тисяч загинуло, серед них Амір та інша верхівка лівих радикалів [8, с. 105].

Мадіунські події стали новою відправною крапкою для подальшого розвитку Республіки: комунізм на деякий час (до 50-х років) перестав бути загрозою на шляху створення країни, послідовники сталінізму або утримувались у тюрмах, або зникли з політичної арени. Націонал-комуністи на чолі із Таном Малакою, які не підтримали мадіунський рух, створили Partai Murba, що віднині очолила ліве крило революційного руху. Негативним наслідком було погіршення відносин між сантрі, тобто правовірними мусульманами, та абанган, виходячи з того, що саме вихідці з абанган складали ядро комуністичного руху. Все ж таки була проведена демобілізація й взагалі загальний виступ прореспубліканських сил проти комуністів згуртував армію Республіки. Й найголовніше, перемога над комуністами змінила ставлення уряду США до Республіки. 1948 рік у багато чому є наріжним каменем «холодної війни»: «червона експансія» як у Європі, так і в Азії, змусила США шукати союзників навіть серед тих, хто до цього нейтрально ставився до нового світового розподілу. Перемога урядових республіканських військ над прокомуністичними загонами остаточно переконала США, що їм слід підтримати саме їх, а не союзні Нідерланди, виходячи із довготривалого стратегічного плану.

У той же час на Лінії Ван Моока, своєрідному кордоні між Республікою та колоніальною федерацією, постійно відбувались збройні сутички. Напруга зросла, коли після мадіунських подій частини дивізії Сілівангі спробували повернутись до Західної Яви. Нідерланди вирішили остаточно знищити Республіку.

18 грудня 1948 року почалась друга «поліцейська акція», що, незважаючи на військову перемогу Нідерландів, стала остаточною поразкою цієї європейської країни у своїй багатовіковій кампанії в найбільшій у світі країні-архіпелазі. 19 грудня колоніальні війська увійшли до Джокджакарти [12, с. 66]. Лідери Республіки: Сукарно, Хатта, Агус Салім (голова МЗС) вирішили не чинити спротив, вважаючи, що думка світової спільноти буде саме на їхньому боці. Але взагалі республіканські військові не розуміли плану лідерів Революції, тому билися із повною завзятістю, вважаючи, що є останньою надією Республіки.

Республіканські війська повністю покинули Джокджакарту у ніч на 20 грудня, почавши герілью по обидва боки лінії Ван Моока. Амір Шаріфуддін та понад 50 інших лідерів лівого крила були страчені республіканцями, які побоювались їхнього впливу у разі звільнення нідерландцями [12, с. 68]. Таким чином, до кінця грудня всі великі міста на Яві та Суматрі знаходились під контролем колоніальних військ. Єдиним виключенням був регіон Ачех на чолі із лідером правовірних мусульман Даудом Беуреуєхом. Нідерланди не наважились вводити війська до Ачеху, мудро враховуючи завзятість місцевого населення та важкі географічні умови для ведення боротьби.

Рада безпеки ООН взагалі та особливо Сполучені Штати, після військової операції з боку Нідерландів, вважали себе зрадженими. Під час боїв за Джокджакарту у невеличкому селищі Каліуранг, у декількох кілометрах від столиці Республіки, працювала Комісія ООН з питань вирішення індонезійсько-нідерландського питання. 22 грудня припинила фінансову допомогу Нідерландам, спрямовану на відновлення інфраструктури цієї країни в Південно-Східній Азії. У Конгресі США все більшої сили набирала сили думка щодо повного припинення фінансування та грошової допомоги цій європейській країні.

В лавах республіканських військ, що вели партизанську війну, сталися певні зміни. Незважаючи на те, що Судірман залишався символом республіканської армії, але з огляду на його тяжку хворобу, керування армією взяв на себе Насутіон. У той же час ми маємо змогу почути про перші кроки майбутнього другого президента країни Сухарто, який 1 березня 1949 року напав на Джокджакарту та утримував її протягом шести годин [13, с. 143]. Ця військова операція є дуже сумнівною, виходячи з її реальності, й скоріше за все є спробою пізнішої історіографії героїзувати постать другого президента, що деяким чином споріднює його із постаттю радянського лідера, Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва.

Атака 1 березня була спланована Вілатером Хутагулунгом, офіцером, який був одним з чільників партизанського руху на Центральній Яві, разом із командуючим республіканськими військами Судірманом, який вже тоді страждав від важкого захворювання легенів. Після того, як в 1948 році Нідерланди заявили, що не має ніякої Республіки Індонезія, серед військового командування поширилась думка, що потрібно провести масштабну військову операцію, яка б показала усьому світові, а

перш за все UNCI (United Nations Comission for Indonesia, Комісія ООН для Індонезії), що визвольний рух в Індонезії не підкорився колонізаторам, що в країні є власний уряд і власні війська. Об'єктом атаки була обрана Джокджакарта, тому що саме напад на це велике місто привернуло б увагу світової спільноти, до того ж у місті знаходились іноземні журналісти, які б побачивши місцеве населення у формі індонезійської армії, відразу б донесли цю новину до читачів у власних країнах. Втрати індонезійської армії під час нападу на Джокджакарту склали приблизно 300 військових, 53 поліцейських, а також цивільні стосовно яких не має точних даних [13, с. 145]. Втрати серед військових з боку Нідерландів були набагато меншими у порівнянні із індонезійською стороною: лише 6 осіб, серед яких 3 військових та 3 поліцейських. Однак загальні втрати нідерландських військ протягом березня 1949 року досягли майже 200 осіб [3, с. 229]. Пізніше, а саме 7-10 серпня 1949 року індонезійські війська проведуть схожу за своєю концепцією атаку на місто Суракарта. Контроверсійність атаки 1 березня полягає у її значенні для всього антиколоніального руху в Індонезії. Ще до початку 1970 років про атаку на Джокджакарту особливо не згадували, вважаючи цю операцію не такою героїчною, як, наприклад, захист Сурабаї. Але із посиленням режиму Сухарто події 1 березня 1949 року в індонезійській історіографії стали ледве не найвизначнішими в усьому перебігу антиколоніальної боротьби. Інша контроверсійність полягає у тому, хто ж був архітектором цієї військової операції. До першої офіційної версії, яка називає Хутагулунга розробником ідеї та плану атаки, додалось ще дві версії, відповідно до яких Сухарто та Хаменгку Бувоно IX могли бути творцями подій 1 березня 1949 року.

Єдиним з цивільних політиків, що залишався на волі, був Тан Малака. Він перебував на Східній Яві з дуже невеликою купкою послідовників й був вбитий після зіткнення із іншим загоном прореспубліканських військ.

Наприкінці січня 1949 року Рада Безпеки ООН одностайно закликала Нідерланди скласти зброю, звільнити полонених та створити усі умови для передачі повного суверенітету індонезійському народові до 1 липня 1959 року [10, с. 337]. Найбільше всього Нідерланди побоювались припинення фінансової допомоги з боку США, спрямованої на відновлення внутрішньої економіки країни. Виходячи з цього Нідерланди були змушені погодитись на умови членів Ради Безпеки ООН.

6 липня 1949 року уряд Республіки повернувся до Джокджакарти [12, с. 93]. Військові не дуже радо привітали повернення цивільних лідерів революційного руху, вважаючи їх зрадниками за відсутність, за їх думкою, жаги до боротьби заради незалежності. Але знов таки Сукарно, погрожуючи піти з політичної арени, змусив військову верхівку погодитись на співпрацю із цивільними політиками. У тому ж липні у Джокджакарті та Джакарті було проведено конференцію, на якій приймали участь не тільки представники Республіки, але офіційні особи федеральних утворень на території Індонезії. Головним рішення,

прийнятим під час проведення конференції, було рішення щодо створення Республіки Індонезійських Штатів (Republik Indonesia Serikat) на чолі із президентом Сукарно та віце-президентом Хаттою.

Від 23 серпня до 2 листопада 1949 року у місті Ден Хааг (Нідерланди) було проведено чергову конференцію Круглого Столу. Хатта очолив індонезійську делегацію і навіть отримав схвальні відгуки від колишніх колонізаторів за свої дипломатичні здібності. Було вирішено створити стратегічний союз між Нідерландами та Республіки Індонезійських Штатів на чолі із символічним гарантом – нідерландською королевою [7, Т. 11, с. 63]. Республіка надавала багато численні гарантії стосовно безпеки нідерландських інвестицій у економіку Індонезії. Багато хто з індонезійців сприйняв такі домовленості як загрозу національному суверенітетові. Залишилось також два дуже важливих та складних питання: доля західної частини Папуа та зовнішній борг Східної Нідерландської Індії, що брала на себе Республіка. Остаточно цей борг окреслили на рівні 4,3 мільярдів гульденів.

Для того, щоб територія Західного Папуа не увійшла до складу Індонезії та для того, щоб й надалі використовувати великий природний потенціал регіону, нідерландська правляча верхівка вдавалась до досить дивних заходів. Наприклад на двосторонній австралійсько-нідерландській конференції, нідерландською стороною було запропоновано про створення Меланезійської Конфедерації, до складу якої би увійшли Папуа Нова Гвінея, Західне Папуа, Бісмарк, архіпелаг Соломон. Звісно, ця ідея не могла викликати схвалення серед представників міжнародної спільноти.

27 грудня 1949 року Нідерланди офіційно об'явили щодо повного суверенітету Індонезійської федерації. Однак навіть саме слово «федералізм» викликало недовіру з боку індонезійської спільноти, яке вважало федерацію планом Нідерландів для подальшого втручання у внутрішні справи нової країни. Тим більш, що «цепний пес» Нідерландів Вестерлінг зробив спробу змінити хід історії.

23 січня 1950 Вестерлінг та 800 людей з його оточення захопили стратегічні установи у місті Бандунг. Верховний Комісар Нідерландів та командуючий гарнізоном Бандунга наказали йому припинити проведення своєї операції. Стало відомо, що Вестерлінг планує напасти на членів кабінету міністрів Республіки Індонезійських Штатів. Однак його плани не були втілені у життя й він був вимушений втікати до батьківщини [10, с. 347].

Схоплення декількох лідерів Пасундана, що були втягнутими до зговору Вестерлінга, підштовхнуло парламент цього штату до скасування статусу члена федерації. 27 січня 1950 було погоджено злуку Пасундана та Республіки [10, с. 348]. Інші більш малі федеральні країни також почали процес приєднання до Республіки. На початку квітня був заарештований за обвинуваченням у зраді національних інтересів та участі у спробі перевороту на чолі із Вестерлінгом султан Абдул Хамід II з Понтіанаку, правитель Західного Калімантану, що призвело до розповсюдження влади уряду Республіки й на цей регіон.

Найбільший спротив процес об'єднання країни у єдину унітарну державу Республіка отримала з боку держав Східної Суматри та Східної Індонезії. Амбонці, народ, що мешкає на Молукських островах, велика частина яких сповідує християнство, були проти унітаризації з огляду на те, що вважали бачили в Республіці змову яванців, мусульман та «лівих» проти інших регіонів Індонезії. У квітні 1950 року у місті Макассар на Сулавесі відбулось зіткнення між загонами колоніальних військ (більшість яких складалась з амбонців) на чолі із Анді Азісом та республіканцями [6, с. 144]. 25 квітня колишній міністр юстиції в уряді Східної Індонезії доктор Сумокіл проголосив про створення Республіки Південного Молукку [6, с. 146]. З липня до листопада точились бої між прибічниками місцевого самоврядування та республіканськими військами, що закінчились перемогою центру. Східна Індонезія та Східна Суматра не мала іншого шляху, як приєднатись до процесу унітаризації країни.

Нарешті, 17 серпня 1950 року, під час святкування 5-ої річниці проголошення незалежності Індонезія отримала більш менш сучасний вигляд. Усі департаменти та установи, що існували протягом періоду Революції були змінені, усі федеральні утворення стали частиною єдиної унітарної держави Республіка Індонезія, столицею країни була обрана Джакарта.

Революція закінчилась перемогою, країна та її мешканці врешті решт досягли незалежності. Головним надбанням цього періоду є те, що усій світовій спільноті стало зрозуміло, що на світовій політичній арені з'явився новий учасник. Індонезія почала розвиватись власним шляхом: не шляхом федерації, проісламським або комуністичним тощо. Але й стало зрозуміло, що Революції вирішила далеко не усі питання й країна зіткнеться з новими проблемами в політичній та економічній сферах, у міжнаціональних та міжконфесійних питаннях. Постколоніальний розвиток завжди є важким з огляду на те, що людям треба, перш за все, змінити світогляд, перебудувати національний менталітет.

Література

1. *Chaniago, Amrin Imran, Saleh D.* Djamhari. Pemerintah Darurat Republik Indonesia (PDRI) dalam Perang Kemerdekaan / *Chaniago, Amrin Imran, D. Saleh.* – Jakarta, 2003.
2. *Chatterjee, Partha.* Nationalist Thought and the Colonial World / *Partha Chatterjee* // A Derivative Discourse. – Minneapolis, 1986.
3. *Kahin, George McTurnan.* Nationalism and Revolution in Indonesia / Kahin, George McTurnan. – Cornell University Press, 1952.
4. *McCargo, Duncan.* "Rethinking Southeast Asian Politics". In Southeast Asian Studies: Debates and New Directions, edited by Cynthia Chou and Vincent Houben / *McCargo, Duncan* // Singapore and Amsterdam: Institute of Southeast Asian Studies and International Institute for Asian Studies, 2006.
5. *Moedjanto G.* Sejarah Indonesia Abad ke-20 / *G. Moedjanto.* – Jilid I. Dari Kebangkitan Nasional Sampai Linggarjati. – Yogyakarta, 1989.
6. *Moedjanto G.* Sejarah Indonesia Abad ke-20 / *G. Moedjanto.* – Jilid II. Dari Perang Kemerdekaan Pertama Sampai Pelita III. Yogyakarta, 1989.
7. *Nasution A. H.* Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia / *A. H. Nasution.* – Jilid 1-11. – Bandung.

8. *Prambudi Eko.* Madiun Afair, PKI 1948, Operasi Trisula. Penumpasan PKI Blitar *Selatan.* – Yogyakarta.
9. *Reid, Anthony.* The Indonesian National Revolution 1945-1950 / *Anthony Reid*. – Melbourne, 1974.
10. *Ricklefs M. C.* Sejarah Indonesia Modern (1200-2004) / *M. C. Ricklefs.* – Jakarta, 2008.
11. *Roff, William R.* The Origins of Malay Nationalism / *Roff, R. William*. – New Haven, 1967.
12. *Sewan Susanto.* Perjuangan Tentara Pelajar Dalam Perang Kemerdekaan Indonesia / *Susanto Sewan.* – Yogyakarta, 1985.
13. *Sudiyoto Adipranoto*. Indonesia Berjuang. – Surakarta, 1988.
14. *Taylor J. G.* Indonesia: Peoples and Histories / J. G. Taylor. – New Haven, 2003.
15. *Tim LIPI.* Ditugaskan Sejarah «Perjuangan Merdeka 1945-1985». Jakarta, 1985.

УДК 328.16 (497.1) "1928"

Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців

Гряник Вадим

Гряник Вадим. ***Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців.*** В статті йдеться про причини державного перевороту 6 січня 1929 р. в Королівстві СХС. Автор намагався дослідити становище, що склалось у сфері внутрішньої та зовнішнішньої політики югославської держави і сприяло встановленню режиму особистої влади короля Александра I Карагеоргієвича.
Ключові слова: політична криза, опозиція, королівська диктатура, авторитаризм.

Гряник Вадим. ***Политический кризис 1928 года в Королевстве сербов, хорватов и словенцев.*** В статье речь идет о причинах государственного переворота 6 января 1929 г. в Королевстве СХС. Автор пытался исследовать положение, которое сложилось в области внутренней и внешней политики югославянского государства и сопутствовало установлению режима личной власти короля Александра I Карагеоргиевича.
Ключевые слова: политический кризис, оппозиция, королевская диктатура, авторитаризм.

© Гряник Вадим, 2012

Gryanyk Vadym. ***The political crises of 1928 in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.*** The article is devoted to the reasons of the coup d'etat on the 6th of January 1928 in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The author tried to investigate the situation existing in domestic and foreign policy of southslavic state, and following the establishment of king`s Alexander I Karageorgievich personal reign.
Key words: political crisis, opposition, royal dictatorship, authoritarianism.

Політична криза 1928 року в Королівстві СХС є, без сумніву, важливою з наукової точки зору, оскільки передувала встановленню нового політичного режиму – королівської диктатури. Певні спроби висвітлення цього питання мали місце в радянській історичній науці, наприклад, в статті Н. С. Богдановської [1], та розділі, написаному В. Н. Белановським, для другого тому «Історії Югославії» [3]. Проте його інтерпретація звелася фактично до опису ролі в подіях 1928 р. Комуністичної партії Югославії. Деякі моменти політичної ситуації, що передували встановленню авторитарного режиму Александра Карагеоргієвича були проаналізовані в монографії сучасного автора О. О. Сілкіна [7], якому також належить відповідний розділ книги «Югославія в XX ст.». Російський історик стверджує, що січневий переворот 1929 р. мав на меті не лише встановлення необмеженої влади монарха, а й збереження цілісності Югославії [10, с. 260]. Детальніше криза державного устрою Королівства розглядалась деякими авторами СФРЮ та постюгославських країн – Н. Йованович [15], Х. Маткович [16], І. Банацом [11], В. Вінавером [20], М. Зечевичем [21], Б. Ян'ятович [14]. Проте не всі їх висновки витримали перевірку часом. В українській же історіографії питання залишається недослідженим.

Мета статті – з'ясувати обставини, що склались в Королівстві СХС у 1928 році та призвели до радикальної зміни режиму.

Нестійкість політичного становища передусім пояснювалась ескалацією й активним загостренням сербсько-хорватського конфлікту – глибокими міжнаціональними розбіжностями і протиріччями, що віддзеркалювали різну історичну та конфесіональну традицію й економічно-соціальну нерівність в югославській державі [11, str. 214]. Продовжувала існувати різниця у розвитку окремих областей, не дивлячись на 10-річчя, що минуло від об'єднання країни й прийняття Відовданської конституції 1921 р. Остання, як відомо, встановлювала унітарний лад, фактично закріплюючи головні важелі влади в країні за династією Карагеоргієвичів та сербською буржуазією [13, str. 336]. Проте Хорватія та Словенія випереджали в економічному відношенні Сербію, котра, як гегемон у багатонаціональному королівстві, прагнула надолужити відставання шляхом експансії та колонізації приєднаних областей [14, str. 49-50].

Існуючі розбіжності виливалися у протистояння представників різних національних і політичних фракцій в Народній скупщині. Так, хорватські

інтереси презентувала передусім створена в листопаді 1927 року Селянсько-демократична коаліція (СДК), до складу якої увійшли Хорватська селянська партія (ХСП) Степана Радіча та Самостійна демократична партія на чолі зі Світозаром Прибічевичем, що виражала інтереси сербської буржуазії в Хорватії (т.зв. пречанських областей). Зближення колись запеклих ворогів, котрі несподівано для влади стали неподільними друзями, перетворило опозицію в силу, на яку тепер треба було зважати правлячим колам.

Селянсько-демократична коаліція висловлювала невдоволення, що охопили не тільки хорватське, але й сербське населення колишніх австро-угорських земель – Воєводини, Славонії, Далмації, Боснії та Герцеговини. Вона повела боротьбу за перегляд проекту державного бюджету на 1928/1929 рр., прагнучи економічної рівності всіх областей країни, більш широкої автономії органів самоврядування та зміцнення парламентаризму в рамках існуючої конституції [7, с. 169]. Основним вектором діяльності СДК було протистояння доцентровій політиці сербських пануючих кіл у Белграді [16, str. 17]. Підтримував антиурядову коаліцію в Скупщині також Сербський хліборобський союз.

Блоку опозиційних сил протистояла проурядова коаліція на чолі з радикалами і Демократичною партією; до неї входили також Словенська народна партія, очолювана католицьким священником Антоном Корошцем, та Югославська мусульманська організація Мехмеда Спахо (разом 210 мандатів або 2/3 від загальної кількості) [12, str. 517]. Сформований у лютому 1928 року другий уряд Велимира Вукічевича [8, стр. 243] перебував у вельми скрутній ситуації, так як всі його дії, що продовжували загальну лінію уніфікації попередніх років, зазнавали різкої критики з боку опозиції.

Навесні 1928 року між депутатами урядової більшості й СДК протиріччя загострилися. Доходило до того, що засідання Скупщини переривались, і поліція виводила депутатів-опозиціонерів із зали засідань [19, str. 252]. Запекла боротьба точилась довкола питання національної політики. Депутати СДК вимагали перебудови держави за федеративним принципом та надання хорватам й іншим югославським народам рівних прав із сербами. Як згадував тодішній міністр транспорту С. Милославлевич: «Фракція Радіча і Прибічевича… влаштували шалену обструкцію в Народній скупщині, яка нагадувала в той момент сільський шинок, де народні обранці лаються найбруднішими вуличними лайками, погрожують один одному або навіть чубляться» [Цит. за: 7, с. 174].

У сфері зовнішньої політики одним з подразників міжпартійних чвар стало підписання 11 листопада 1927 року договору про дружбу з Францією [20, str. 122]. Він передбачав узгодження дій сторін з усіх питань європейської безпеки. Проте для антиурядового табору франко-югославський договір не посилював позицій КСХС, а лише підкреслював зростаючу залежність югославської політики від Парижу, котрий, в свою чергу, прагнув посилення своїх військово-політичних союзів у Південно-

Східній Європі. Також уряд був налаштований на продовження югославсько-італійського договору про дружбу шляхом ратифікації Неттунських угод, намагаючись таким чином убезпечити КСХС від можливих конфліктів з Італією (італійцям надавалось право вільного проживання і торгівлі у Примор'ї, право купівлі землі й розпорядження нею на югославській території, тариф на італійські товари знижувався на 30%) [4, стр. 391-392]. 23 травня 1928 р. в Скупщині було піднято питання щодо їх схвалення, що викликало обурення по всій країні; наприкінці весни – на початку літа пройшли антиіталійські демонстрації, відбулися багаточисельні мітинги, страйки [3, с. 108]. Розгром демонстрацій та арешти викликали обурення опозиції, яка влаштувала в Скупщині бойкот проурядовим фракціям. Робота парламенту у зв'язку з цим була припинена до 8 червня.

У перші місяці 1928 року у Воєводині, Далмації, Боснії та Герцеговині було здійснено понад 500 політичних арештів, заборонено 47 організацій, проведено 17 політичних процесів [1, с. 93]. Навіть преса радикалів була вимушена визнати, що єдиною опорою уряду була поліція. Демонстрації та народні виступи виказали глибоке невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою уряду Вукічевича й стали виразом глибокої політичної кризи, що охопила країну. Її кульмінацією стали події 20 червня, коли радикал Пуніша Рачич під час засідання Скупщини вбив двох депутатів, членів ХСП – Павла Радіча і Джуро Басаричека та смертельно поранив її лідера Степана Радіча [15, str. 62].

Після цих подій керівництво СДК проголосило «соціальний бойкот» Сербії, який мав полягати у припиненні пречанами «всіх суспільних зв'язків з представниками правлячих партій і всіма, хто підтримував режим. Бойкот мав здійснюватися на політичному, економічному та культурному рівнях». Борючись за національно-територіальний переділ країни, СДК заявила про невизнання Відовданської конституції, «яка була використана для зміцнення гегемонії колишнього Королівства Сербії над іншими державами і народами», «що не відмовились від своєї історично-державної індивідуальності» [17, str. 269].

Вбивство видатних діячів опозиції сколихнуло всю країну. 83 депутати – члени СДК поїхали до Загребу, де заснували свій парламент [5, стр. 387]. В резолюції наради коаліції від 21 червня говорилось: «Селянсько-демократична коаліція не буде більше брати участі в роботі Скупщини доти, доки не отримає задоволення вимог і доки не будуть створені необхідні гарантії повного рівноправ'я» [Цит. за: 1, с. 95]. Керівництво СДК організувало в Загребі демонстрації, за участі понад 60 тис. чоловік, що переросли у відкриті сутички з поліцією та військами.

За таких обставин правлячі кола змушені були пожертвувати Вукічевичем і піти на деякі поступки. 27 липня король Александр Карагеоргієвич призначив прем'єр-міністром словенця-католика Антона Корошца [18, str. 174]. В урядовій декларації, яку той зачитав 2 серпня, давалась обіцянка здійснити низку заходів у сфері законодавства, прийняти новий податковий закон, розв'язати аграрні відносини, зокрема

врегулювати селянські борги, втілити в життя часткову децентралізацію адміністративного апарату, тощо.

Але перш за все новий уряд вжив жорстких заходів проти антиурядових виступів. За наказом міністра юстиції прокурорам надавалось право застосовувати Закон про захист держави 1921 р. до всіх осіб, що виступають проти режиму [21, str. 132]. Розроблявся законопроект про обласне самоврядування з метою надання поліцейським органам права втручатися в діяльність місцевої адміністрації. У той же час готувались зміни до закону про пресу, який передбачав посилення кримінальної відповідальності за публікацію матеріалів, що ображали особу монарха [2, стр. 13]. Ці заходи ще більше посилили народні заворушення. Озброєні сутички селян з жандармами все частіше виникали в різних місцевостях Хорватії та Словенії. Під час засідання опозиційних фракцій Скупщини в Загребі знову відбулися демонстрації, де висувались вимоги розриву стосунків з Белградом і створення хорватської незалежної держави.

У серпні великого розмаху досяг робітничий рух, центром якого став Загреб. На знак протесту проти ратифікації парламентом 13 серпня Неттунських конвенцій у Спліті була організована демонстрація за участі близько 5 тис. чоловік. А похорон С. Радіча (22.08.1928 р.) перетворився на політичну маніфестацію, яку розігнали силами поліції та військових [9, с. 249].

Восени були проведені вибори в Боснії та Герцеговині до місцевих органів влади. Формально перемогли урядові партії, проте відчувався зростаючий вплив опозиціонерів, так само як і на листопадових муніципальних виборах в Далмації, де, наприклад, в м. Спліт з 33 мандатів провладні радикали отримали лише 2, а клерикали – 1 [3, с. 110].

Хорватські опозиційні партії вирішили бойкотувати 1 грудня святкування 10-ї річниці від дня заснування Королівства СХС. Вони організували демонстрації протесту під гаслами незалежності і боротьби проти белградського режиму. Під час молитви в загребському соборі були вивішені траурні хорватські прапори та інша національна символіка. Результатом цього стали зіткнення з поліцією та масові арешти.

В умовах гострої державної кризи Александр Карагеоргієвич обрав найрадикальніший шлях її вирішення; відправивши 30 грудня уряд Корошца у відставку. А 6 січня 1929 р. монарх удався до ще більш кардинальних заходів: було скасовано конституцію і розпущено парламент [6, с. 13], котрий звинуватили у безуспішності політики всіх попередніх років; були заборонені діючі політичні партії з декларованою метою усунення посередників між королем і народом. Командувач королівською гвардією генерал Перо Живкович очолив уряд.

Таким чином, кризовий стан міжнаціональних стосунків, який був притаманний всьому періодові існування КСХС, 1928 р. досяг апогею. На бік опозиції перейшли політичні діячі і сили, що довгий час були лояльними до офіційного Белграду і сербської династії Карагеоргієвичів. Останні, в свою чергу, не надто прагнули покращувати стосунки між областями,

намагаючись «підкупити» не хорватські політичні сили (Корошец, Спахо) фіктивними поступками. Сповзання країни до глибокої кризи, яка дискредитувала парламентаризм, у певному сенсі було на користь правлячим колам і двору, що намагалися переконати населення у політичному безсиллі партійних вождів та встановити режим «рятівного» самодержавства.

Література

1. *Богдановская, Н. С.* Из истории политического кризиса в Югославии в 1928 г. / Н. С. Богдановская // Новая и новейшая история. – 1961. – № 4. – С. 88-99.
2. *Закон* о штампи од 6. августа, 1925 год., – са изменама и допунама од 6. јануара, 1929. – Београд, 1929.
3. История Югославии. – Т. II / Под ред. Л. Б. Валева, Г. М. Славина, И. И. Удальцова. – М., 1963.
4. *Јовановић, Ј. М.* Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938. – Књ. II. – Београд, 1939.
5. *Митриновић, Ч.* Југословенске народне скупштине и сабори / Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић. – Београд, 1937.
6. *Никифоров, К. В.* Парламентаризм в Сербии в XX веке / К. В. Никифоров // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 8-20.
7. *Силкин, А. А.* Королевство сербов, хорватов и словенцев: на пути к диктатуре. 1918–1929 / А. А. Силкин. – СПб, 2008.
8. *Устави* и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835 - 1941) / Приређивач Д. Мрђеновић. – Београд, 1988.
9. *Фрейдзон, В. И.* История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.) / В. И. Фрейдзон. – СПб., 2001.
10. Югославия в XX веке: очерки политической истории. – М., 2011.
11. *Banac, I.* Nacionalne pitanje u Jugoslaviji / Ivo Banac. – Zagreb, 1984.
12. *Horvat, J.* Politička povijest Hrvatske / Josip Horvat. – Zagreb, 1936.
13. *Istorija* države i prava naroda Jugoslavije. – Beograd, 1980.
14. *Janjatović, B.* Politički teror u Hrvatskoj od 1918. do 1935. godine / Bosiljka Janjatović. – Zagreb, 2002.
15. *Jovanović, N.* Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. / Nadežda Jovanović // Časopis za suvremenu povijest. – 1970. – God. II. – Br. – 1. – Str. 61-76.
16. *Matković, H.* Pojava i etape razvoja Samostalne demokratske stranke (1924-1929) / Hrvoje Matković // Časopis za suvremenu povijest. – 1971. – God. III. – Br. 1. – Str. 7-25.
17. *Matković, H.* Povijest Hrvatske seljačke stranke / Hrvoje Matković. – Zagreb, 1999.
18. *Meštrović, I.* Uspomene na političke ljude i događaje / Ivan Meštrović. – Zagreb, 1969.
19. *Stojadinović, M. M.* Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata / Milan M. Stojadinović. – Rijeka, 1970.
20. *Vinaver, V.* Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata / Vuk Vinaver. – Beograd, 1985.
21. *Zečević, M.* Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošca. 1918–1940. / Momčilo Zečević // Istorija 20. veka. – 1990. – God. VIII. – Br. 1-2. – Str. 117-138.

УДК 94(474):327.3»1988-1991»

Інтернаціональні рухи в країнах Балтії (1988–1991): виникнення, діяльність, історичне значення

Кінка Станіслав

Кінка. Станіслав. ***Інтернаціональні рухи в країнах Балтії (1988–1991): виникнення, діяльність, історичне значення.*** Стаття присвячена дослідженню виникнення і діяльності Інтернаціональних рухів країн Балтії у 1988–1991 рр. Акцентується увага на вимогах і формах реалізації програмних цілей рухів, ролі ЗМІ у формуванні іміджу організацій.
Ключові слова: Інтернаціональний рух, країни Балтії, перебудова, СРСР.

Кинка Станислав. ***Интернациональные движения в странах Балтии (1988–1991): возникновение, деятельность, историческое значение.*** Статья посвящена исследованию возникновения и деятельности Интернациональных движений государств Балтии в 1988–1991 гг. Акцентируется внимание на требованиях и формах реализации программных целей движений, роли СМИ в формировании имиджа организаций.
Ключевые слова: Интернациональное движение, государства Балтии, перестройка, СССР.

Kinka Stanislav. ***International movements of Baltic States (1988–1991): origin, activity, historical value.***
The article is devoted research of origin and activity of International movements of Baltic States in 1988–1991. Attention is accented on requirements and forms of realization of programmatic aims of the movements and the role of mass-media in forming of image of organizations.
Keywords: International movements, Baltic States, perestroika, USSR.

Феномен масової мобілізації російськомовного населення балтійських республік, як політичний і соціальний процес, практично не досліджувався в історичній науці, зокрема майже не існує окремих робіт присвячених діяльності Інтернаціональних рухів (ІР). ІР виникли в період, коли СРСР був охвачений політикою гласності на хвилі подальшої демократизації суспільно-політичного життя. У країнах Балтії ІР стали реакцією відповіді на виникнення народних фронтів – масових політизованих об'єднань громадян,

© Кінка Станіслав, 2012

переважно титульних націй. Відповідно ІР представляли інтереси некорінної, російськомовної громади прибалтійських республік.

Актуальність обраної проблеми обумовлюється частково невивченістю цієї теми, частково тим, що існує можливість залучення масових джерел, а саме певної кількості періодичних видань, які ще не досліджувалися з перспективи вивчення ІР країн Балтії. Актуалізація проблеми другої державної мови в Україні, прояви сепаратизму, які знаходять свій прояв в діяльності певних політичних сил вимагають залучення історії розв'язання подібних проблем іншими країнами. Отже історичний досвід країн Балтії може стати позитивним фактором для України у вирішенні цієї проблеми.

Перші напрацювання щодо аналізу діяльності ІР були зроблені наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Окремі факти діяльності ІР присутні в статтях присвячених народним фронтам республік Балтії, довідкових виданнях і загальних працях, присвячених становленню багатопартійності, виникненню нових громадських, громадсько-політичних і політичних організацій в країнах Балтії і СРСР [2, 4, 5, 10, 16, 17, 25, 30, 35, 38].

Наявні джерела інформації щодо ІР можна класифікувати за типом походження: це актові матеріали, періодична преса, значно менше споминів діячів ІР або сторонній акторів щодо діяльності ІР.

Перш за все, слід відзначити публікації програмних документів, інформації щодо окремих акцій цих рухів на шпальтах російськомовних республіканських газет країн Балтії. Великий пласт інформації присутній у загальносоюзних виданнях, зокрема в аналізованій газеті «Правда». ІР видавали також свої, непідцензурні, друковані видання: у Литві і Латвії газета мала назву «Единство», у Естонії – «Вестник Интернационального движения». Окремо відзначимо присутність програмних декларацій ІР в окремих збірках документів, присвячених новим громадсько-політичним утворенням [11].

Таким чином, мета цієї статті полягає у дослідженні виникнення та форм діяльності ІР країн Балтії, які існували у період з кінця 1988 – до кінця 1991 року зважаючи на те, що основою джерельної бази виступатимуть радянські періодичні видання.

Підпорядковуючись заявленій меті слід окреслити низку завдань, які мають бути розв'язані. По-перше, потрібно дослідити передумови виникнення ІР, по-друге, схарактеризувати їх ідейне наповнення та загальну суть програмних документів, по-третє, проаналізувати стосунки з народними фронтами країн Балтії, по-четверте, визначити основні засоби досягнення цілей руху і участь у низці виборів 1989–1990 рр., та по-п'яте, зробити спробу встановити історичне значення діяльності ІР.

Виникненню ІР передував нечуваний сплеск громадської і національної активності у республіках Балтії. На весні 1988 року з'явилась нова форма організації громадян – Народний фронт, започаткований спочатку в Естонії. Майже відразу у нього виникли

опоненти і незгодні з програмними положеннями. На латентному етапі, коли ІР ще не існувало, політична активність російськомовної громади була каналізована у вигляді окремих проявів невдоволення, які поширювалися у пресі. Так, у газеті «Советская Латвия» в середині 1988 року з'являються перші публікації щодо побутової дискримінації російськомовного населення, наголошується на тому, що колишні функціонери компартії долучаються до «націонал-радикалів», тобто до Народного фронту [15]. В Литві найбільшу увагу викликали загострення національних відносин і невідповідна реакція на це ЗМІ [36, 39].

Через деякий час приховане невдоволення російськомовної громади знаходить свій вияв у створенні паралельних інституцій до вже існуючих НФ. Ці рухи виникли майже одночасно у трьох балтійських республіках і мали схожу соціальну базу. Активісти цих утворень складалися переважно з російськомовного населення міст, зазвичай це були робітники, частково службовці та інтелігенція, переважно не гуманітарна, а технічна, з підприємств союзного підпорядкування. Вони мали підтримку ветеранських організацій, військових та адміністрації промислових підприємств, які підпорядковувались безпосередньо Москві.

На початковому етапі, коли формулювалися програмні документи, існувала можливість співпраці ІР з НФ, але безкомпромісна позиція обох сторін призвела до нівеляції цих спроб. В стані, як ІР, так і НФ були присутні радикальні елементи, публічні виступи яких лише погіршували існуюче становище. Якщо діячі НФ наголошували на негайному припиненні міграції, впровадженні державної мови, і обов'язкового її знання чиновниками, зверхньо ставилися до культури «мігрантів», то діячі ІР звинувачували своїх опонентів у національній виключності, намаганнях повернути «буржуазний лад», подекуди відверто ображаючи не тільки окремих діячів народних рухів, але і всю національну інтелігенцію. Так, на установчому з'їзді Інтернаціонального руху трудящих Естонії, який відбувся 4–5 березня 1989 року у Таллінні, один із виступаючих наголосив, що в республіці відбувається «повзуча контрреволюція під художнім керівництвом лідера НФ і при прямому потуранні деяких керівників ЦК Комуністичної партії Естонії, Верховної ради і Ради Міністрів ЕРСР» [14]. Дісталося і журналістам – їх на з'їзді було віднесено до «паразитів на тілі робітничого класу» [7].

Виступаючи проти запропонованих законопроектів ІР висували завідома нездійсненні вимоги, зводячи нанівець будь-які спроби порозуміння з іншими рухами. На одному з перших масових виступів литовського ІР «Єдність», його прихильники вимагали запровадження практичної дво- або навіть трьохмовності (литовської, російської і польської), що було реакцією на прийняття Закону про державну мову в Литві [19]. Виступ був не зовсім коректним, що визнали навіть прихильники руху. Наступного дня було опубліковано репортаж, де автор солідаризуючись із головними тезами, висловленими на мітингу, зазначив, що «були надмірно гарячі вислови» [12]. Естонський ІР, у свою

чергу, на установчому березневому з'їзді 1989-го року, постановив, що він бореться проти розробки нової політичної системи державної влади, нового закону, який би встановлював нову виборчу систему, проти закону «Про мови» та проекту закону «Про громадянство Естонії» [7].

З радикалізацією вимог народних фронтів, і відповідно, із прийняттям Верховними Радами балтійських республік, дискримінаційних, на думку діячів ІР, законів, радикальнішими ставали і їх вимоги. В Естонії представники ІР вимагали створення національно-територіальної автономії у північно-східних районах республіки, в яких проживало здебільшого російськомовне населення [29, с. 81]. В Литві територіальна автономія була проголошена в Шальчінінському районі польською меншиною. В Латвії подібних прецедентів не було, але існували суперечки щодо чіткого розмежування прикордонних до БРСР та РРСФР районів на користь останніх.

Характеризуючи стосунки ІР з народними фронтами слід виокремити основні проблемні моменти.

Це по-перше, мовне питання, його основний зміст: за радянський час в країнах Балтії поступово знижувалась частка корінного населення, а відповідно і сфера побудування мов титульних націй, фактично діло виробництво, технічна документація перейшли на російську мову, з початком перебудови, а особливо, з розгортанням гласності, почалась кампанія за законодавче закріплення статусу мов корінних націй, що зачіпало велику кількість російськомовних мешканців, які в недостатній мірі володіли місцевими мовами. Згодом цей пункт став одним із головних у політичних баталіях періоду 1989-1991 рр.

По-друге, питання громадянства. З прийняттям декларації про державний суверенітет (кінець 1988 – середина 1989 рр.) у всіх трьох прибалтійських республіках точилися дискусії щодо впровадження республіканського громадянства. Основні ідейні позиції можна розділити на: а) ідею «нульового» варіанту – коли громадянство набувалося з факту постійного проживання на території республіки, без застосування мовного або етнічного фактору та без цензу на постійне проживання на протязі низки років; б) ідею представлення громадянства лише правонаступникам ліквідованих 1940 року незалежних республік Балтії, таким чином поза межами громадянства залишалися майже всі післявоєнні мігранти; в) середній варіант з різноманітними цензами на проживання у республіці (від 3 до 10 років).

По-третє, певні протиріччя в частині економічної програми. Головне питання полягало у площині: чи відбудеться перехід до ринкової економіки чи ні. Відповідно «праві» сили – Народні фронти, Комітети громадян, а з 1991 року і незалежні комуністичні партії республік Балтії виступали саме за такий сценарій розвитку подій, ІР – були послідовними прибічниками реформування соціалістичної планової економіки без її сутнісної трансформації.

Так, наприклад, латвійський ІР у своїй програмі підкреслив, що виступає «проти залучення латиської мови у внутрішнє діло виробництво нелатиських або змішаних колективів» [11, с. 169]. По суті, термін

«змішані» означав майже всі трудові колективи республіки в якій проживало 52% латишів і 48% представників інших національностей [8].

Але не слід вважати, що позицій цих рухів були цілком непримиренними. Як зазначає один із прихильників латиського ІР: «співставляючи програми НФЛ та ІР, можна побачити, що у частині екології, соціальної справедливості, міжнаціональних відносин їх позиції співпадають» [24].

Ставлення з боку представників народних рухів до ІР було різним у своїй ступені негативності. Від наголошення на необхідності пошуку політичного діалогу з ІР [6, с. 66], до констатації, що ІР є консервативним [27, с. 69], шовіністичним і бюрократичним утворенням [26], яке знаходиться на позиції «тоталітарної диктаторської партії» [22, с. 40].

Основними засобами досягнення своїх цілей, на початковому етапі діяльності (1988 – початок 1989 рр.), керівники ІР вбачали у масових маніфестаціях, прийнятті резолюцій, тиску на виборні органи влади на місцях (місцеві Ради). Потім, з середини 1989 року, до цих форм активності долучилися пікети і погрози страйків, і, нарешті, від погроз ІР переходять до діла – вони організують страйкоми і виводять людей на вулиці.

Один із журналістів таким чином охарактеризував організацію страйку в квітні 1989 року в Латвії: «До страйку закликають лідери, які потім ховаються у кущі, а резолюцію щодо припинення роботи на підприємствах приймають учасники мітингу, основна маса яких не працює з причини пенсійного віку. Всі ті люди потім сидять дома у телевізорів в очікуванні яких-небудь заворушень між робітниками, яких вони підняли на політичний страйк, і владою» [13, с. 60-61].

У травні 1990 року ІР країн Балтії спробували синхронно захопити будівлі парламентів в Естонії і Латвії. В Естонії прихильники ІР навіть скинули естонський прапор, піднявши замість нього червоний. Реакція керівництва НФ була блискавичною – невдовзі зі всього Таллінну до Тоомпеа прийшли тисячі людей, які змусили активістів ІР залишили парламент [29, с. 145-147]. Невдалими виявилися для ІР заворушення і в Латвії, які проходили за естонським сценарієм: масові демонстрації за участі військових переодягнених у цивільне, заклики до відсторонення від влади «націоналістів і сепаратистів», сутички з міліцією [29, с. 145].

Парламентська боротьба виявилась для ІР завідомо програшною. Програма ІР об'єднувала далеко не всіх некорінних жителів республік Балтії. Соціальна база ІР була представлена переважно людьми похилого віку, в їх лавах було мало інтелектуалів, які б могли доступно і привабливо викласти програмні положення руху. Як зазначає один із провідних російських дослідників періоду перебудови, С. В. Чешко, «соціальний склад інтеррухів був представлений в основному робітниками та інженерно-технічними працівниками, пенсіонерами, у тому числі і відставними військовими; інтелігенції в них майже не було» [37, с. 457-458]. Обмеженими були і шляхи впливу та поширення інформації, які використовувало керівництво ІР. Переважно це були

публікації у центральних виданнях [3, 9. 18, 21, 34]. Представники ІР часто наголошували, що їм не дають висловити свою думку в республіканських ЗМІ і тому вони зверталися до центральних за інформаційною допомогою. Зазвичай, обвинувачення з боку активістів ІР не мали під собою підстави. Так, наприклад, установчий з'їзд Естонського Інтернаціонального руху (1989) було висвітлено у п'яти випусках республіканської газети «Советская Эстония», що є промовистим прикладом реалізації політики гласності, коли доступ до ЗМІ отримали різноманітні громадсько-політичні рухи [1, 7, 31, 32, 33].

Але в царині поза цензурних видань ІР значно програвали своїм візаві. З існуючих на липень 1989 року 143 громадсько-політичних видань ледве декілька представляли ІР, переважна більшість була ініційована діячами НФ, або інших національно-демократичних утворень. [20, с. 17]. Наклад поза підцензурних «народофронтівських» видань досягав десятків тисяч. В період найбільшого підйому видавницької діяльності наклад російськомовних видань естонського НФ «Вестника Народного Фронта» і «Тартуского курьера» складав 15–20 тис. відповідно, наклад литовських газет «Возрождение» и «Согласие» варіювався в межах 20–40 тис., а латвійська «Атмода» досягала разового накладу в 30–тис. примірників [40, p. 6-7].

ІР виникли на хвилі демократизації і гласності в якості протесту частини російськомовного населення країн Балтії проти політики НФ і низки інших національно орієнтованих об'єднань. Ідейні протиріччя між ІР та НФ з одного боку, між ІР та республіканськими комуністичними партіями, орієнтація на непослідовні дії союзного керівництва призвели до того, що ІР стали на радикальні позиції задля утримання статус-кво для російськомовної меншини.

Програвши боротьбу національно-орієнтованим силам за парламентські крісла ІР вдалися до радикальних дій: страйки, масові несанкціоновані мітинги. Врешті-решт верхівка ІР Литви і Латвії та певна частина вищого керівництва комуністичних республіканських партій на платформі КПРС приєдналися до спроби захоплення державної влади. Після серпневого путчу 1991 року діяльність ІР втратила підтримку ззовні, була призупинена у зв'язку із закликами до повалення законного уряду і порушенням чинного законодавства, а згодом заборонена нарівні із комуністичними партіями, які залишилися на платформі КПРС [41, 42].

Ще на початку своєї діяльності діячі ІР відмічали той факт, що НФ перемагає ІР завдяки більшій політичній активності латишів, кращій організації, ефективним впливом комуністів на партійні комітети, більш сильним національним почуттям латишів [24]. Недостатня робота з іномовним середовищем, «сектантство» у керівництві ІР, невміння маневрувати наявними ресурсами мас-медіа, призвели до того, що «народофронтівським» виданням було доволі просто зобразити ІР, як неосталіністів і прихильників тоталітарної диктатури.

Перспективи дослідження діяльності і значення ІР полягають у залученні нових джерел, зокрема масового, наприклад місцевих і регіональних газет,

поза цензурних видань. Компаративний аналіз джерел радянських авторів з публікаціями іноземців допоможе глибше осягнути увесь спектр оціночного судження щодо ІР, їх діяльності, стосунків із НФ тощо.

Цікавим виявляється залучення методологічного імперативу теорії транзиту до пояснення феномену ІР, як політичної і, до певної міри, психологічної реакції частини населення етнічно однорідних республік на структурні зміни у публічній сфері, економіці, політиці.

Література

1. *І съезд* Интернационального движения трудящихся ЭССР // Советская Эстония. – 1989. – 5 марта.
2. *Анатомия* неформального движения // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 150-156.
3. *Аннус, Л.* Плюрализм наизнанку / Л. Аннус // Правда. – 1988. – 3 декабря.
4. *Астахова, Е. В.* Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. – Харьков, 1991.
5. *Астахова, К .В.* Виникнення багатопартійності в СРСР (1985–1991 рр.) / К. В. Астахова. – К., 1994.
6. *Вайну, Х.* Эстония: узел межнациональных противоречий / Х. Вайну. – Таллинн, 1990.
7. *Вески, А., Ратас, В., Семенов, Э., Шер, Л.* Первый съезд Интердвижения завершил работу / А. Вески, В. Ратас, Э. Семёнов, Л. Шер // Советская Эстония. – 7 марта.
8. *Всесоюзная* перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=10. Доступ – 24.12.2011 р.
9. *Горбунов, А. В.* Учредительный съезд Интерфронта / А. В. Горбунов // Правда. – 1989. – 8 января.
10. *Губогло, М. Н.* Национальные движения – развивающийся процесс / М. Н. Губогло // Гражданские движения в Латвии 1989. – М., 1990. – С. 7-21.
11. *Декларация* Интернационального фронта трудящихся Латвийской ССР // Гражданские движения в Латвии 1989. – М., 1990. – С. 155-171.
12. *Дятковская, А.* После митинга… / А. Дятковская // Советская Литва. – 1989 – 15 февраля.
13. *Жданок, А.* Межнациональный конфликт или идеологическая борьба? / А. Жданок // Даугава. – 1989. – № 11. – С. 57-74.
14. *Из выступления* тов. Рожка // Советская Эстония. 1989. – 12 марта.
15. *Ильин, В.* Барьеры на пути к истине / В. Ильин // Советская Латвия. – 1988. – 15 сентября.
16. *Кирх, А. В.* Карта политических сил в Эстонии / А. В. Кирх // Социологические исследования. – 1990. – № 12. – С. 51-58.
17. *Лопатин, И. В.* Интернациональный фронт трудящихся Советской Латвии / И. В. Лопатин // Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы. – М., 1990. – С. 309-319.
18. *Митинг* в Вильнюсе // Правда. – 1989. – 15 февраля.
19. *Митинг* из-за языка // Советская Литва. – 1989. – 14 февраля.
20. *Мяло, К.* По страницам самиздата / К. Мяло. – М., 1990.
21. *Наан, Г.* С ног на голову / Г. Наан // Правда. – 1988. – 23 ноября.

22. *Нутт, М.* Политическая шкала современности / М. Нутт // Радуга. – 1990. – № 6. – С. 33-42.
23. *Общественно-политические* организации, партии и движения в Эстонии // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 6. – С. 97-104.
24. *Подвойский, И.* Политическая ситуация в Латвии и перспективы её развития / И. Подвойский // Единство. – 1989. – 22 марта.
25. *Пригошаев, Ю. Г.* Латвия-89: фронты, союзы, асоциации / Ю. Г. Пригошаев // Гражданские движения в Латвии 1989. – М., 1990. – С. 22-58.
26. *Розенфельд, И.* За какой социализм борется Интердвижение? / И. Розенфельд // Народный фронт и Интердвижение. Статьи 1987–1991 г. – Режим доступа: http://kripta.ee/rosenfeld/1990/06/27/narodnyj-front-i-interdvizhenie-stati-1987-1991-g/. Доступ – 2.05.2012 р.
27. *Розенфельд, И.* Народный фронт Эстонии: мифы и реальность / И. Розенфельд // Общественные науки. – 1989. – № 3. – С. 60-70.
28. *Розенфельд, И.* Послесловие к Интердвижению / И. Розенфельд // Статьи 1988-91. О Народном фронте. – Режим доступа: http://kripta.ee/rosenfeld/1989/06/13/stati-1988-91-o-narodnom-fronte. Доступ – 1.03.2012 р.
29. *Рюйтель, А.* Эстония: возрождение будущего / А. Рюйтель. – Таллинн, 2003.
30. *Самородний, О.* Становление многопартийности в Эстонии в 1988–1990 годы / О. Самородний // Известия АН Эстонии. Общественные науки. – 1991. – № 3. – С. 212-228.
31. *Со съезда* Интернационального движения трудящихся Эстонской ССР // Советская Эстония. – 1989. – 10 марта;
32. *Со съезда* Интернационального движения трудящихся Эстонской ССР // Советская Эстония. – 1989. – 11 марта;
33. *Со съезда* Интернационального движения трудящихся Эстонской ССР // Советская Эстония. – 1989. – 12 марта.
34. *Съезд* Интердвижения // Правда. – 1989. – 6 марта.
35. *Фурман, Д. Е.* Становление политических организаций в современной Эстонии / Д. Е. Фурман. – М., 1991.
36. *Чёткость* позиции – основа результативности полемики и взаимопонимания // Советская Литва. – 1988. – 3 сентября.
37. *Чешко, С. В.* Роль этнонационализма в распаде СССР / С. В. Чешко // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского. – М., 2005. – С. 443-468.
38. *Чичерина, Н. Г.* Размежеваться: для чего? / Н. Г. Чичерина // Гражданские движения в Латвии 1989. – М., 1990. – С. 238-248.
39. *Янов, В.* Кому это выгодно? / В. Янов // Советская Литва. – 1988. – 1 октября.
40. *Muiznieks, N.* The Influence of the Baltic Popular Movements on the Process of Soviet Disintegration / N Muiznieks // Europe-Asia studies. – 1995. – Vol. 47. – No 1. – PP. 3-25.
41. *Par dažu* sabiedrisko un sabiedriski politisko organizāciju darbības apturēšanu: [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.likumi.lv/doc.php?id=68763&mode=DOC. Доступ – 2.05.2012 р.
42. *Par dažu* sabiedrisko un sabiedriski politisko organizāciju darbības izbeigšanu [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.likumi.lv/doc.php?id=69231&mode=DOC. Доступ – 2.05.2012 р.

УДК 94(5-15)+(560):[281]«14/19»

Идеологическая гегемония суфизма в Османской империи XV–XX вв.: от консолидации общества до «оккультных войн»

Попов Андрей

Попов Андрій. ***Ідеологічна гегемонія суфізму в Османській імперії XV–XX ст.: від консолідації суспільства до «окультних війн».*** При становленні Османського султанату суфійські братства сприяли консолідації поліконфесійного суспільства. Проте надалі, через боротьбу орденів за гегемонію, ідеологічний баланс в державі був порушений, що, на тлі кризи економіки, призвело імперію до краху.
Ключові слова: суфізм, Османська імперія, ідеологія, ісламський містицизм.

Попов Андрей. ***Идеологическая гегемония суфизма в Османской империи XV–XX вв.: от консолидации общества до «оккультных войн».*** При становлении Османского султаната суфийские братства способствовали консолидации поликонфессионального общества. Однако в дальнейшем, из-за борьбы орденов за гегемонию, идеологический баланс в государстве был нарушен, что, на фоне кризиса экономики, привело империю к краху.
Ключевые слова: суфизм, Османская империя, идеология, исламский мистицизм.

Popov Andrey. ***The ideological hegemony of Sufism in the Ottoman Empire of the XV–XX c.: from the consolidation of the society to «occult wars».*** During the forming of the Ottoman Sultanate Sufi brotherhoods have contributed to the consolidation of the multi-confessional society. But later, by reason of the struggle of orders for hegemony, the ideological balance of the state has been violated, that, with crisis of the economy, has led Empire to collapse.
Keywords: Sufism, the Ottoman Empire, the ideology, the Islamic mysticism.

Суфизм (араб.: صوفية, перс.: صوفی‌گری) или тасаввуф (араб.: تصوّف, тур.: mutasavvıf) – явление сложное и неоднородное. Несмотря на то, что деятельность суфиев была на виду, они оставались тайными сообществами, закрытыми для непосвященных. Закрытость братств, мистическая сущность их учения и повсеместное

© Попов Андрей, 2012

распространение в исламском мире (особенно в среде интеллигенции и знати) породило ряд мифов и стереотипов относительно их деятельности. В ряде исламских стран тасаввуф был запрещен, суфии подвергались гонениям, а в мусульманской историографии они были заклеймены как еретики (в арабских странах) и реакционеры (как в Турции) [5, с. 1]. По всем этим причинам исследование суфизма ранее было проблематично, однако в последние годы стало доступно множество источников и научных публикаций в сфере ориенталистики, в том числе и по суфийской тематике. Это позволяет переосмыслить роль тасаввуф в истории Большого Ближнего Востока и Центральной Азии.

Проблема переосмысления суфизма актуальна и для украинских исследователей, т.к. в границах Украины находится полуостров Крым, который со времен золотоордынского хана Берке (1209–1266) [2] был крупным центром суфизма, а затем пятьсот лет находился под политическим и идеологическим протекторатом Османской империи. Ислам на территории Украины изучал ещё А. Крымский [10]. Крымские татары и сегодня в значительной степени зависимы (в культурном и религиозном плане) от Турции. Следовательно, для украинских исследователей изучение истории суфизма в Османской империи, является вопросом важным не только в контексте историческом, но и для лучшего понимания процессов, происходящих в современной мусульманской среде Украины и всего исламского Востока.

Особую роль в истории Османской империи сыграли суфии двух орденов – Бекташийя (тур.: Bektaşilik, осм.: بکتاشی) и Накшбандийя (перс. نقشبندی). Первые стояли у истоков османской государственности и, фактически, формировали идеологию султаната на раннем этапе, что способствовало консолидации раннего османского общества. Однако экспансия Накшбандийя и их конфликт с Бекташийя лишили Османскую империю «идеологического стрежня», который с переменным успехом соединял конгломерат народов и верований, что, вкупе с экономическим кризисом, превратило империю в «больного человека Европы» и, в итоге, привело государство к краху.

Хронологические рамки работы широки – XV – начало XX вв., поскольку для полноценного анализа необходимо проследить эволюцию суфизма в Османской империи. Без этого невозможно выделить предпосылки усиления тасаввуф в обществе, а также определить роль братств как в формировании, так и в распаде империи. Также необходимо проследить развитие конфликта между братствами Бекташийя и Накшбандийя, которые контактировали уже с момента создания последнего (т.е. с XIV в.). Исследование ограничивается началом XX в., когда Османское государство прекратило свое существование.

Исследование базируется на разнообразных письменных [4; 13; 14; 17; 20; 22-26], изобразительных [9; 19] и материальных источниках [1]. Особенно важны теологические трактаты суфийских шейхов, в частности Хаджи Бекташи-вали (? – 1271 г.) [24], Бахауддина Накшбанда (1318–

1389 гг.) [13] и их последователей [23], а также поэзия суфиев [4; 31]. Особое место занимают сочинения Эвлии Челеби [26], Хюсейна Хезарфенна [25] и анонимная «Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи» [13]. Важным изобразительным источником по суфизму являются картины Василия Верещагина (1842–1904 гг.), которые с фотографической точностью воспроизводят внешний вид и ритуалы персидских дервишей [9].

Историография также весьма разнообразна, однако некоторые работы тенденциозны и необъективны, что связано с государственной идеологией стран, где проживали исследователи. Для западноевропейских и американских авторов характерен особый интерес к элитарному доктринальному суфизму и приуменьшение роли «народного» [27]. Отечественные исследователи в советскую эпоху, уходили в другую крайность – считали тасаввуф, в первую очередь, проявлением социальной борьбы бедноты, понимая термин «дервиш» буквально (от перс.: «нищий»), но игнорируя то, что членами орденов были представители знати (в том числе султаны [30]). Для турецких исследователей характерно предвзятое отношение к суфизму (поскольку с 1923 г. суфизм был уголовно наказуем), однако сейчас происходит своего рода «ренессанс» суннитского суфизма в Турции [28] (в том числе как идеологии политических сил [34, с. 142-165]). Это же характерно и для арабских стран, но по другой причине – для представителей традиционных исламских учений суфизм был учением еретическим [12; 10]. В этом контексте важна работа турецкого исследователя Ибрахима Чабукчу [28], который, фактически, положил начало реабилитации суфизма в турецком (и исламском в целом) обществе.

Цель статьи – выяснить, какова была роль шиитско-алавитского суфизма в османском обществе (консолидирующая или разобщающая) путем сравнения его идеологической системы раннего и позднего периодов.

Термин «алавизм» (также «алеизм» - тур.: alevîlik, араб.: عَلَوِيُّون) имеет несколько значений. В узком смысле, алавиты – это этно-конфессиональная группа нусайритов, которые проживают в Северной Сирии с X в., а также адепты идеологии «бекташизма» – т.е. последователи ордена Бекташийя (в Албании, Македонии, Турции и Египте). Учение нусайритов и бекташей во многом пересекаются и четкого разграничения не имеют.

В широком смысле, «алавиты» – это шиизм и иные религиозные течения в исламе, где Али принят в качестве «сокрытого имама». Собственно, от имени Али и ведёт этимологию термин «алавит» («последователь Али» от араб. عَلَوِيُّون - 'Alawiytūn). Доктрина Накшбандийя также подвержена шиитскому и алавитскому влиянию.

Бекташийя и Накшбандия были антагонистами. Их учения между собой конкурировали и содержали ряд практически противоположных постулатов. М. Иорданов характеризует взаимоотношения суфиев на Ближнем Востоке как «оккультную войну» [6, с. 1]. Особенно ожесточенной эта борьба была в Османской империи на «фронтире» (где

ислам соприкасался с другими верованиями, в первую очередь с христианством) - Балканы, Кавказ, Сирия, Египет. С эскалацией конфликта между суфиями, усугублялась обстановка в империи.

Доктрина Бекташийя подразумевала первенство разума во всех начинаниях, миролюбие, «джихад сердца», а также, что особенно важно, признавала многие христианские культы (причастие, исповедь и пр.) [31] и некоторых православных святых в качестве эвлийя («святых» - тур.: vali, мн.ч. avliya; араб.: ولي, мн.ч. 'أولياء) [8, с. 6-7]. В качестве заклинаний употреблялись христианские молитвы, а как амулеты – кресты и антропоморфные изображения, близкие по виду к иконам [29, p. 15-47]. Не отвергали они и ритуалы, пришедшие из зороастризма – ношение шерстяной власяницы и обязательного пояса. Были заимствования из тенгризма [21, с. 3 - 48] - при инициации дервиша имели место ритуалы с конской сбруей и седлом, испитием напитков на основе конского молока и пр. При этом они отвергали ежедневный намаз и другие, традиционные для ислама, культы [24]. Несмотря на специфику их учения, Бекташийя долгое время признавались суннитами [32, p. 38-42], чему способствовали их покровители – османы.

Бекташийя поддержали османов и начали проповедовать ислам в своей весьма нетрадиционной трактовке. Для закрепления союза между правящим домом Османлыогуллары и шейхами Бекташийя, было создано «Новое войско» («Ени Чери»), а его воины были объявлены «сынами Ходжи Бекташи» [22, с. 54]. Изначально янычары были фактически воинами-монахами – жили в общих казармах, им запрещалось вступать в брак и вести иную деятельность, кроме военной службы [13].

Поскольку большая часть населения в период раннего Османского государства были христианами, то требовались эффективные проповедники и миссионеры, способные в кратчайшие сроки превратить бывшие православные византийские провинции в османские исламские вилайеты, для чего османам и потребовались суфии.

Бекташийя и другие суфийские ордена нетрадиционно преподносили для населения переход из христианства в ислам: объявлялось, что все они последователи единой «общей» религии, следовательно - сопротивляться исламизации бессмысленно, так как от названия суть веры не меняется, но уменьшается налоговый гнёт, и появляется возможность карьерного роста. Большинство османских чиновников до XVI в., в том числе и великие везири, были мусульманами в первом поколении, что проявлялось и в смешении культурных традиций на бытовом уровне [1, с. 100]. Миссионерская деятельность суфиев, в первую очередь Бекташийя, была масштабна – за два-три поколения преимущественно христианское население бывших византийских и ряда балканских провинций было исламизировано и стало костяком будущей Османской империи [32, p. 38-48].

Именно такая идеологическая основа бекташизма позволила создать Османскую империю как таковую, т.к. «сглаживала углы» между представителями различных верований и этносов. Это способствовало

формированию определенного идеологического баланса между христианами, мусульманами и иудеями в османском обществе, а также росту популярности бекташей, вплоть до того, что почетным главой ордена стал османский султан, а адептами были многие высшие сановники [24].

Постепенное экономическое усиление европейцев и всё большее отставание исламских стран, постоянные военные поражения и отсутствие реформ, привели к появлению идеи «грехопадения исламского мира». А разочарование в старых лидерах приводило к падению доверия населения к суфизму в целом. Этому способствовала также деградация янычарского корпуса и многочисленные перевороты, организованные ими. Янычары с XVII в. стали ассоциироваться с религиозной реакцией и консерватизмом, с коррупцией и показной роскошью. Они стали олицетворением системного кризиса, а не воина-профессионала, как в предыдущую эпоху [13]. Дискредитировав себя, янычары ослабили и позиции Бекташийя в обществе.

В это же время на османские территории из шиитской Персии все активнее проникают дервиши Накшбандийя, которые призывают к праведности и аскетизму, возвращению к «истинному» исламу и отказу от роскоши. Это противоречило идеологии Бекташийя, которые были сторонниками идеи «всеобщей» религии, объединяющей ислам, христианство и иудаизм. Кроме того, их адептами были зажиточная знать, интеллигенция и янычары, которые на тот момент окружали себя показной роскошью. Сами бекташи имели значительные земельные владения [26]. Однако именно это не нравилось обнищавшему населению, на чем и сыграли накшбанды. Своей агитацией Накшбандийя способствовали ликвидации янычар в 1826 г. и вытеснению Бекташийя из Анатолии.

Ликвидировав влияние конкурентов, накшбанды, тем не менее, не смогли закрепиться в Турции, где в это время формируется идеология турецкого национализма и пантюркизма. Это привело к давлению этнических турок на другие этносы, религиозной и этнической дискриминации, к насильственной исламизации нетурецких народов, которые, в свою очередь, оказывали сопротивление и также вступали на путь национализма и революционной борьбы. Усиление нерелигиозных идеологических доктрин вело к секуляризации, что, в конечном счете, оборачивается против самих накшбандов. Поспособствовав демонтажу доктрины Бекташийя, накшбанды породили ряд противоречий в османском обществе, что, в итоге, способствовало распаду Османской империи. Однако, с распадом империи, противостояние суфийских тарикатов не прекратилось.

Бекташи, покинув Анатолию в XIX в., признали себя шиитами и алавитами, активизировали деятельность на Балканах и в Восточном Средиземноморье. Сегодня Бекташийя называют себя «последними суфиями Европы» [31], наиболее сильны они в Албании и Македонии. В Египте орден сохранился до конца XX в., однако сейчас, насколько известно, прекратил там свою деятельность. На сегодня в Турции и

Сирии орден формально не представлен, однако последователи бекташизма остались в среде нусайритов и алавитов.

Накшбанды после 1826 г. продолжили свою экспансию в Крыму, куда они проникли ещё в XVI в., вытеснив ряд татарских орденов (как Ясавийя) или поглотив их (как братства колечлы) [2]. Эвлийя Челеби писал, что в Крыму было более 40 тыс. «суфиев-единобожников», а центрами суфизма были Бахчисарай, Кафа и Карасубазар [26]. Лишь приход советской власти и тотальная секуляризация ослабил влияние накшбандов в Крыму.

Похожая ситуация была на Кавказе, где накшбанды вели особенно активную деятельность. Известно, что Гази-Мухамед и Шамиль, лидеры национально-освободительной борьбы народов Кавказа, возглавляли движение, которое являлось частью «интернационала» Накшбандийя [3, с. 65]. В дальнейшем, с распространением ваххабизма, кавказские накшбанды стали более миролюбивы и выступали против кровопролития. С приходом советской власти их влияние также ослабло, однако сейчас происходит возрождение кавказского суфизма. Р. Кадыров и многие чеченские и дагестанские чиновники являются суфиями.

Помимо Крыма и Кавказа, Накшбандийя вели активную экспансию далеко за пределами Османской империи. Важно отметить, что Анатолия для накшбандов было лишь периферией, а основная экспансия была направлена из Персии на Восток, вплоть до Восточного Туркестана [19]. В Центральной Азии их позиции чрезвычайно сильны и сегодня.

Итак, «оккультные войны» между братствами Бекташийя и Накшбандийя нарушили идеологический баланс Османской империи и способствовали усилению центробежных сил, которые, в свою очередь, привели империю к распаду. Важно отметить, что сейчас происходит рост популярности суфизма во всех странах исламского Востока (кроме Аравии), оказывая заметное влияние на социо-политическую ситуацию в этих государствах, что на фоне продолжающегося идеологического противостояния исламских сект и суфийских орденов, может привести к сложно прогнозируемым последствиям.

Литература

1. *Аствацатурян Э.* Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея / Э. Аствацатурян. – СПб., 2002.
2. *Бахревский Е.* Суфизм в Крыму // Электронный журнал «Суфий» [Электронный ресурс] / Е. Бахревский. – Режим доступа: http://oldsufiwebzine.wordpress.com/2004/05/12/суфизм-в-крыму. Доступ – 12.05.2012 г.
3. *Бушуев С.* Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля / С. Бушуев. – М., 1939.
4. *Газали, Санайи*, Аттар, Руми. Притчи, Мысли, Афоризмы / Газали, Санайи, Аттар, Руми. – М., 2003.

5. *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600 / Г. Іналджик. – К., 1998.
6. *Иорданов М.* Сакральные тайны ислама / М. Иорданов. – М., 2006.
7. *История* османского государства, общества и цивилизации: в 2 т., т.1: История османского государства и общества / под ред. Э. Исханоглу, М. С. Мейера; пер. В. Б. Феоновой. – М., 2006.
8. *Карл В.* Суфизм / В. Карл [пер. с англ. А. Горькавого]. – М., 2002.
9. *Картины* Василия Верещагина (часть 1 – от Балкан до Туркестана) // интернет-издание «Третий Вектор» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://3vector.com.ua/2012/04/василий-верещагин-часть-1. Доступ - 13.05.2012 г.
10. *Кныш А.* Учение Ибн Араби в поздней мусульманской традиции / А. Кныш // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М., 1989.
11. *Крымский А.* История мусульманства / А. Крымский. – М., 1904.
12. *Малицкий Н.* Имамы и суфизмъ / А. Малицкий // Сборникъ материаловъ по мусульманству [под ред. В. Ярового-Равского]. – СПб., 1899.
13. *Мебде-и* канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVII/1600-1620/Janyc_korp/framevved.htm. Доступ – 05.05.2012 г.
14. *Накшбанд*. 1318–1389 // Суфии: Восхождение к Истине / Сост., пер. текстов, предисл., словарь Л. Яковлев. – М., 2009. – С. 351-356.
15. *Насыров* И. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция) / И. Насыров. – М., 2009.
16. *Николле* Д. Янычары / Д. Николле. – М., 2004.
17. *Перечень* сорока суфийских братств согласно ас-Сануси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gallery.sufism.ru/display. Доступ – 12.05.2012 г.
18. *Петросян Ю.* Османская империя / Ю. Петросян. – М., 2003.
19. *Пугаченкова Г.,* Галеркина О. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах. Из советских и зарубежных собраний / Г. Пугаченкова, О. Галеркина. – М., 1979 г.
20. *Смирнова Е.* Дервишизмъ въ Туркестане / Е. Смирнова //Сборникъ материаловъ по мусульманству / под ред. В. И. Ярового-Равского. – СПб., 1899. – С. 49-73.
21. *Урбанаева И.* Эзотерические смыслы учения о Тенгри и бее мургэл / И. Урбанаева // Современность и духовно-философское наследие Центральной Азии. – Улан-Удэ,1997. – С. 3-48.
22. *Шараф-хан* ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме / пер. с перс. Е. Васильева. – М., 1976.
23. *Шейх* Мухаммад Амин аль-Курди аль-Эрбили. Книга вечных даров: (О достоинствах и похвальных качествах суфийского братства Накшбандийа и его Пути к Богу) [пер. с араб., под ред., с комм. и прим. И. Насырова]. – Уфа, 2000.
24. *Хаджи* Бекташ и орден Бекташи / Электронный журнал «Суфий» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://oldsufiwebzine.wordpress.com/2003/10/22/хаджи-бекташ-и-орден-бекташи. Доступ – 12.05.2012 г.
25. *Хезарфенн* Хюсейн. Телхис эль-бейан фи каванын-и ал-и осман / Хюсейн Хезарфенн // Османская империя: Государственная власть и социально – политическая структура. Сборник статей. – М., 1990. – С. 265-307.
26. *Челеби* Эвлия. Книга путешествия / Эвлия Челеби [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi. Доступ – 12.05.2012 г.

27. *A Faithful* Sea. The Religious Cultures of the Mediterranean 1200 – 1700 [ed. by A. A. Husein, K. E. Fleming]. – Oxford, 2007.
28. *Çubukçu* İ. Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri / İ. Çubukçu. – Ankara, 1986.
29. *Koprulu* M. F. Early turkish mystics in turkish literature / M. F. Koprulu. – New York, 2006.
30. *Nicolle D.* Armies of The Ottoman Turks 1300 – 1774 / D. Nicolle. – New-York, 1999.
31. *Ruba'i* – Sultan Murad II (1421-1451) / Halsall P. Medieval Sourcebook: The Legends & Poetry of The Turks, selections [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ottomansouvenir.com/General/Turkish_Poetry.htm. Доступ – 13.05.2012 г.
32. *Tezcür G.* Muslim reformers in Iran and Turkey: the paradox of moderation / G. Tezcür. – Austin, 2010.
33. *The* Bektashi Order of Dervishes режим доступа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bektashiorder.com. Доступ – 12.05.2012 г.
34. *Yildirim R* Dervishes in early ottoman society and politics: a study of velayetnames as a source for history / R. Yildirim. – Ankara, 2001.

УДК 94(520)«1868/1873»:329.21`11`17(=520)

Культ императора как основа новой японской идентичности (первые годы эпохи Мэйдзи)

Чистотина Ольга

Чистотіна Ольга. ***Культ імператора як основа нової японської ідентичності (перші роки епохи Мейдзі).*** Стаття присвячена початку становлення культу імператора в якості державної ідеології у перші роки епохи Мейдзі. Розглянуто конкретні прояви тенноїстської пропаганди и зроблено спробу визначити роль та значення культу імператора у становленні японської ідентичності після Мейдзі ісін.
Ключові слова: культ імператора, синто, тенноїзм, національна ідентичність, Мейдзі.

Чистотина Ольга. ***Культ императора как основа новой японской идентичности (первые годы эпохи Мэйдзи).*** Статья посвящена началу становления культа императора в качестве государственной идеологии в первые годы эпохи Мэйдзи. Рассмотрено конкретные проявления тэнноистской пропаганды и сделано попытку определить роль и значение культа императора в становлении японской национальной идентичности после Мэйдзи исин.
Ключевые слова: культ императора, синто, тэнноизм, национальная идентичность, Мэйдзи.

Chistotina Olga. ***Imperial cult as a basis of the new Japanese identity (first years of Meiji period).*** The paper is devoted to the becoming of imperial cult as a state ideology in the first years of Meiji period. The specific displays of Tennoistic propaganda are considered and an attempt to define a role and value of imperial cult in becoming of the Japanese national identity after Meiji Ishin is done.
Keywords: imperial cult, Shinto, Tennoism, national identity, Meiji Ishin.

Эпоха Мэйдзи в истории Японии – это время кардинальных преобразований, период, когда при жизни одного поколения государство превратилось из опутанной неравноправными договорами полуфеодальной окраины Азии в мощную империю, доминирующую на Дальнем Востоке, а «комплекс неполноценности» в массовом сознании сменился теорией японского превосходства [10]. При этом для понимания коренных преобразований, создавших в итоге современную Японию, особенно важен небольшой временной промежуток первых годов правления Мэйдзи. Период 1868–1873 гг. (от консервативной революции Мэйдзи исин до выхода из правительства Сайго Такамори и завершения военной, календарной и других реформ) – это время парадоксального сочетания традиционализма и модернизации, переплетения черт старой, отмирающей феодальной Японии и зарождающейся новой империи. Это делает ранние годы Мэйдзи сложными, но чрезвычайно важными для понимания основ, на которых зиждется самоидентификация японцев.

Результатом столкновения Японии с превосходящей по материальной мощи западной цивилизацией [15, с. 377] стало начало стремительного поиска японцами собственной идентичности. В ходе ломки феодальной структуры с её социальными и региональными идентичностями, через формирование совершено новой идеологии под видом возрождения верований древности происходило конструирование японской нации [9]. Символическим и реальным центром, вокруг которого происходила консолидация общества, стала сакральная фигура императора. Именно культ императора стал выражением японского духа в формуле «вакон – ёсаи» (японский дух – европейские знания).

Проблема соотношения национальной идентичности японцев и культа императора в эпоху Мэйдзи была затронута многими исследователями, однако именно в таком контексте специальных исследований проводилось мало, нет обобщающей работы, посвященной трансформациям японского национального самосознания и роли императорского культа в этом процессе. Находящаяся в центре нашего

© Чистотина Ольга, 2012

внимания проблема наиболее полно разработана в работах А. Н. Мещерякова – «Император Мэйдзи и его Япония» [12], а также многочисленных статьях [9; 10; 11]. Культ императора в Японии рассмотрен в монографии В. Н. Сила-Новицкой [19], японский национализм – в исследованиях Кевина М. Доака «A History of Nationalism in Modern Japan: Placing the People» [25] и Л. Д. Гришелевой [3]. «Духу Ямато» посвящена работа японского философа Кодзаи Ёсисигэ [4]. Синто как основу тэнноистской идеологии рассматривали Г. Е. Светлов [17] и А. Б. Спеваковский [20]. Психологические механизмы формирования националистического японского самосознания находятся в центре внимания В. Т. Нанивской [16].

Важнейшими источниками исследования данной темы являются мемуары (прежде всего, воспоминания британского дипломата лорда Алджернона Митфорда [26]), сочинения японских просветителей («Записки соседа» Като Хироюки) и высшие государственные акты (собранные в сборнике «Японцы о Японии» [24]). В целом, круг источников, которые можно привлечь для изучения данной темы, достаточно широк. Перспективным может быть расширение культурологической составляющей исследования, что позволит привлечь новые источники и применить новые методы, взгляд с другого ракурса позволит более полно и ярко осветить проблему.

Консервативная революция Мэйдзи исин [14] прошла под лозунгом возвращения императору всей полноты власти. Сакральная фигура императора стала центром, вокруг которого сплотились силы, недовольные правлением сёгуна и не желающие превращения Японии в полуколонию западных держав. Однако после победы революции-реставрации перед её идеологами встал вопрос о том, как на практике воплотить единство политической и религиозной власти в руках 15-летнего императора – ведь предыдущие семь веков японские императоры не обладали реальной политической властью. На протяжении трех сёгунатов (Камакура, Муромати, Эдо) их функции сводились к исполнению ритуалов, а авторитет основывался лишь на религиозных синтоистских представлениях о «божественной династии».

Это кардинально отличало монархию и сам принцип легитимации власти в Японии и на Западе. В условиях сакрализации императорского рода как центра нации даже заимствование некоторых западных политических институтов сопровождалось их интеграций в традиционную систему власти и не меняло характера внутригосударственных отношений. Особое, «божественное», происхождение Японских островов, императорской династии и самих японцев (концепция «кокутай» и теория «государства-семьи» [19, с. 51]) стало основой для представления об этнической исключительности, сделало этот культ формой национального самосознания. Культ императора после свержения Токугава нельзя рассматривать лишь как насаждаемую «сверху» официальную идеологию. Не менее значимым

было движение «снизу» [19, с. 5], этот стихийный культ вырастал из многовековых монархических традиций, из национальной мифологии и японского менталитета и был их воплощением.

Сложная задача возвращения императору положения одновременно и публичного, и сакрального правителя была решена творцами Мэйдзи исин через культивирование его политического престижа на основе религиозного авторитета. В конструировании новой формы культа императора был взят курс на трансформацию традиционных стереотипов религиозного сознания масс – создание государственно синто и официальной идеологии тэнноизма. «Традиционные мифы были трансформированы официальными идеологами так, что они могли служить объединению японской нации для выполнения задач модернизации» [18, с. 46].

Первым шагом в закреплении особой связи императорского дома и синтоистского культа стал изданный 13 марта 1868 г. указ о восстановлении древнего единства религиозного ритуала и управления государственными делами – «сайсэй итти» [17, с. 121], который якобы существовал при первом императоре Дзимму. Таким образом, император сочетал полноту политической и религиозной власти, являясь одновременно и светским правителем, и верховным жрецом синто, в нем объединялось почитание религиозное и национальное. Новое правительство Мэйдзи взяло курс не только на возврат к принципам древнего государства, но и на воссоздание (псевдо-восстановление, создание заново) его институтов – указом о восстановлении «сэйсэй итти» провозглашалось учреждение по образцу VIII в. Палаты небесных и земных божеств Дзингикан.

Возврат к принципу «сэйсэй итти» сопровождался специальной церемонией, на которой император Муцухито торжественного принес божествам Неба и Земли клятву, в которой в очень общей форме высказывались новые принципы управления государством («Клятва пяти пунктов» [24]). Этот религиозный обряд положил начало практике сопровождения всех важных государственных решений синтоистскими обрядами. С этого времени мы можем отметить параллельность принятия государственных актов и их закрепление религиозными церемониями: идеологическая политика закреплялись ритуалами на массовом подсознательном уровне [18, с. 53], путем слияния религиозного и патриотического чувства в общественной мысли пропагандировалась идея японизма. Тэнноистская пропаганда ориентировалась на традиционные черты социальной психологии нации (конформизм, групповая лояльность, установка на акцентирование общественных интересов в ущерб личным) и поэтому дала быстрый эффект [19, с. 66].

В религиозных церемониях, при сохранении китайской основы церемониала, стало появляться все больше новых, сугубо японских, признаков. В целом, для обрядности государственного синто было характерно постоянное стремление подчеркнуть древность обрядов,

которое проявлялось во всем: в употреблении древних форм языка, в особенностях ритуальной одежды жрецов, их манере поведения [17, с.149]. При этом ритуалы, которые якобы лишь восстанавливали ритуалы прошлого, в большинстве случаев являлись вновь созданными – из 13 религиозных церемоний, проводимых лично императором, 11 были впервые введены в эпоху Мэйдзи [18, с. 53].

Среди мероприятий, направленных на усиление престижа императора, одним из первых стало реформирование календарной системы Японии. Для придания императорскому правлению еще более убедительных внешних атрибутов всеобъемлющей власти были внесены изменения в заимствованную из Китая еще в VIII в. традиционную форму летоисчисления по девизам правления. Девиз (гэнго), который выдвигал император при восшествии на престол, представлял собой род заклинательного благопожелания, фиксировал благоприятное знамение или некую программу правления, сформулированную в терминах морали или историософии [9, с. 116]. Ранее девиз менялся тогда, когда это сочтет нужным тэнно – во время правления Комэя (правил в 1846–1867 гг.) гэнго меняли шесть раз. 8 сентября 1868 г. Муцухито провозгласил девиз «Мэйдзи» («Просвещенное правление»), который не менялся в течение всего его правления. Решение о неизменности девиза и смене гэнго лишь при вступлении на престол нового императора было важным нововведением. Так как неблагополучия и потрясения в стране обычно сопровождались сменой императорского девиза, такое решение должно было символически гарантировать неизменную благополучность правления. Таким образом, подчеркивалась власть императора над временем и демонстрировалась зависимость всего народа и природы Японии от императора.

Система гэнго, хотя и существовала при сёгунате Токугава, практически не имела никакого значения для населения страны, так как в повседневной жизни использовалась система 60-летних циклов [19, с. 65]. Первые пять лет правления Мэйдзи обе системы сосуществовали, и лишь в 1873 г. был проведен второй этап реформы. Было отменено летоисчисление по 60-летнему циклу и объявлено введение нового стиля «от основания Японской империи». Легендарная (записанная в «Кодзики» [7]) дата восшествия на престол мифического императора Дзимму (660 г. до н.э.) была провозглашена точкой отсчета японской государственности [17, с. 125] и летоисчисления. Примечательно, что в мифологии японцев вообще не существует глобального космогонического мифа, а есть лишь предание о создании Японских островов – то есть, по сути, это событие и так находилось в центре мифологического мироощущения синто – и до реформы, и после неё в еще большей мере [15, с. 41]. Японоцентрическая, ориентирующаяся на синтоистскую мифологию [18, с. 49], форма летоисчисления должна была стать противовесом системам западных держав с их отсчетом времени от Рождества Христова (лишь в январе 1878 года в Японии был официально

введен григорианский календарь). Кроме того, культовая для императорского рода и религии синто дата вошла в повседневную жизнь каждого японца и способствовала укреплению мифологического тэнноистского мировосприятия в массах.

Государственная пропаганда нуждалась и в новом символическом пространстве. В условиях Японии с её особым отношением к природе особую роль в родовой и позднее государственной символике сыграли цветы. Эта особенность – использование в гербах знатных воинских родов образов растений, птиц и даже насекомых, а не типичных для Европы более претенциозных символов, объясняется формированием японских гербов-монов в утонченной атмосфере Хэйана. В отличие от европейской геральдики, где цветы не были особенно популярны (за исключением французской лилии, алых и белых роз в гербах английских королевский династий, а также шотландского чертополоха), в монах многих знатных японских родов использовались различные цветы, род Токугава пользовался изображение мальвы в качестве личного герба, но единого государственного символа во время сёгуната не было. После реставрации Мэйдзи мальва как один из символов свергнутого режима утратила популярность, в то время как символ императорского рода – цветок хризантемы – из чисто родового, императорского герба превратился в государственный. Кроме того, появился государственный флаг – на белом поле красный круг, символизирующий восходящее солнце (Нихон – самоназвание страны), богиню Аматэрасу и её «прямого потомка» – правящего императора [12, с. 228]. Под этим флагом были обязаны ходить все суда, в том числе и частные. В целом, именно первые годы Мэйдзи – это период создания и распространения общенациональной символики, что является важным фактором активизации этнического самосознания.

Реформы коснулись не только времени, но и пространства «страны богов». Назрела необходимость смены столицы и места пребывания императора. Киото, в котором с 794 г. находился императорский дворец, был связан с тысячелетней традицией. Чтобы избавиться от сковывающего фактора традиционалистской аристократии, было принято решение о переносе столицы. «Оставить Киото, где более тысячи лет безвыездно жил микадо, это было равносильно величайшей революции» [1, с. 237]. Реформатор Японии Мэйдзи (а точнее, его правительство) поступил почти так же, как и Петр I, стремившийся избавиться от влияния московского боярства. Вопрос о столице вызвал бурную дискуссию, в итоге которой было принято предложение Окубо Тосимити о провозглашении столицей города Эдо, переименованного в Токио. Первое путешествие Муцухито в новую столицу положило начало практике постоянных поездок императора по стране (до 163 поездок за год – при том что его предшественники за три столетия лишь трижды выезжали из столицы) [19, с. 64], «выхода из тени в свет», как определил этот процесс А. Н. Мещеряков [12].

После затворнической жизни императоров в Киото, когда никто из подданных, кроме узкого круга приближенных, никогда не видел императора, такая реформа имела очень сильное действие. А. Н. Мещеряков тонко заметил, что «тело императора (или же заменяющий его паланкин, в котором он передвигался) становилось доступным для обозрения, само смотрение на него являлось разновидностью ритуала. Теперь люди могли видеть, от чьего лица адресуются им указы, которые они обязаны исполнять» [11, с. 7]. Император, ранее бывший лишь символической отдаленной фигурой, предстал перед своими подданными как живой человек, при этом являющийся и потомком богов, абстрактная фигура императора была воплощена, визуализирована в конкретной личности Муцухито. В отношении Мэйдзи и подданных сочеталось отдаление и возвышение в ранг живого божества с приближением (даже чисто физическим) к простому народу.

Говоря о роли фигуры императора в бытовой жизни простых японцев, необходимо обратить внимание на то, как происходила модернизация в одежде японцев в начале правления Мэйдзи. Интересный культурологический анализ бытовых проявлений самоидентификации японцев в первые годы после реставрации проводит А. Н. Мещеряков, предлагая нестандартный ракурс исследования: рассмотрение восприятия японцами себя через проблему отношения к собственному телу.

При столкновении двух различных рас и культур с различными идеалами физической красоты, свои законы красоты начал диктовать Запад, а японцы стали считать свое тело “некрасивым” и “непропорциональным” [10]. Не имея возможности физически исправить «недостатки» (или же просто отличия) своего тела, японцы обратились к их сокрытию под европейским костюмом. При этом инициатива исходила от императора – был предпринят целый ряд мер по переходу на европейскую одежду (прежде всего, для мужчин). 4 сентября 1871 г. был издан указ, предписывающий чиновникам перейти на европейское платье. С мая 1872 года император стал появляться на публике почти исключительно в военном мундире, а в 1873 году Мэйдзи лично срезал свой хвост, подав пример подданным, и с этого времени начал носить короткую прическу с пробором, усы и бородку [12, с. 303]. Символом прогрессивной, «мужественной» Японии стал военный мундир императора. Он уравновешивался образом Японии традиционной, в котором ведущая роль принадлежала женщине [10]. Таким образом, при активном заимствовании сугубо европейских атрибутов внешности, это обосновывалось обращением к японскому прошлому. Примечательно, что кардинально новый указ о переходе на европейскую форму одежды подкреплялся доводом о «возврате к временам предков», апелляцией к почитанию военных.

Проблема роли императора (а также его культа в массах) в милитаризации страны очень масштабна и требует отдельного исследования. Мы же сейчас лишь отметим, что в новую императорскую армию, созданную по европейскому образцу (ориентир – французская,

затем прусская армия), почти без изменений были перенесены требования самурайской этики [20, с. 43]. Офицеры, будучи самураями по происхождению и воспитанию, привнесли в новую армию все нормы морально-этического кодекса чести самурая, лишь модернизировав бусидо в соответствии с нуждами времени, заменив идеал безотчетной верности даймё на любовь к императору и «японский национальный дух» [3, с. 125].

Особую роль в ритуальном оформлении японского милитаризма сыграло санкционированное государством и лично императором обожествление воинов, павших «за великое дело императорского пути». В 1868-1869 гг. по всей Японии было построено несколько десятков мемориальных храмов, посвященных павшим японским воинам и подчиняющимся не министерству внутренних дел, а министерству армии и флота [17, с. 157]. В июне 1869 г. в Токио был основан один из таких храмов – Токё Сёконся, позднее по решению Мэйдзи переименованный в Ясукуни-дзиндзя, переводимое как «храм мира в стране». «Мирная страна» (цитата из китайского трактата Цзо Чжуаня) [27] – показательное название для наиболее милитаризированного святилища Японии.

Ясукуни сыграл важнейшую роль в религиозном и церемониальном освящении японского милитаризма. Он находился в ведении военного ведомства и поэтому пользовался особым статусом, в церемониях главную роль играли высшие представители армии. В январе 1874 г. император лично посетил церемонию посвящения павших воинов в сан ками в храме Ясукуни [18, с. 54]. Как утверждает Г. Е. Светлов, «это был беспрецедентный случай в истории императорской династии, так как раньше императоры не снисходили до того, чтобы посещать святилище, в котором поклонялись не божествам, а духам погибших людей» [17, с. 157]. Значение такого формата церемонии можно оценить лишь в контексте того обожания императора, которое в японской армии должен был чувствовать каждый. Такое государственное и общенациональное почитание для многих было более чем достаточным стимулом воевать и погибать за императора и Японию.

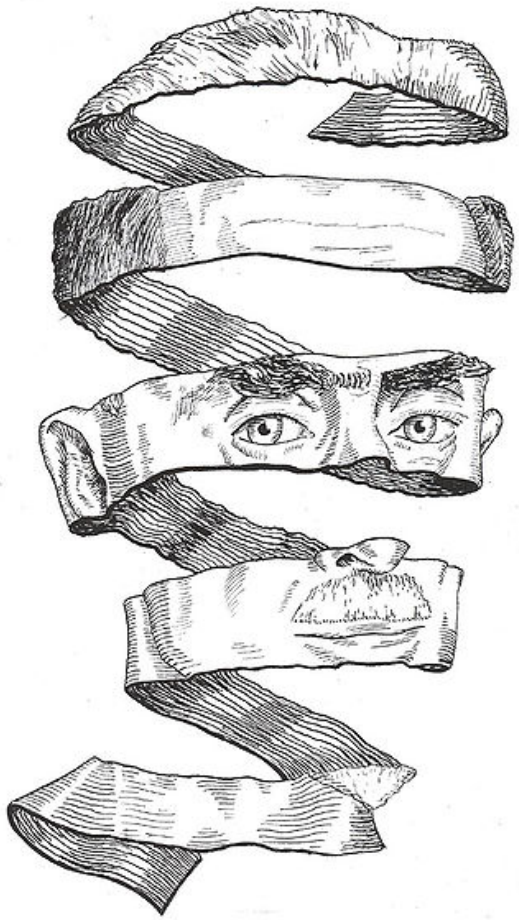
Таким образом, культ императора в Японии в ранний период Мэйдзи стал средоточием традиционалистской идеологии, но при этом именно через сакральную фигуру императора происходило приобщение японцев к западным достижениям, благодаря чему модернизация не вызвала отторжения в обществе. Почитание императора, сочетавшее и религиозное, и национальное чувства, стало мощным средством консолидации японской нации в первые годы Мэйдзи. Религиозная мифология тэнноизма ориентировалась на воспитанное веками синтоистское мифомышление как основу национальной идентичности. В тэнноизме связь подданных с императором была представлена и как главное проявление «национального духа», и как сакральный центр синто, основа «уникальной государственной сущности» – кокутай. Вера в «божественность» императорского рода, в отеческое отношение императора ко всем подданным стала основой для ощущения японцами

своего единства и появления в последующем теории японского превосходства. Традиционные мифы синто, близкие и понятные массам, были наполнены новым смыслом и трансформированы государственными идеологами так, что могли служить объединению японской нации вокруг сакральной фигуры императора.

Литература

1. *Богданович Т. А.* Очерки из прошлого и настоящего Японии / Т. А. Богданович. – СПб., 1905.
2. *Венюков М. И.* Обозрение Японского архипелага в современном его состоянии / М. И. Венюков. – СПб., 1871. - 397 с. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.biblioclub.ru/81371_Obozrenie_Yaponskogo_arkhipelaga_v_sovremennom_ego_sostoyanii_Chast_1_Geografiya_i_statistika_Yaponii_Chast_2_Yapontsy_doma_i_v_obschestve_Chast_3_Yapontsy_na_chuzhoi_pochve_i_inostrantsy_v_Yaponii.html Доступ 22.05.2012 г.
3. *Гришелева Л. Д.* Эволюция концепции японского национализма итрадиционная культура / Л. Д. Гришелева //"Дух Ямато" в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1989. – С. 118–139.
4. *Ёсисигэ К.* Современная философия. Заметки о "духе Ямато" / К. Ёсисигэ. – М., 1974.
5. *История* Японии / Жуков А. Е. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998. – Т. 2 – 708 с.
6. *Кодекс* Бусидо. Хагакурэ. Сокрытое в листве. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 432 с.
7. *Кодзики:* Мифы Древней Японии: пер. с яп. / Коллект. автор, Ясумаро, О-но, Пинусэ, Е. М., Фельдман, Н. И. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 253 с.
8. *Маркарян С. Б., Молодякова Э. В.* Праздники в Японии: Обычаи, обряды, социальные функции / С. Б. Маркарян, Э. В. Молодякова. – М.: Наука, 1990. – 245 с.
9. *Мещеряков А. Н.* Основные параметры японской цивилизационной модели / А. Н. Мещеряков // История и современность, 2006. – № 1. – С. 98-128.
10. *Мещеряков А. Н.* Открытие Японии и реформа японского тела (вторая половина XIX - начало XX вв.) / А. Н. Мещеряков //Новое литературное обозрение. – 2009. – № 100. – С. 246-265.
11. *Мещеряков А. Н.* Переезд императора Мэйдзи из Киото в Токио/ А. Н. Мещеряков // Япония. Путь кисти и меча, 2004. – № 3. – С. 3-10.
12. *Мещеряков А. Н.* Император Мэйдзи и его Япония / А. Н. Мещеряков. – М., 2009.
13. *Михайлова Ю. Д.* Общественно-политическая мысль Японии (60-80-е годы XIX в.)/ Ю. Д. Михайлова. – М., 1991.
14. *Молодяков В. Э.* Консервативная революция в Японии: идеология и политика / В. Э. Молодяков. – М.,1999.
15. *Накорчевский А. А.* Синто / А. А. Накорчевский. – СПб., 2003.
16. *Нанивская В. Т.* Психологические механизмы формирования националистического самосознания / В. Т. Нанивская. // "Дух Ямато" в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1989. – С. 78-95.
17. *Светлов Г. Е.* Путь богов (Синто в истории Японии) / Г. Е. Светлов. – М., 1985.
18. Сила-Новицкая Т. Г. Идеология «императорского пути» и массовое сознание / Т. Г. Сила-Новицкая. // "Дух Ямато" в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1989. – С. 42-67.

19. *Сила-Новицкая Т. Г.* Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины, политика / Т. Г. Сила-Новицкая. – М., 1990.
20. *Спеваковский А. Б.* Религия синто и войны / А. Б. Спеваковский – Л., 1987.
21. *Танин О., Иоган Е.* Военно-фашистское движение в Японии / О. Танин, Е. Иоган. – М.: Политиздат, 1933. – 272 с.
22. *Хироси Нагата.* История философской мысли Японии / Нагата Хироси, пер. с яп./ общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Хозловского. – М., 1991.
23. *Японский* милитаризм: военно-историческое исследование. / Под ред. Е. М. Жукова. – М.: Наука, 1972. – 376 с.
24. Японцы о Японии. Сборник статей первоклассных японских авторитетов / под ред. Шрейдейра Д. И., пер. с англ. М. А. Шрейдера и С. Г. Займовского. – СПб, 1907. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://sites.google.com/site/histlife/istoria-aponii/istocniki Доступ 27.05.2012.
25. *Kevin M. Doak.* A History of Nationalism in Modern Japan: Placing the People / Kevin M. Doak. – Boston, 2007.
26. *Mitford A.* Mitford's Japan: Memories and Recollections, 1866–1906 / A. Mitford [Электронный ресурс] Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=3j-Ntov1P-AC&printsec=frontcover&hl=zh-CN&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false Доступ 14.05.2012.
27. *Yasukuni* Shrine. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.yasukuni.or.jp/ Доступ 27.05.2012.

Історія міжнародних відносин

УДК (47+57:569.4)«1945/1949»

Эволюция позиции Советского Союза в палестинском вопросе (1945–1949 гг.)

Каштанов Кирилл

Каштанов Кирило. ***Еволюція позиції Радянського Союзу в палестинському питанні (1945–1949 рр.).*** Арабо-ізраїльське протистояння, за яким стояли наддержави, є ключовим у близькосхідному конфлікті. У зв`язку з цим особливо важливим є з`ясування позиції Радянського Союзу на початковому етапі ворожнечі, що тягнеться вже понад половину сторіччя. На основі нещодавно опублікованих архівних документів у статті розкривається еволюція позиції Москви у палестинському питанні з 1945 по 1949 рік.
Ключові слова: СРСР, Ізраїль, палестинське питання, близькосхідна криза.

Каштанов Кирилл. ***Эволюция позиции Советского Союза в палестинском вопросе (1945–1949 гг.).*** Арабо-израильское противостояние, за которым стояли сверхдержавы, является ключевым в ближневосточном конфликте. В связи с этим особенно важным представляется рассмотрение позиции Советского Союза на начальном этапе вражды, длящейся уже более полувека. На основании недавно опубликованных архивных документов в статье раскрывается эволюция позиции Москвы в палестинском вопросе с 1945 по 1949 год.
Ключевые слова: СССР, Израиль, палестинский вопрос, ближневосточный кризис.

Kaschtanov Kiril. ***Evolution of the Soviet position on the Palestinian issue (1945–1949).*** The Arab-Israeli confrontation, for which there were a superpower, is the most significant part of the Middle East conflict. In this regard, particularly important to consider the position of the Soviet Union at the beginning of confrontation that has lasted more than half a century. Based on recently released archival documents in the article reveals the evolution of Moscow's position on the Palestinian issue from 1945 to 1949 year.
Key words: USSR, Israel, the Palestinian issue, the Middle East crisis.

История советско-израильских отношений имеет под собой очень глубокие корни. Благодаря реалиям (а во многом и стереотипам) «холодной войны» в массовом сознании

© Каштанов Кирилл, 2012

закрепился тезис о принципиальном противостоянии СССР с Израилем как представителем западных интересов на Ближнем Востоке. Однако распад Советского Союза повлек за собой пересмотр истории его отношений с еврейским государством. Эта тенденция особенно усилилась после публикации двух сборников архивных документов на рубеже XXI века [3; 21]. Первые попытки рассмотрения советской позиции содержаться в воспоминаниях израильского премьер-министра Г. Меир [16], книге бывшего посла Израиля в СССР И. Говрина [9] и статье Ю. Стрижова [22]. На смену законсервировавшейся в свое время точке зрения об отсутствии сколь-нибудь значительной роли Москвы в становлении Израиля пришла и широко распространилась версия об изначальном курсе Кремля на создание еврейского государства и даже советско-израильском альянсе 1947–1949 гг. Этой концепции придерживаются Г. Костырченко [12], Г. Исаев [13], Ж. Медведев [15] и др. Причем приводится самая разнообразная аргументация поведения сталинского руководства – от желания недопустить разглашения «тайны победы» Советского Союза над гитлеровской Германией (еврейской шпионской сети «Макс»), как это утверждают Дж. Лофтус и М. Аронс [14], политической близорукости советского руководства [18, с. 23], его нефтяными притязаниями [24, с. 91-92], до вполне обоснованной мысли о временном союзе Москвы с сионистами для удержания своих позиций в регионе перед приходом к власти лояльных Кремлю сил в арабском мире [11, с. 166; 26, с. 54-60]. В историографии бытуют и такие небезосновательные доводы, как желание СССР иметь свой плацдарм на Ближнем Востоке; ответ Сталина на «доктрину Трумэна» и «план Маршалла»; личная антипатия вождя к арабскому национализму, неудача кремлевской послевоенной политики в Иране, Турции, Греции и т. д. Умеренностью и сдержанностью в оценках отличается работа Л. Ракера [25], наиболее аргументировано раскрывающая этапы советской политики в отношении сионистского движения. Немало полезной информации по интересующей нас теме содержится в трудах об истории еврейских военных организаций и деятелей 40-50-х гг. XX века [1; 2; 20]. С другой стороны, в публицистике наблюдается известный «крен» в обратную сторону – полного отрицания какой-либо положительной роли Москвы в становлении Израиля [19].

Но мало кто из исследователей уделял внимание эволюции советской позиции в период между последним годом Второй мировой войны и созданием еврейского государства. В связи с этим необходимо свежим взглядом, с учетом публикации новых источников проанализировать позицию СССР в палестинском вопросе, что автор статьи и попытается сделать.

Интерес советского правительства к ситуации в Палестине и сионизму возрос с началом Великой Отечественной войны – Сталин был заинтересован в давлении еврейской общины на администрацию Ф. Рузвельта с целью оказания помощи СССР по ленд-лизу и скорейшего открытия второго фронта [21, с. 24, 71]. Однако любые действия по

отношению к Святой земле могли вызвать негативную реакцию со стороны Великобритании, а кремлевское руководство не хотело ссориться с союзником [21, с. 75, 109].

Советские интересы в регионе пока ограничивались стремлением вернуть имущество Русской Православной церкви [21, с. 109]. В записке заместителя народного комиссара иностранных дел СССР И. Я. Кавтарадзе наркому иностранных дел В. М. Молотову от 31 марта 1945 г. упоминается также о советских гражданах, проживающих в Палестине [21, с. 112]. Однако послевоенные попытки Великобритании и США решить палестинский вопрос в двустороннем порядке привели к изменению политики Кремля [21, с. 145]. Сталин чувствовал себя победителем и хотел участвовать в послевоенном обустройстве мира с извлечением для себя геополитической выгоды [21, с. 122, 141]. С началом «холодной войны» и распадом антигитлеровской коалиции для Москвы актуальной стала задача вытеснения Великобритании из ее сфер влияния по всему миру, в т. ч. и в Эрец-Исраэль*. Евреи, окончательно поссорившиеся с англичанами из-за «Белой книги» 1939 г.**, хорошо подходили для этой роли. К тому же с началом процесса деколонизации, выступая против держав-мандатариев, можно было попытаться заработать авторитет и распространить свое влияние в арабских государствах, совсем недавно обретших суверенитет.

Кремлевские планы в палестинском вопросе берут начало с идеи установления «коллективной опеки» над Палестиной, высказанной в записке председателя комиссии по подготовке мирных договоров и послевоенного устройства М. М. Литвинова от 27 июля 1945 г. [21, с. 122]. Там же были выдвинуты и первые конкретные предложения по отмене британского мандата и условиям опеки («свободны от данных ранее британцами обещаний, в том числе декларации Бальфура») [21, с. 121-122].

Однако вскоре Ближневосточный отдел МИД подготовил другую записку, в которой советская позиция проступала более отчетливо: кроме требования отмены британского мандата, в ней содержались тезисы о неправомочности созданной ранее англо-американской комиссии и предложения о выводе иностранных войск с территории Палестины, об опеке Организации Объединенных Наций над этой территорией [21, с. 145]. Подобные мысли содержались и в записке заместителя заведующего Ближневосточным отделом МИД М. А. Максимова В. Г. Деканозову от 6 сентября 1946 г. [21, с. 164]. Однако в соображениях того же отдела МИД от 12 апреля 1947 г. высказывалась заинтересованность в обсуждении

---

* Эрец-Исраэль – ивр. «Земля Обетованная».

** «Белая книга», изданная британскими властями в 1939 г., предусматривала возможность въезда 75 тыс. евреев в течение 5 лет (затем иммиграция должна была осуществляться лишь с согласия арабов), а также значительные ограничения по купле-продаже земли в Палестине; после указанного срока предусматривалось создание единого палестинского государства.

вопроса об установлении над Палестиной коллективной опеки ООН, учитывая, «что население данной страны (как арабы, так и евреи) является достаточно зрелым для получения полной независимости, и что как арабы, так и евреи в принципе отрицательно относятся к опеке, требуя полной независимости» [21, с. 195]. Т. е. идея опеки, изначально нереальная, окончательно отпадала.

Постепенно у советских дипломатов созревает мысль о необходимости создания единого палестинского государства. Эта тенденция прослеживается еще с вышеприведенной записки М. А. Максимова В. Г. Деканозову. Двойственная позиция с возможностью альтернативы была публично оглашена с трибуны ООН Чрезвычайным и Полномочным Послом СССР в США Н. В. Новиковым на заседании Комитета № 4 по опеке 11 ноября 1946 г.: «Судьба этой (Палестины – К. К.), равно как и других мандатных территорий, не может оставаться висящей в воздухе. Есть только два законных пути определения их судьбы: либо путем предоставления независимости, либо путем установления опеки...» [4, с. 797-798].

В справке Ближневосточного отдела МИД от 5 марта 1947 г. («Палестинская проблема») видна, наряду с прежними предложениями, уже четко выраженная идея о «единой, независимой и демократической Палестине», для создания которой «Объединенные Нации должны предоставить [необходимые – К. К.] условия» [21, с. 187]. В записке заведующего этим отделом МИД СССР И. В. Самыловского заместителю министра иностранных дел Я. А. Малику от 14 марта содержатся предложения о разработке статута этой страны ООН [21, с. 192]. В вышеприведенных соображениях отдела МИД предлагалось принятие государства Палестины в Организацию Объединенных Наций [21, с. 194]. Такие же предложения содержит отчет Ближневосточного отдела от 15 апреля [21, с. 199-200].

Характерно, что не только на данном этапе [21, с. 145, 187, 195, 200], но и много позже [21, с. 368, 389; 3, с. 54] у московского руководства господствовало мнение о невозможности решения еврейского вопроса путем эмиграции еврейских беженцев в Святую землю, найдя свое яркое отображение в статье И. Эренбурга «По поводу одного письма», написанной по прямому указанию Сталина [21, с. 375, 377, 381-383].

Впервые официально советскую позицию по палестинскому вопросу озвучил представитель СССР в ООН А. А. Громыко 14 мая 1947 г. В его выступлении британский мандат подвергся жесткой критике. Центральное же место заняла аргументация в пользу евреев – о многовековых чаяниях народа, о колоссальных жертвах, понесенных им в годы Второй мировой войны. Громыко взывал к «долгу» ООН «проявить заботу о нуждах еврейского народа». Но главное состояло в том, что постоянный представитель СССР при ООН предложил два возможных варианта урегулирования палестинской проблемы: 1) образование единого арабо-еврейского государства с равными правами для двух

семитских народов; 2) раздел Палестины на два самостоятельных государства – арабское и еврейское. Громыко указал, что советская сторона поддерживает идею создания двуединой арабо-еврейской державы. Однако не исключалась возможность раздела страны по этноконфессиональному признаку [5, с. 330-335].

Как видим, в выступлении А. А. Громыко нашла отражение концепция Ближневосточного отдела МИД СССР. Однако им ни слова не было сказано о невозможности решения еврейского вопроса в Европе путем эмиграции в Палестину, т. е. налицо известное сближение советской позиции с сионистскими кругами. С другой стороны, в беседе представителя Еврейского агентства Э. Эпштейна с заместителем министра иностранных дел Югославии В. Велебитом о позиции СССР по палестинскому вопросу в мае того же года, последний дал понять, что «нам (т. е. евреям – К. К.) не следует искать в заявлении того, чего в нем не было и не подразумевалось, для того, чтобы избежать ненужных недопониманий с советским правительством в будущем» [21, с. 228].

Но после посещения Палестины комиссией ООН, в ходе которого окончательно выяснилась невозможность сосуществования в рамках одного государства двух народов и твердая ставка англичан на арабов [21, с. 236], позиция Москвы начала меняться. В записке нового заведующего Ближневосточным отделом МИД И. Н. Бакулина заместителю министра иностранных дел СССР А. Я. Вышинскому от 30 июля 1947 г. говорилось: «В случае постановки на обсуждение Ассамблеи предложения о переселении 100 тысяч евреев в Палестину…, нам следует поддержать это предложение» [21, с. 235]. Т. е. в отличие от высылки из СССР 200 тысяч евреев-беженцев стран Восточной Европы в 1946 г. (другого выхода не было по причине невозможности иного устройства такого количества людей, вовсе не желающих проживать в Советском Союзе; к тому же с эмигрантами разведке удалось заслать немало своих агентов [23]) в данном случае речь шла именно о поддержке сионистской иммиграции, что было ключевым для создания еврейской державы.

30 сентября А. Я. Вышинский, находящийся в то время в Нью-Йорке, получил телеграмму от В. М. Молотова, где, в частности, указывалось на нежелательность возражений «против мнения большинства по вопросу о разделе Палестины» [21, с. 251]. В тот же день из Москвы пришла еще одна телеграмма, в которой говорилось: «Мы не можем брать на себя инициативы в создании еврейского государства, но нашу позицию лучше выражает второй вариант… нашей директивы о самостоятельном еврейском государстве» [21, с. 252]. 16 октября В. М. Молотов отправил в Нью-Йорк очередное послание, где указывалось на необходимость

поддержать колумбийское предложение* из-за желательности иммиграции в Палестину 150 000 европейских евреев [21, с. 253].

Впервые поддержку раздела Святой земли как новой советской позиции озвучил Генеральной Ассамблее ООН в своем выступлении поверенный в делах СССР в США С. К. Царапкин 13 октября 1947 г. [25, с. 19]. Более того, руководство Советского Союза пошло дальше. 15 октября А. Я. Вышинскому была послана телеграмма, где говорилось, что по всем важным вопросам следует запрашивать мнение евреев [21, с. 259]. Как позже свидетельствовал директор Политического департамента Еврейского агентства для Палестины М. Шерток, во время беседы с С. К. Царапкиным 26 октября «…они (советские дипломаты – К. К.) хотели получить от нас нечто вроде инструктажа» [14, с. 253-254].

В соответствии с директивами из центра, 26 ноября Громыко на заседании Генассамблеи произнес свою знаменитую речь в поддержку раздела Святой земли. Спустя три дня ООН принимает историческую резолюцию № 181 (II) о разделе Палестины на 2 части: арабскую и еврейскую. При голосовании Советский Союз отстаивал образование двух независимых государств. Как известно, евреи решение приняли, а арабы – нет. Поэтому сразу же после объявления итогов голосования в Палестине разворачиваются партизанские действия местного арабского населения против ишува*.

СССР не только поддержал решение ООН о разделе, но и решил помочь осуществить резолюцию Объединенных Наций на практике. Так, уже с декабря между советскими и сионистскими представителями начались переговоры о поставках оружия сионистам [12, с. 275-276]. В ответ на еврейскую жалобу о продаже Чехословакией оружия арабам и отказе продавать оружие евреям советское руководство направило чехословацкому правительству соответствующую телеграмму [21, с. 281]; решающее значение позиции Москвы признавал Эхуд Авриэль, который, собственно, и закупал военные материалы в ЧСР [21, с. 287; 2, с. 222; 20, с. 359-360; 1, с. 219, 221-222, 233].

В этой же стране, оказавшейся в сфере советского влияния, проходили обучение израильские летчики, танкисты, технический и медицинский персонал [20, с. 352; 11, с. 70-71]. Москва послала на помощь молодому государству советских военных специалистов [20, с. 350; 7; 8; 10]. На протяжении всего времени дебатов в Объединенных Нациях страны «народной демократии» всячески отстаивали решение о разделе Палестины, а 14 мая 1948 г. делегат УССР в ООН и вовсе сорвал голосование, направленное на отмену Резолюции № 181 (II) [24, с. 62-63]. Не случайно

* Во время дебатов в ООН по палестинському вопросу на II сессии Генассамблеи осенью1947 г. делегат Колумбии предложил въезд 150 000 евреев в Святую землю в ближайшее время.

* Ишув – еврейское население определенной территории (в данном случае Палестины).

СССР стал первой страной, признавшей де-юре Израиль спустя четыре дня после провозглашения независимости – 18 мая 1948 г. [6, с. 216; 16, с. 281], т .е. в условиях начавшейся Первой арабо-израильской войны.

Таким образом, советская позиция в палестинском вопросе прошла эволюцию от идей опеки ведущих мировых держав или Организации Объединенных Наций над Святой Землей до ее раздела и создания двух независимых государств, в т. ч. еврейского. Поначалу Сталин считался с союзником по антигитлеровской коалиции Великобританией: пока сохранялся альянс военного времени, позиция Москвы носила довольно сдержанный характер. Однако с началом «холодной войны» и возобновлением прежних натянутых отношений поменялось и отношению к подмандатной Великобритании Палестине. Теперь Советский Союз всячески поддерживал главных врагов британской администрации – евреев, требуя ликвидации английского мандата и вывода «иностранных» (т. е. английских) войск, независимо от проектируемых дальнейших моделей. В этом и заключается главная причина изменения советской позиции в отношении создания еврейского государства [16, с. 280-281]. Возникновение в Палестине – между Сирией, Трансиорданией и Египтом (центре британского ближневосточного владычества) государства, имеющего явную антибританскую направленность, серьезно подрывало влияние Лондона во всем регионе.

И все же политика Кремля носила двойственный, амбивалентный характер. С одной стороны, сам факт существования еврейского государства был на руку СССР, что отмечалось многими представителями израильского руководства [21, с. 155, 341, 412-413, 468, 478-479]. С другой стороны, надежды Сталина превратить Израиль в советский плацдарм в Восточном Средиземноморье (в той форме, как это позже будет реализовано с Египтом и Сирией) оказались иллюзорными из-за прозападной ориентации лидеров ишува и сионистского движения, составивших правительство еврейского государства, слабости позиций «левых» в Палестине и, как следствие, невозможности совершить государственный переворот по аналогии с февральским 1948 г. в Праге. Пройдя определенную эволюцию, советская позиция в 1948 г. свелась к поддержке Израиля, которая в дальнейшем зависела от политики самого еврейского государства.

После поражения левых сил на выборах в Учредительное собрание в январе 1949 г. [12, с. 418] и формирования нового правительства [21, с. 477], куда не вошли левая партия МАПАМ и коммунисты, Кремль окончательно убедился в сохранении стремления израильского руководства и далее придерживаться нейтралистского внешнеполитического курса с экономической ориентацией на Запад. В итоге, как только новорожденная держава прочно стала на ноги, СССР прекращает финансово-техническую помощь молодому государству, выступает в ООН с предложением возвращения беженцев (коренного арабского населения, согнанного со своей исконной территории) в места

прежнего проживания [3, с. 95], запрещает эмиграцию советских евреев и усиливает кампанию антисемитизма в стране, вызвавшую негативную реакцию со стороны Тель-Авива и дальнейшее охлаждение отношений вплоть до их разрыва в начале 1953 г.

Литература

1. *Авигур, Ш.* С поколением Хаганы / Ш. Авигур. – Тель-Авив, 1976.
2. *Бар-Зохар, М.* Бен-Гурион / М. Бар-Зохар. – М., 1998.
3. *Ближневосточный* конфликт: Из документов архива внешней политики РФ. 1947–1967. В 2 т. Т. 1: 1947-1956 / Отв. ред. В. В. Наумкин. – М., 2003.
4. *Внешняя* политика СССР: Сборник документов (Т. 4 – сентябрь1945 г. – февраль 1947 г.). – М., 1947.
5. *Внешняя* политика СССР: 1947 г., Ч. 2. – М., 1952.
6. *Внешняя* политика СССР: 1948 г., Ч. 1. – М., 1950.
7. *Газит, Ш.* Секреты израильской разведки [Электронный ресурс] / Ш. Газит. – Режим доступа: http://www.sem40.ru/warandpeace/military/mossad/8837/ Доступ: 09.05.2012 г.
8. *Ганкин, Л.* Интервью с Шамиром [Электронный ресурс] / Л. Ганкин. – Режим доступа: http://www.kommersant.ru/doc/198203 Доступ: 09.05.2012 г.
9. *Говрин, И.* Израильско-советские отношения 1953-1967 / И. Говрин – М., 1994.
10. *Дорофман, М.* Израильская Советская Социалистическая Республика [Электронный ресурс] / М. Дорофман – Режим доступа: http://www.lebed.com/2009/art5554.htm Доступ – 09.05.2012 г.
11. *Косач, Г.* Новые документы АВП РФ по истории Ближневосточного конфликта. 1947-1967 / *Г. Косач* // Новая и новейшая история – 2003. – № 1 – С. 160-169.
12. *Костырченко, Г.* Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г. Костырченко. – М., 2001.
13. *Исаев, Г.* Уроки истории: советско-израильские отношения в 1948-1951 гг. [Электронный ресурс] / *Г. Исаев.* – Режим доступа: http://www.politex.info/content/view/274/30/ Доступ – 09.05.2012 г.
14. *Лофтус, Дж, Аароне, М.* Тайная война против евреев [Электронный ресурс] / Дж. Лофтус, М. Аароне – Режим доступа: http://gazeta.rjews.net/Lib/secret/3.html Доступ – 24.05.2012.
15. *Медведев, Ж.* Сталин и еврейская проблема. Новый анализ [Электронный ресурс] / *Ж.* Медведев. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_1473.html Доступ – 09.05.2012 г.
16. *Меир, Г.* Моя жизнь / Г. Меир. – Чимкент, 1997.
17. *Млечин, Л.* Зачем Сталин создал Израиль? / Л. Млечин. – М., 2005.
18. *Пырлин, Е.* Трудный и долгий путь к миру: Взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования / Е. Пырлин. – М., 2002.
19. *Рутман, Г.* Евреи Америки и Израиль [Электронный ресурс] / Г. Рутман. – Режим доступа: http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=310 Доступ – 09.05.2012 г.
20. *Слуцкий, И.* Хагана – еврейская боевая организация в Эрец-Исраэль, Кн. II / И. Слуцкий. – Тель-Авив, 1979.
21. *Советско-израильские* отношения: Сборник документов. В 2-х кн. Кн. 1: 1941 – май 1949 / Под ред. Б. Л. Колоколова, Э. Бенцура и др. – М., 2000.

22. *Стрижов, Ю.* СССР и создание Государства Израиль // Ю. Стрижов // Международная жизнь. – 1997. – № 11. – С. 94-97.
23. *Судоплатов, П.* Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 гг. [Электронный ресурс] / П. Судоплатов. http://militera.lib.ru/memo/russian/sudoplatov_pa/10.html Доступ – 09.05.2012 г.
24. *Тарасенко, В.* В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль / В. Тарасенко // Політика і час. – 1997. – № 1. – С. 60-64; № 5-6. – С. 87-94.
25. *Rucker, L.* Moscow's Surprise: The Soviet-Israeli Alliance of 1947-1949 / L. Rucker // CWINP. – 2001. – № 46. – P. 1-36.
26. *Shimonov, R.* From Friends to foes. The Deterioration of Soviet-Israeli Relations in the Mid- 20th Century / R. Shimonov // Jackson School Journal. – Spring 2011. – Vol 1, No 2. – P. 46-62.

УДК 327(470+571:520):341.74(521.27)“1874/1904”

Дипломатична місія Російської імперії в Токіо (1874–1904 рр.)

Кириченко Олена

Кириченко Олена. ***Дипломатична місія Російської імперії в Токіо (1874–1904 рр.).*** У статті проаналізована діяльність російської дипломатичної місії в Токіо з моменту її відкриття до припинення функціонування у зв’язку із розірванням дипломатичних відносин між Росією та Японією. Значна увага приділена особистостям дипломатів, які очолювали місію у складний період зіткнення інтересів Російської та Японської імперій у Кореї і Маньчжурії.
Ключові слова: Росія, Японія, дипломатична місія, Токіо, посланник.

Кириченко Елена. ***Дипломатическая миссия Российской империи в Токио (1874–1904 гг.).*** В статье проанализирована деятельность российской дипломатической миссии в Токио с момента её открытия до прекращения функционирования в связи с разрывом дипломатических отношений между Россией и Японией. Особое внимание уделяется личностям дипломатов, возглавлявших миссию в сложный период столкновения интересов Российской и Японской империй в Корее и Маньчжурии.
Ключевые слова: Россия, Япония, дипломатическая миссия, Токио, посланник.

© Кириченко Олена, 2012

Kyrychenko Olena. ***Russian Legation in Tokyo (1874–1904).*** The Russian Legation in Tokyo activities from the moment of its opening to the stopping of its functioning in connection with the severance of diplomatic relations between Russia and Japan are analysed in the article. Much attention is being paid to the personalities of diplomats who headed the Legation in the difficult period of conflict of interests between Russian and Japanese empires in Korea and Manchuria.
Key words: Russia, Japan, legation, Tokyo, minister.

У сучасній практиці міжнародних відносин закордонні дипломатичні представництва більшості держав мають, як правило, статус посольства. У XIX – на початку XX ст. право обмінюватись посольствами визнавалось лише за Великими державами. До менш впливових країн вони акредитували не посольства, а дипломатичні представництва нижчих рангів, зокрема, місії на чолі з посланниками або повіреними у справах.

У 1871 р. уряд Росії прийняв рішення про заснування постійного дипломатичного представництва у Японії на чолі з Є. К. Бюцовим, який був призначений повіреним у справах в Японії і водночас генеральним консулом у Йокогамі. Російська місія у Токіо розпочала свою діяльність лише у 1874 р. На той час у столиці Японії вже функціонували британська та американська дипломатичні місії, а також консульство Німеччини.

Вивчення досвіду роботи царських дипломатів у Японії може бути корисним у світлі підписання у січні 2011 р. Президентом України та Прем'єр-Міністром Японії Спільної заяви щодо українсько-японського глобального партнерства. Ґрунтовний аналіз успіхів та невдач у діяльності царської місії у Токіо сприятиме більш ефективному використанню потенціалу розвитку українсько-японських дипломатичних відносин.

Серед українських дослідників, які займаються вивченням російсько-японських відносин, можна назвати О. О. Шаповалову, але її наукові інтереси полягають в аналізі двостороннього співробітництва на сучасному етапі [15]. Вивчення досвіду роботи дипломатів кінця XIX – початку XX ст. є не менш цікавим і важливим, аніж аналіз діяльності сучасних дипломатів. По-перше, деякі результати діяльності царських дипломатів, котрі їхніми сучасникам оцінювались як успішні, зараз не отримують однозначно позитивної оцінки, зокрема, договір про обмін Курильських островів на Сахалін, що був укладений 1875 р. По-друге, у далекосхідній дипломатії Російської імперії особливу роль відігравав особистісний чинник. Через значну віддаленість від керівного центру (Міністерства іноземних справ) російським дипломатам у Японії доводилось приймати багато важливих рішень на власний розсуд. Не применшуючи досягнень дипломатів, які очолювали російські дипломатичні представництва у Європі, слід все ж зазначити, що Японія у розглядуваний нами період все ще залишалась «краєм світу», котрий продовжував вражати іноземців своєю екзотикою. І для того, щоб

відправитись служити туди на досить тривалий термін, потрібно було мати неабияку сміливість.

Російським дипломатам у Токіо присвятили свої дослідження Дж. О. Ленсен [17], Л. М. Кутаков [5], П. Е. Подалко [13], П. Ілишов [4], М. В. Строєва [14]. Джерелами для вивчення діяльності російської дипломатичної місії у Токіо є документи Архіву зовнішньої політики Російської імперії [1] та Державного архіву Російської Федерації [3]. Серед джерел особистого походження слід виділити спомини дипломата Р. Р. Розена [18].

Мета даної статті полягає у здійсненні комплексної характеристики дипломатичної діяльності місії Російської імперії у Токіо у 1874–1904 рр. Завдання дослідження: охарактеризувати основні напрями діяльності місії та виявити особливості функціонування російської дипломатичної служби в Японії напередодні Російсько-японської війни.

Потреба заснування російської дипломатичної місії у Токіо виникла набагато раніше, аніж цей проект був втілений у життя. У той час, коли російські інтереси у Японії представляло лише консульство у Хакодате, корабельний лікар кліпера «Пластун» О. В. Вишеславцев у своїх дорожніх замітках писав, що в Едо (Токіо) важливі чиновники зустрічались на кожному кроці, тоді, як зустріти такого чиновника у Хакодате було майже неможливо [2, с. 302].

На необхідність відкриття російської місії в Едо опосередковано вказував й інший росіянин О. Корнілов. У своїх споминах він писав: «Екскурсія містом завдавала суттєвих хвилювань: нас мали супроводжувати японські чиновники або ми ризикували стати жертвами нападу, з чим зіштовхувались іноземці в Росії двісті років тому» [16, p. 118].

Таким чином, для підтримання авторитету Великої держави виникла необхідність відкриття російської дипломатичної місії у Токіо. Не менш важливими завданнями були: вирішення питання про приналежність Південного Сахаліну, а також захист інтересів, життя та здоров'я росіян, які відвідували японську столицю.

У списку вихідних паперів російського консульства у Хакодате значиться документ під заголовком «Міністру іноземних справ в Едо з перепровадженням двох паперів з Азійського департаменту про Сахалін і про призначення повіреного у справах в Едо», датований 27 вересня 1871 р. [1, л. 11].

Консульство у Хакодате передало свій архів за 1865–1872 рр. до Токіо. На списку вихідних паперів було вказано: «…Російсько-Імператорському Генеральному консульству в Едо…» [1, л. 1]. Незважаючи на те, що столиця Японії з вересня 1868 р. носила назву «Токіо», російські дипломати довгий час продовжували використовувати попередню назву.

У січні 1874 р. новим повіреним у справах в Японії був призначений дійсний статський радник Карл (Кирило) Васильович Струве (1835–1907), який перебував на службі в Азійському департаменті Міністерства іноземних справ з 1860 р.

Водночас із К. В. Струве до російського дипломатичного представництва у Токіо були прикомандировані аташе С. Д. Трахтенберг та студент Єльніцький [17, p. 170, 172].

До функцій російської місії у Токіо належав захист прав та інтересів Російської імперії та її громадян, а також ведення переговорів з урядом Японії. Повіреному у справах Росії в Японії були надані повноваження відновити переговори про Сахалін і розв'язати цю проблему [5, с. 179]. Росія була готова вести переговори на умовах, закріплених у «Тимчасових правилах про острів Сахалін» 1867 р. За згодою сторін місцем для обговорення основних положень повинен був стати Петербург, де переговори мали вести директор Азійського департаменту М. П. Стремоухов і посланник Японії Еномото Такеакі. Уточнення деталей договору було ввірено К. В. Струве і міністру іноземних справ Терадзіма Муненорі у Токіо [14, с. 16].

3 грудня 1874 р. К. В. Струве був призначений міністром-резидентом, що стало ще однією сходинкою не лише у його особистій кар'єрі, а й у розвитку російської дипломатичної служби в Японії.

25 квітня (7 травня) 1875 р. у Петербурзі О. М. Горчаковим з боку Росії і Еномото Такеакі з боку Японії був підписаний договір, згідно якого імператор всеросійський поступався Японії групою Курильських островів, а імператор Японії відповідно поступався своїми правами на о. Сахалін (Карафуто). Ратифікаційні грамоти були доставлені у Японію Романом Романовичем Розеном. У своїх споминах він писав, що укладений договір знищив усі причини можливих розбіжностей між двома державами, «відносини між ними стали найбільш сердечними» [18, p.26].

10 серпня 1875 р. К. В. Струве і міністр іноземних справ Японії Терадзіма включили у договір додаткову статтю про права жителів Сахаліну і Курильських островів. Цього ж дня відбувся обмін ратифікаційними грамотами.

У 1876 р. статус дипломатичного представника Росії в Японії знову підвищився – К. В. Струве був призначений посланником. До його обов'язків входив збір офіційної інформації про внутрішню та зовнішню політику Японії. Зокрема, у 1876 р. К. В. Струве писав з Токіо управляючому Азійським департаментом М. К. Гірсу, що запровадження в Японії поштового сполучення за європейським зразком здійснено дуже вдало.

28 червня 1877 р. секретарем місії у Токіо був призначений вже згадуваний Р. Р. Розен [3, л. 150]. Відомо, що річне утримання секретаря місії у Токіо на момент його призначення на цю посаду становило 4 500 руб. Барон неодноразово заміщав по службі тодішнього посланника К. В. Струве [13, с. 64].

Через три роки після призначення на посаду секретаря місії Р. Р. Розен був змушений залишити Токіо. Навесні 1880 р. йому було наказано тимчасово очолити російське консульство у Сан-Франциско, і до виконання обов'язків секретаря місії у Токіо Р. Р. Розен повернувся лише наприкінці 1880 р.

12 квітня 1881 р. К. В. Струве було присвоєне звання гофмейстера високого двору. А в січні наступного року він був призначений посланником до Північно-Американських Сполучених Штатів. Відповідальність за діяльність місії була тимчасово покладена на Р. Р. Розена, що, за його власним висловом, було гарним шансом для молодого дипломата. Більше того, коли розпочався перегляд договорів між Японією та Великими державами Роман Романович був призначений офіційним представником Росії на цих переговорах [18, p. 53].

Метою переговорів з боку японського уряду був перегляд існуючих договорів на умовах рівності із західними державами. Конференція з цього питання була скликана у січні 1882 р. у Токіо під головуванням міністра іноземних справ Іноуе. Російська дипломатична місія розташовувалась навпроти Міністерства іноземних справ Японії, тому Р. Р. Розен був частим гостем у сім'ї Іноуе. Але такі дружні відносини склались у містера Іноуе далеко не з усіма керівниками іноземних місій, для яких, так само, як і для Р. Р. Розена, на першому місті стояли інтереси їхніх держав.

Переговори щодо перегляду нерівноправних договорів проходили без ексцесів до того моменту, як міністр поставив питання про відміну консульської юрисдикції та екстериторіальності іноземців. У той час, як ця пропозиція була підтримана оплесками американського посланника, представники інших Великих держав заявили, що їм необхідно отримати відповідні рекомендації своїх урядів, а британський посланник сер Г. Паркес одразу висловив свій протест. Таким чином, спроба японського уряду позбавитись обмежень, покладених на нього існуючими договорами, закінчилась на цей раз невдачею.

У своїх споминах Р. Р. Розен згадував, що між ним та Г. Паркесом склались дуже теплі дружні стосунки, і їм ніколи не доводилось мати будь-яких складних дискусій, відстоюючи інтереси своїх урядів. Коли після вісімнадцяти років служби на посаді посланника Великобританії до Японії Г. Паркес отримав нове призначення до Пекіну, він прийшов попрощатись із Р. Р. Розеном. Обговорюючи російсько-британські відносини, дипломати дійшли згоди у тому, що політика прихованого антагонізму між Російською та Британською імперіями не принесе жодній із сторін нічого доброго.

Восени 1883 р. надзвичайним посланником і повноважним міністром до Японії був призначений Олександр Петрович Давидов (1838–1885). На службу до Міністерства іноземних справ він був зарахований завдяки відмінному знанню іноземних мов.

Відправляючись на Далекий Схід, О. П. Давидов обрав шлях до Японії через Сибір і, проїхавши близько 5000 верст у тарантасі, прибув до Ніколаєвська, а звідти до Владивостоку, де на той час були зосереджені судна Тихоокеанської ескадри. На флагманському судні «Герцог Единбурзький» посланник відправився до Японії і у вересні 1883 р. прибув до Йокогами.

Перед від'їздом Р. Р. Розен ознайомив О. П. Давидова із політичною ситуацією у Японії та із світським життям Токіо [18, p. 57].

Японський клімат згубно вплинув на здоров'я О. П. Давидова. 20 листопада 1885 р. він раптово помер у Токіо. Згідно його бажання, висловленого незадовго до кончини, тіло О. П. Давидова було доставлено до Росії і поховане у Донському монастирі.

28 січня 1886 р. надзвичайним посланником і повноважним міністром у Японії був призначений Дмитро Єгорович Шевич (1839–1906), який знаходився на службі у Міністерстві іноземних справ з 1860 р.

Д. Э. Шевич став першим серед російських офіційних осіб, кому довелось зіштовхнутись з агресією японського населення. У день відкриття першої сесії японського парламенту натовп людей рухався до будівлі парламенту повз російську місію. Раптом люди почали напирати на огорожу місії. Хтось підірвав димову шашку, з боку місії почулись жіночі крики, а у відповідь було чутно регіт натовпу. Нападаючі стали кидати каміння і лізти на огорожу. Всі співробітники-чоловіки на чолі із посланником із самого ранку відправились для участі у церемонії відкриття сесії верхньої палати, і на території російської місії залишались лише жінки, діти і декілька слуг-японців. Нарешті поліція отримала необхідне підкріплення, і на момент прибуття Д. Є. Шевича заворушення були зупинені. В офіційних вибаченнях підкреслювалось, що цей випадок не мав у собі ніякого політичного підтексту [13, с. 62].

Під час перебування Д. Є. Шевича на посаді надзвичайного посланника відбувся ще один неприємний інцидент, котрий створив серйозну загрозу існуванню добросусідських російсько-японських відносин. У квітні 1891 р. очікувалось прибуття до Японії наступника російського престолу Миколи Олександровича. Напередодні Д. Є. Шевич отримав від японського імператора Муцухіто гарантії безпеки цесаревича. Наприкінці квітня Микола Олександрович на крейсері «Пам'ять Азова» прибув до Японії. Спочатку російські кораблі кинули якорі у Нагасакі, а потім попрямували до Токіо, де планувалась зустріч цесаревича з імператором Японії. Але 29 квітня неподалік від Кіото, у містечку Оцу, на Миколу Олександровича було здійснено замах японським поліцейським Цудо Сандзо. На допомогу цесаревичу кинулись грецький принц Георг, який супроводжував Миколу Олександровича, і двоє рикш. У результаті інциденту цесаревич отримав легке поранення. Його було терміново доставлено у дім губернатора, причому всю дорогу до резиденції російський посланник біг, прикриваючи своїм тілом одну з дверей коляски з наступником російського престолу, щоб уникнути можливого повторного замаху. Коли наступного ранку з Токіо прибув з особистими вибаченнями імператор Японії Мейдзі, його зустрів Д. Є. Шевич, саме він першим прийняв слова співчуття.

Муцухіто умовляв Миколу Олександровича продовжити своє перебування у Японії. Тим не менш, за наказом імператора Олександра III цесаревич якомога швидше залишив Японію. Від'їжджаючи, Микола

Олександрович запевнив японців у тому, що нанесена йому рана не становить серйозної загрози його здоров'ю. Візит наступника престолу, таким чином, був перерваний, і до Токіо він так і не потрапив.

Деякі члени японського уряду висловлювали свої побоювання щодо того, що Росія стане вимагати величезних виплат і навіть територіальних поступок. Але подібних санкцій з боку Російської імперії не було. Цудо Сандзо був засуджений японським судом до довічного ув'язнення.

28 липня 1892 р. Д. Є. Шевич був призначений надзвичайним посланником у Португалії. Його наступником на посаді надзвичайного посланника і повноважного міністра в Японії став у 1892 р. Михайло Олександрович Хитрово (1837–1896) [8, с. 15], який перебував на службі в Азійському департаменті Міністерства іноземних справ з 1859 р.

На момент призначення М. О. Хитрово до Токіо однією з головних цілей японської зовнішньої політики було встановлення контролю над Кореєю. Свої інтереси у Кореї мав і російський уряд. 21 (9) лютого 1894 р. посланник у Токіо писав у листі на ім'я повіреного у справах Росії в Кореї К. І. Вебера про чутки щодо підготовки у Кореї серйозного повстання [11]. У червні 1894 р. на прохання корейського уряду Китай спрямував до Кореї відбірні частини Хуайської армії для придушення селянського повстання. Скориставшись цим приводом, Японія також відправила до Кореї свої війська. 25 липня японський військово-морський флот без оголошення війни розпочав військові дії проти Китаю. Офіційне оголошення війни відбулось 1 серпня 1894 р. Китай зазнав тяжких поразок на суші і на морі. Результатом війни стала перемога Японії та підписання 17 квітня 1895 р. Сімоносекського договору. Серед іншого цей договір передбачав передачу Японії Ляодунського півострова та виплату Китаєм контрибуції у сумі 200 млн лян. Росія за підтримки Франції та Німеччини заявила протест проти умов договору, адже Микола II, підтримуваний західними союзниками, був зацікавлений у Порт-Артурі як незамерзаючому порту. 25 вересня (7 жовтня) 1895 р. виконуючий обов'язки міністра іноземних справ Японії Сайондзі повідомив посланникам Росії, Франції та Німеччини, що японський уряд, взявши до уваги точку зору, висловлену трьома державами, постановив поступитись Ляодунським півостровом Китаю за 30 млн лян [12, с. 421]. Російський посланник у Токіо повідомив цю інформацію своєму уряду, котрий «висловив задоволення його величності імператору Японії з приводу цього нового доказу мудрості та поміркованості» [10].

Відправившись у 1896 р. у відпустку, М. О. Хитрово вже не повернувся на свою посаду. Він помер у Петербурзі 30 червня о 8 годині вечора [7, с. 557-558]. До Токіо був терміново відкомандирований Олексій Миколайович Шпейєр, який став виконуючим обов'язки повіреного у справах. Перебування О. М. Шпейєра на чолі токійської місії було зовсім нетривалим. У 1897 р. він був призначений офіційним представником Росії у Кореї.

4 лютого 1897 р. посланником Росії в Японії був призначений Р. Р. Розен. Першим секретарем місії у Токіо з 1897 до 1901 р. був С. А. Поклевський-Козелл.

Наприкінці 1897 р. загострилась боротьба Великих держав за сфери впливу в імперії Цин. У листопаді бухта Цзяочжоу була захоплена Німеччиною, після чого цинський уряд звернувся за допомогою до Росії. Уряд Російської імперії дав згоду на надання допомоги в обмін на задоволення російських інтересів у Маньчжурії. Після встановлення Великобританією своєї сфери впливу у районі Янцзи і укладення 1 березня 1898 р. англо-китайської угоди про позику, у Пекіні 3 березня 1898 р. розпочались переговори, результатом яких стало підписання Російсько-китайської конвенції 15 (27) березня 1898 р., згідно якої, Росія отримувала в оренду на 25 років Люйшунь (Порт-Артур) і Далянь (Дальній) з прилеглим водним та територіальним простором.

Японський уряд намагався завадити подальшим успіхам Росії у Маньчжурії. У результаті дій Японії у цьому напрямі 13 (25) квітня 1898 р. бароном Нісі Токудзіро з японського боку і російським посланником бароном Р. Р. Розеном була підписана російсько-японська угода з корейського питання, котра частково ліквідувала напруженість у російсько-японських стосунках [9, с. 18]. Згідно цієї угоди, уряди Японії та Росії визнавали суверенітет Кореї і зобов'язувались утриматись від втручання у внутрішні справи цієї країни.

У листопаді 1899 р. посланником Росії до Японії був призначений Олександр Петрович Ізвольський (1856–1919). По прибутті до Токіо він одразу опинився у центрі боротьби Великих держав за розподіл сфер впливу у Китаї. О. П. Ізвольський виступав прибічником мирного врегулювання конфлікту з Японією шляхом компромісу. Але політика примирення з Японією зустрічала протидію з боку Миколи ІІ і його радників.

Восени 1902 р. О. П. Ізвольського відкликали з Токіо до Петербургу і на посаду посланника Росії у Японії знову був призначений Р. Р. Розен. По прибутті до Японії, а саме до затоки Кобе, Р. Р. Розен був зустрінутий російським морським агентом Русіним, який передав барону листа від О. П. Ізвольського, де повідомлялось, що Муцухіто призначає їм аудієнцію у Кіото для представлення документів про відкликання О. П. Ізвольського та призначення Р. Р. Розена.

Спочатку Р. Р. Розен відправився до Токіо для того, щоб О. П. Ізвольський міг передати йому справи місії. Після цього посланник сів на поїзд до Кіото, тимчасово доручивши місію першому секретарю князю Миколі Кудашову.

У Кіото Р. Р. Розен представив свої вірчі грамоти імператору Японії, після чого посланник разом із своєю дружиною був запрошений на прийом до імператриці. Монарші особи висловили Розенам своє задоволення з приводу їхнього повернення до Японії. У своїх мемуарах Р. Р. Розен писав, що й члени японського уряду зустріли його як старого

друга, але в японському суспільстві панувала атмосфера ворожості та підозрілості по відношенню до росіян.

16 травня 1903 р. міністр іноземних справ Росії В. М. Ламздорф запропонував Миколі ІІ прозондувати у Токіо можливості укладення угоди Росії з Японією. Цар схвалив ідею, і В. М. Ламздорф вже 17 (30) травня уповноважив Р. Р. Розена шукати домовленостей щодо Кореї. Посланник повідомив, що для цього необхідно відмовитись від активної політики у королівстві. Міністр підтримав цю думку, але Микола ІІ запропонував вести переговори намісніку на Далекому Сході Є. І. Алексєєву, який був принциповим противником укладення угоди з Японією.

Всі японські пропозиції Р. Р. Розен відправляв до Петербургу, а також до Порт-Артуру Є. І. Алексєєву. У столиці із справою ознайомлювались міністр іноземних справ В. М. Ламздорф, військовий міністр О. М. Куропаткін, морський міністр Ф. К. Авелан, контр-адмірал О. М. Абаза і сам цар. Після обговорення і врахування точки зору Є. І. Алексєєва затверджувалась остаточна інструкція для дій Р. Р. Розена. Такий порядок був досить незручним, бо вимагав тривалого часу для узгодження позицій Петербургу і Порт-Артуру. У результаті японці використали цю повільність як привід для припинення переговорів [6, с. 18].

Рішення про початок війни проти Росії було прийнято у Японії 22 січня (4 лютого) 1904 р. 24 січня (6 лютого) 1904 р. Японія офіційно оголосила про розрив дипломатичних відносин із Росією. Російському посланнику Р. Р. Розену було запропоновано разом із місією негайно залишити Токіо.

Таким чином, протягом тридцяти років функціонування російської дипломатичної місії у Токіо вона підвищила свій статус від дипломатичного представництва, очолюваного повіреним у справах, до представництва на чолі із посланником. Термін перебування дипломата на посту голови місії коливався від двох до восьми років. У другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст., у той час, коли інтереси Росії у Токіо представляв К. В. Струве, проблемні питання російсько-японських відносин, зокрема проблема приналежності Південного Сахаліну, вирішувались шляхом мирних переговорів. Під час служби у токійській місії Д. Є. Шевича та М. О. Хитрово міждержавні відносини стали поступово загострюватись, причиною чого стало зіткнення російсько-японських інтересів у Кореї. Помітну роль у розвитку двосторонніх відносин відіграв Р. Р. Розен. Пройшовши шлях від секретаря місії до посланника, він добре вивчив політичні традиції Японії і завів цінні знайомства у вищих колах японського суспільства. На жаль, отриманий досвід не допоміг Р. Р. Розену призупинити зростання російсько-японської конфронтації, адже завдання встановлення контролю над Маньчжурією та Кореєю було визнано вищим керівництвом одним з пріоритетних для Російської імперії.

Література

1. *Архив внешней политики Российской империи*. – Ф. 300. – Оп. 572/2. – Д. 65.
2. *Вышеславцев, А.* Очерки перомъ и карандашемъ изъ кругосвѣтнаго плаванія въ 1857, 1858, 1859 и 1860 годахъ / А. В. Вышеславцев. – Санктпетербургъ, 1862.
3. *Государственный архив Российской Федерации*. – Ф. 828. – Оп. 1. – Д. 165. – Л. 27 - 192.
4. *Ильшев, П.* Токийские адреса российских дипломатов / П. Ильшев // Япония сегодня. – 2004. – № 6. – С. 24.
5. *Кутаков, Л. Н.* Россия и Япония / Л. Н. Кутаков. – М., 1988.
6. *Лукоянов, И.* Последние русско-японские переговоры перед войной 1904 – 1905 гг. (взгляд из России) / И. Лукоянов // Acta Slavica Iaponica. – Т. 23. – С. 18.
7. *М. А. Хитрово* // Историческій вѣстник. – 1896. – Т. LXV. – С. 557 – 558.
8. *Молодяков, В.* Россия и Япония: поверх барьеров: Неизвестные и забытые страницы российско-японских отношений (1899–1929) / В. Молодяков. – М., 2005.
9. *Молодяков, В. Э.* История Японии. XX век / В. Э. Молодяков, Э. В. Молодякова, С. Б. Маркарьян. – М., 2007.
10. *Нота российского посланника в Токио японскому министру иностранных дел от 6 (18) октября 1895 года* [Электронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/21-40/25.htm. Доступ - 7.05.2012 г.
11. *Отношение посланника в Токио Хитрово на имя поверенного в делах в Корее К. И. Вебера* [Электронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1880-1900/Iz_ist_jap_kit_vojny/text.htm. Доступ - 7.05.2012 г.
12. *Памятная записка, переданная 25-го сентября (7 октября) 1895 года и. об. японского министра иностранных дел посланникам России, Франции и Германии* // Романов Б. А. Очерки дипломатической истории русско-японской войны. – Москва-Ленинград, 1947. – С. 421.
13. *Подалко, П. Э.* Япония в судьбах Россиян: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX – начале XX века / П. Э. Подалко. – М., 2004.
14. *Строева, М. В.* Петербургский договор 1875 г. и его роль в истории русско-японских отношений XIX в.: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / М. В. Строева. – СПб., 2010.
15. *Шаповалова, О. О.* Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Шаповалова. – Х., 2009.
16. *Kornilov, A.* News from Japan (Edo, 1859) / A. Kornilov // Russian Views of Japan, 1792 – 1913. An anthology of travel writing. – London and New York, 2004. – P. 118.
17. *Lensen, G. A.* Russian Diplomatic and Consular Officials in East Asia / G. A. Lensen. – Tokyo, 1968.
18. *Rosen, R. R.* Forty Years of Diplomacy / R. R. Rosen. – London, 1922.

УДК 327.8 (73): [327.5 (540:549.1) “1971”: 341.321 – 054.73]

Проблема беженцев во время южноазиатского кризиса 1971 г. и позиция США

Уллах Павел

Уллах Павел. ***Проблема беженцев во время южноазиатского кризиса 1971 г. и позиция США.*** В статье рассматривается один из важнейших аспектов южноазиатского кризиса 1971 г. – проблема беженцев, нерешенность которой обостряла противоречия в отношениях между Индией и Пакистаном. В связи с этим анализируются попытки США подтолкнуть обе заинтересованные стороны к решению проблемы.
Ключевые слова: Южноазиатский кризис, индо-пакистанская война, проблема беженцев, репрессии в Восточном Пакистане.

Уллах Павло. ***Проблема біженців під час південноазійської кризи 1971 г. і позиція США.*** У статті розглядається один з найважливіших аспектів південноазійської кризи – проблема біженців, невирішеність якої загострювала протиріччя у відносинах між Індією і Пакістаном. У зв’язку з цим аналізуються спроби США підштовхнути обидві зацікавлені сторони до вирішення проблеми.
Ключові слова: Південноазійська криза, індо-пакістанська війна, проблема біженців, репресії у Східному Пакістані.

Ullah Pavel. ***The Refugees Problem during the 1971 South Asian Crisis and US Position.*** This article discusses one of the most important aspects of the South Asian crisis in 1971 – the refugees problem, which exacerbated the unresolved contradictions in the relations between India and Pakistan. The article examines U. S. efforts to encourage the two parties concerned to solve this problem.
Keywords: South Asian Crisis, Indo-Pakistani War, Refugees problem, East Pakistan Repressions.

В декабре 1971 г. на политической карте мира появилось новое государство – республика Бангладеш (бывший Восточный Пакистан). Её появление было следствием длившегося на протяжении девяти предыдущих месяцев кризиса, связанного как с резким обострением противоречий между пакистанскими и бенгальскими политическими лидерами, так и с растущей напряженностью в отношениях между Пакистаном и Индией.

© Уллах Павел, 2012

Говоря о кризисе 1971 г., нельзя не вспомнить о проблеме беженцев. Данные о ней можно почерпнуть как из общих работ по истории стран Южной Азии (В. Я. Белокреницкого и В. Н. Москаленко, С. Таммиты-Дельгоды, Б. Мрозека), так и более специализированных. Среди последних можно выделить две подгруппы: работы по внешней политике Индии и Пакистана (В. П. Датта, Э. Ахмада, Ш. Тахир-Кхели) и работы, посвященные непосредственному изучению отдельных аспектов кризиса 1971 г. (Н. С. Бегловой, М. Уолтера, Дж. Уорнера, Д. Мьярда, К. Кака, С. Н. Прасада).

Ключевыми источниками для данного исследования стали официальные документы – рассекреченные материалы, касающиеся политики США в Южной Азии во время кризиса 1971 г. Это меморандумы, записи разговоров и телеграммы высших должностных лиц американской администрации, доклады о ситуации в регионе. Мемуарная литература представлена работой индийского дипломата Дж. Н. Диксита – очевидца и участника основных событий этого кризиса.

Целью работы является анализ предпринятых Соединенными Штатами усилий по смягчению проблемы беженцев в ходе южноазиатского кризиса 1971 г. Для достижения поставленной цели ставятся задачи: выявить причины заинтересованности США в решении проблемы, предпринятые ими для этого действия и выяснить их эффективность.

На страницах работ некоторых индийских авторов можно встретить критические отзывы относительно реакции США на проблему беженцев. Вице-маршал индийских ВВС К. Как обвинил США в безразличии [15]. Историк В. П. Датт писал, что администрация США была готова оказать помощь для облегчения положения беженцев, но не проявляла готовности заняться существом проблемы [3, с. 120]. Сложно понять, что имел ввиду Дж. Н. Диксит – похвалу или критику – когда назвал финансовую помощь беженцам со стороны США их «единственным эффективным действием» за весь период кризиса [6, p. 178].

В противовес всем этим утверждениям можно привести мнение Ш. Тахир-Кхели о том, что США не только оказывали значительную моральную и материальную поддержку восточнопакистанским беженцам в Индии, но и были крупнейшим вкладчиком в Фонд беженцев [9, p. 78].

Подтверждение этой точки зрения можно найти в нескольких рассекреченных документах. Так, 26 мая в меморандуме Р. Никсону госсекретарь У. Роджерс писал, что на помощь беженцам было ассигновано 2,5 млн долларов, и еще 500 тыс. США безвозмездно отдали в Агентство ООН по делам беженцев. Были поддержаны программы этого Агентства по оказанию помощи беженцам [21].

В меморандуме Р. Никсону от 18 августа помощник президента по вопросам национальной безопасности Г. Киссинджер писал, что США отделяют проблемы беженцев и экономической помощи от политических вопросов и рекомендуют другим странам делать то же самое. По словам

Г. Киссинджера, США признавали, что Индия пострадала от наплыва беженцев, но не разделяли её стремления делать из этого повод для сведения счетов с Пакистаном [16].

Согласно протоколу брифинга Г. Киссинджера от 7 декабря 1971 г., США выделили 95 млн долл. на поддержку беженцев в Индии и 155 млн долл. на стабилизацию продовольственной ситуации в Восточном Пакистане, поскольку индийское правительство считало, что голод мог стать причиной еще одной волны беженцев, которая, в свою очередь, превратила бы проблему беженцев в катастрофу. Более того, Р. Никсон попросил у Конгресса выделить еще 250 млн долл. на борьбу с возможностью голода. Для эффективной доставки продовольствия из океанских портов в глубинные районы страны США зафрахтовали 26 кораблей [12].

Однако не стоит однозначно отбрасывать упоминавшиеся выше критические мнения, ведь позднее Г. Киссинджер был вынужден признать, что помощь беженцам предоставлялась для убеждения Индии в доброжелательном к ней отношении со стороны США [5, p. 14].

Положение беженцев начало вызывать обеспокоенность Белого дома примерно в середине мая. Тогда И. Ганди впервые написала Р. Никсону об их наплыве в Индию. После того, как посол Индии в Вашингтоне Л. К. Джа предупредил Г. Киссинджера, что часть этих беженцев будет возвращена в Восточный Пакистан в качестве партизан, Р. Никсон пригрозил Индии прекращением экономической помощи [22].

Несмотря на эти угрозы, 13 мая 1971 г. Индия попросила у Соединённых Штатов четыре транспортных самолета С-130 с экипажами, чтобы перевезти часть беженцев из перенаселенных штатов Ассам и Трипура в Западную Бенгалию, и 12 июня США дали согласие на свое участие в перевозке беженцев. Эта операция, завершившаяся 14 июля, получила кодовое название «Бонни Джек» [15].

К июню ситуация приобрела угрожающий масштаб: в Индию бежало около 5 млн человек, разместившихся в наспех сколоченных лагерях. Сотни ежедневно гибли от недоедания. В лагерях началась эпидемия холеры, распространившаяся затем по всей Западной Бенгалии [10, p. 295].

17 июня, по оценке министра иностранных дел Индии Сваран Сингха, прибывшего в Вашингтон для обсуждения данной проблемы, количество беженцев достигло 6 млн человек. Возвращение беженцев было возможно лишь в случае политического урегулирования, устраивавшего жителей Восточного Пакистана [11, p. 1106].

Есть основания полагать, что приведенные данные несколько преувеличены. Во время беседы 21 июня с Г. Киссинджером и Г. Саундерсом (представитель Совета национальной безопасности), посол США в Индии К. Китинг говорил о 4 млн беженцев и настаивал на необходимости прекращения военных поставок, поскольку в Пакистане продолжались репрессии, а поток беженцев в Индию не ослабевал [18].

15 июля Л. К. Джа и и.о. госсекретаря США Дж. Ирвин вновь обсуждали положение беженцев, и последний настаивал на необходимости присутствия представителей ООН в лагерях. Л. К. Джа не соглашался, поскольку эти представители вряд ли сумели бы убедить беженцев вернуться, ведь репрессии в Восточном Пакистане не прекращались. Затем Л. К. Джа упрекнул США в том, что они заинтересованы лишь в установлении гражданской администрации в Восточном Пакистане, в то время как требовалась такая администрация, которая смогла бы убедить беженцев вернуться, гарантировать им безопасность и возвращение имущества. Дж. Ирвин тут же поспешил уточнить, что США заинтересованы именно в том, о чем только что сказал его собеседник [14].

В меморандуме Г. Киссинджеру от 19 июля Г. Саундерс упоминал о необходимости прекратить попытки Индии создать из потока беженцев casus belli, а также способствовать активизации усилий Индии по урегулированию этой проблемы мирным путем [24]. Повод для беспокойства действительно был: И. Ганди заявила, что проблема беженцев стала практически неуправляемой, и Индии стоит немалых усилий с ней справляться [11, p. 1107].

В конце июля поток беженцев ослаб, но в середине августа снова усилился и достиг 50 тысяч человек в день. Скорее всего, это было результатом новой волны насилия или сигналом о начавшемся в отдельных районах голоде, хотя в целом продовольственная ситуация в Восточном Пакистане оставалась удовлетворительной [13].

В пользу первой версии – о возобновлении репрессий – говорит письмо И. Ганди Р. Никсону от 9 августа. Число беженцев, по заверениям индийского премьера, достигло 7 млн человек. Она поддержала Л. К. Джа в вопросе о бесполезности присутствия наблюдателей из ООН в лагерях беженцев и отметила, что Индия не ограничивает для представителей прессы доступа в них. По заверениям И. Ганди, журналисты могли воочию убедиться, что власти Индии делали всё возможное для жизнеобеспечения беженцев [17].

11 августа Р. Никсон заявил, что США должны по возможности облегчить тяготы и лишения, переживаемые населением Восточного Пакистана, а также привлечь к этому силы мирового сообщества. Следует обратить внимание, что президент говорил об этом не публично, а на заседании узкого круга лиц: Г. Киссинджера (который тогда же посоветовал выделять две проблемы: беженцев и угрозы голода в Восточном Пакистане), Дж. Ирвина, Т. Мурера (глава объединенного комитета начальника штабов), М. Уильямса (зам. директора Агентства по международному развитию, ответственный за недопущение голода в Восточном Пакистане), Р. Кушмэна (зам. директора ЦРУ), Дж. Сиско (помощник госсекретаря), А. Селдона (зам. министра обороны), Г. Саундерса. В ходе этого совещания Дж. Сиско жаловался на противодействие со стороны Индии деятельности представителей ООН в

лагерях беженцев. В самом конце совещания М. Уильямс вновь поднял вопрос о помощи Восточному Пакистану со стороны ООН. Он назвал цифру в 170 млн долл., 70 млн из которых выделили США, и в дальнейшем планировалась новая партия помощи, причем Р. Никсон обещал лично содействовать в её сборе и предоставлении [19].

Через неделю Г. Киссинджер отправил Р. Никсону меморандум с красноречивым названием: «Осложение ситуации в Южной Азии». В нем говорилось о том, что, во-первых, увеличившаяся активность бенгальских партизан («мукти бахини») замедляла распределение продуктов. Во-вторых, ООН грозилась прекратить помогать Восточному Пакистану, если репрессии будут продолжаться. В таком случае США были бы вынуждены продолжать продовольственное снабжение в одиночку – программа Консорциума по помощи беженцам была сорвана (их содержание в год стоило 600 млн долл., а такой суммы не могли собрать все страны Консорциума вместе взятые), и его члены требовали от Пакистана нормализации ситуации. В-третьих, США должны были продолжать снабжение продовольствием во избежание голода, начало которого могло дать Индии благовидный повод для войны, а президент Пакистана А. М. Яхья-хан утратил бы последнюю возможность урегулировать ситуацию [13].

Исследователь М. Уолтер частично оправдывал поведение Индии: по его мнению, она закономерно могла расценить наплыв беженцев в самые экономически отсталые районы страны как форму непрямой агрессии со стороны Пакистана [10, p. 303].

16 августа Г. Киссинджер беседовал в Париже с китайским послом Хуанг Ченом. По словам последнего, сторонники Пакистана в Париже утверждали, что Индия сильно преувеличивает количество беженцев. Г. Киссинджер ответил, что точная цифра не может быть названа, т.к. Индия не пускает в лагеря беженцев иностранных наблюдателей [16]. Такое заявление Г. Киссинджера выглядит странным: выше мы упоминали о письме И. Ганди, в котором она утверждала обратное. Среди посетивших лагеря беженцев в октябре – начале ноября значилось имя сенатора Э. Кеннеди, неизменного критика политики «крена» в сторону Пакистана. Э. Кеннеди уехал убежденный в том, что заявления Индии о количестве беженцев были правдивыми. Вернувшись в США, он выступал в Сенате, перед политиками и СМИ, говоря о тяжелом положении беженцев [6, p. 194].

Осенью стало заметно, что И. Ганди теряет терпение. Во время визита в США в октябре она не высказала заинтересованности к предложению Р. Никсона полностью покрывать расходы на беженцев из американского бюджета. По мнению исследователя Д. Мьярда, это говорило о том, что у неё уже был готов план войны с Пакистаном [8, p. 15]. 13 ноября премьер-министр Индии заявила, что её страна не может постоянно принимать беженцев [20].

Однако такие историки, как Б. Мрозек, В. Я. Белокреницкий и В. Н. Москаленко утверждали, что в ноябре И. Ганди обращалась к западным странам с просьбой о материальной помощи беженцам. Она побывала в США, Великобритании, Франции, ФРГ, Бельгии и Австрии [2, с. 237; 7, p. 242]. Обозреватель А. Салливэн 8 декабря писал, что США направили 155 млн долл. в Восточный Пакистан по специальной просьбе индийского правительства. Однако К. Китинг считал, что Индия была вынуждена согласиться с осуществлением этой программы помощи [25].

По сообщениям нью-йоркского представительства Управления Верховного комиссара ООН по делам беженцев помощи, 15 декабря Индия попросила у Управления помощи в организации возвращения беженцев в Восточный Пакистан [23]. Пакистан в тот же день согласился с тем, что представители ООН будут помогать населению в Восточном Пакистане, но был обойден стороной тот факт, что там у ООН не было достаточного количества персонала для эффективного распределения помощи [25].

К концу года на территории Индии оказалось около 10 млн беженцев из Восточного Пакистана, спасавшихся от репрессий. Современная индийская историография дает более точную цифру: к декабрю 1971 г. на территории Индии оказалось 9 774 140 беженцев [4, с. 290]. Содержание этих беженцев обходилось Индии в 2–3 млн долл. ежедневно, и это стало настолько тяжелым бременем для бюджета страны, что Индия была вынуждена отложить осуществление ряда программ социального и экономического развития, которые к тому же составляли основу предвыборной платформы Индиры Ганди во время избирательной кампании [1, с. 33].

В ходе исследования автор пришел к следующим выводам. Необходимо понимать, что США были заинтересованы в решении проблемы беженцев отнюдь не из бескорыстных побуждений. Они не хотели, чтобы эта проблема стала реальным поводом для начала индо-пакистанской войны, которая была невыгодной для США. Тем не менее, нельзя не согласиться с тем, что Соединённые Штаты всё же оказали беженцам значительную поддержку, и если материальная помощь была недостаточной для такого огромного количества людей, то в моральном плане на стороне беженцев было и американское общество, и правительство. Если же говорить об общих итогах действий США в данном вопросе, то их вполне можно признать неэффективными: проблема беженцев осталась одной из острейших граней индо-пакистанских отношений и её нерешенность ускорила начало войны между Индией и Пакистаном.

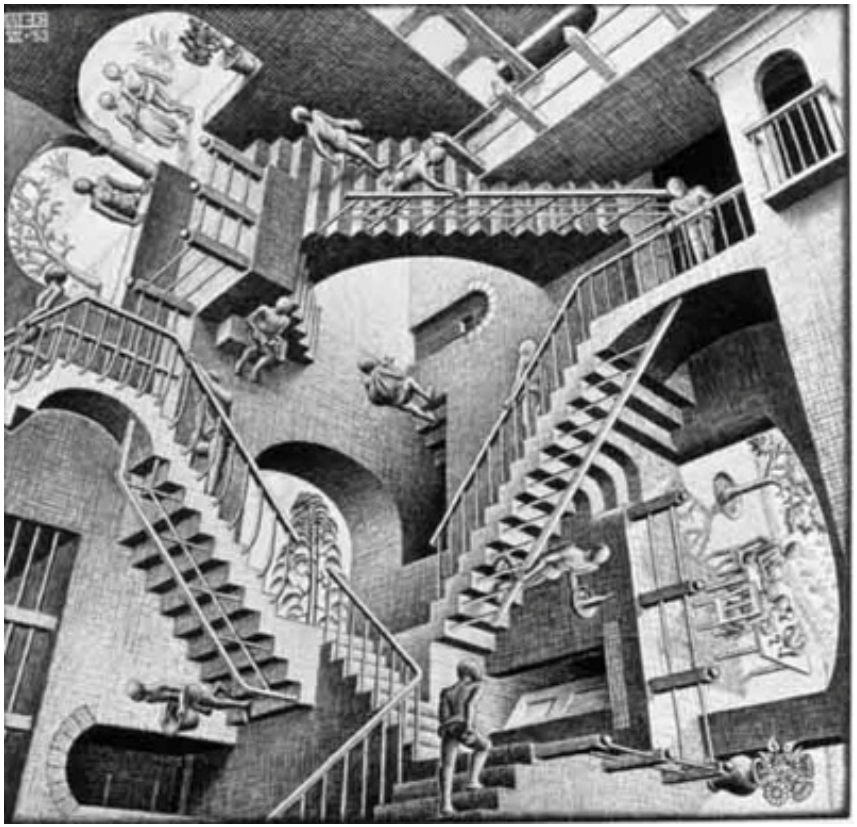
Литература

1. *Беглова, Н. С.* Бангладеш, Южная Азия и политика США / Н. С. Беглова. – М., 1982.
2. *Белокреницкий, В. Я.* История Пакистана. XX век / В. Я. Белокреницкий, В. Н. Москаленко. – М., 2008.
3. *Датт, В. П.* Внешняя политика Индии / В. П. Датт. – М., 1988.

4. *Таммита-Дельгода, С.* Индия. История страны / С. Таммита-Дельгода. – М.; СПб., 2010.
5. *Ahmad, E.* Pakistan: It's Role in U. S. World Strategy / E. Ahmad // MERIP Reports. – 1973. – № 16. – P. 12-17.
6. *Dixit, J. N.* India-Pakistan in War and Peace / J. N. Dixit. – London, 2002.
7. *Mrozek, B.* Indie, Pakistan, Bangladesz / B. Mrozek. – Warszawa, 1976.
8. *Myard, D.* Sadruddin Aga Khan and the 1971 East Pakistani Crisis. Refugees and Mediation in Light of the Records of the High Commissioner for Refugees / D. Myard. – Geneva, 2010.
9. *Tahir-Kheli, S.* Bilateralism In South Asia / S. Tahir-Kheli // World Affairs. – 1973. – Vol. 136. – № 1. – P. 74-87.
10. *Walter, M.* The U. S. Naval Demonstration in the Bay of Bengal during the 1971 India-Pakistan War / M. Walter // World Affairs. – 1979. – Vol. 141. – № 4. – P. 293-306.
11. *Warner, G.* Nixon, Kissinger and the breakup of Pakistan, 1971 // International Affairs. – 2005. – № 5. – P. 1097-1118.
12. *Background* Briefing with Henry Kissinger. – 1971. – December 7 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB30.pdf. Access March 9, 2012.
13. *Implications* of the Situation in South Asia. Memorandum for the President. – 1971. – August 18 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB24.pdf. Access March 9, 2012.
14. *Indo*-Pakistan Situation. Department of State Cable. – 1971. – July 15 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB16.pdf]. Access March 9, 2012.
15. *Kak, K.* Revisiting 1971 War and IAF's Role: India's Interests and Compulsions [On-line resource]. – Access mode: http://www.gatewayhouse.in/sites/default/files/Revisiting%201971%20War%20and%20IAF.pdf. Access March 9, 2012.
16. *Kissinger* Meeting with the Chinese Ambassador in Paris. Memorandum for the President. Includes Memorandum of Conversation between H. Chen, T. K. Sheng, W. Tung, H. Kissinger, V. Walters, and W. Lord Dated August 19, 1971. – 1971. – August 16 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB23.pdf. Access March 9, 2012.
17. *Letter* from Prime Minister Gandhi. Department of State Cable. – 1971. – August 14 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB22.pdf. Access March 9, 2012.
18. *Memcon* Kenneth Keating, Henry Kissinger, and Harold Saunders. Attached to Cover Sheet Dated June 21, 1971. – 1971. – June 3 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode:

http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB13.pdf. Access March 9, 2012.

19. *Memorandum* for the Record: The President, H. Kissinger, J. Irwin, T. Moorer, R. Cushman, M. Williams, Joseph Sisco, Armistead Seldon, and Harold Saunders. – 1971. – August 11 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB21.pdf. Access March 9, 2012.
20. *Pakistan* Crisis. United States Embassy (Islamabad) Cable. Attached to President's Saturday Briefing and includes United Stated Embassy (New Delhi) Cables Dated November 15 and 16, 1971. – 1971. – November 18 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB27.pdf. Access March 9, 2012.
21. *Possible* India-Pakistan War. Department of State Memorandum for the President. – 1971. – May 26 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB12.pdf. Access March 9, 2012.
22. *Prasad, S. N.* 1971 War: How the US tried to corner India // Rediff India Abroad. – 2006. – December 26 [On-line resource]. – Access mode: http://www.rediff.com/news/2006/dec/26claude.htm. Access March 9, 2012.
23. *Situation* in India-Pakistan as of 0700 hours (EST). Department of State, Situation Report #44. – 1971. – December 15 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB39.pdf. Access March 9, 2012.
24. *South* Asia: Cutting of Military and Economic Assistance. NSC Paper. – 1971. – July 30 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB19.pdf. Access March 9, 2012.
25. *U. S. Public* Position on Road to War. United States Embassy (New Delhi) Cable. – 1971. – December 8 // The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. By S. Gandhi [On-line resource]. – Access mode: http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/BEBB31.pdf. Access March 9, 2012.

Історія України

УДК 929:35.145 (477).

Атрибути козацької влади в міській геральдиці України

Бабкова Надія

Бабкова Надія. ***Атрибути козацької влади в міській геральдиці України.*** В статті розглядається питання використання зображень козацьких клейнодів у вітчизняній територіальній та муніципальній геральдиці. Виділені основні етапи розвитку відтворення булави, пірнача та бунчука в емблематиці населених пунктів України. У ході дослідження з`ясовано, що дана геральдична тематика не знайшла широкого використання, та найбільш характерна для центральних та північних регіонів країни.
Ключові слова: геральдика, територіальні та муніципальні емблеми, булава, пірнач, бунчук,

Бабкова Надежда. ***Атрибуты казацкой власти в городской геральдике Украины.*** В статье рассматривается вопрос использования изображений казацких клейнодов в отечественной территориальной и муниципальной геральдике. Выделены основные этапы развития отображения булавы, пернача и бунчука в эмблематике населенных пунктов Украины. В ходе исследования выяснено, что данная геральдическая тематика не нашла широкого использования, и наиболее характерна для центральных и северных регионов страны.
Ключевые слова: геральдика, территориальная и муниципальная эмблематика, булава, пернач, бунчук.

Babkova Nadezhda. ***The attributes of the Cossack authorities in urban heraldry of Ukraine.*** The article discusses the use of images of Cossack kleynods in domestic territorial and municipal heraldry. The basic stages of development display bulawa, pirnach and bunchuk in the emblems of settlements in Ukraine. The study found that the heraldic theme did not find widespread use, and is most common in central and northern regions of the country.
Key words: heraldry, territorial and municipal emblems, bulawa, pirnach, bunchuk.

Питання становлення та розвитку власної міської геральдичної системи в сучасній Україні є одним з перспективних напрямків розвитку спеціальних історичних дисциплін. Для всієї світової спільноти, «герб» – це не лише офіційно затверджена й історично

© Бабкова Надія, 2012

обумовлена візитівка конкретної території, але й національний знак, що відображає історичні, культурні, релігійні чи світоглядні традиції народу. Нерідко ці символи ставали одними з основних атрибутів процесу національного відродження, загартовували в боротьбі за незалежність і свободу. Для українців одними з таких знаків є козацькі клейноди. Тому не дивно, що їх зображення використовують при створенні сучасних територіальних та муніципальних гербів. Однак питання про доцільність використання символів українського козацтва для деяких місцевостей спонукало до появи даної публікації.

На жаль дана тематика ще не знайшла свого повного наукового висвітлення, хоча в певній мірі присутня в роботах П. П. фон Вінклера, В. В. Румянцевої, А. Б. Гречила, В. В. та І. В. Боглових, В. Є. Кривенка та К. В. Шляхового, Л. Лісниченко, Я. Іщенко [2; 21-22; 3-7; 1; 13; 15; 11]. Дані цих наукових праць дали змогу простежити появу та розвиток відтворення атрибутів козацької влади в українській земельній геральдиці.

Тому автор ставить собі за мету простежити процес появи булави, пірнача та бунчука не лише на перших офіційно затверджених у Російській імперії міських гербах, але і їх зображення у сучасній українській територіально-муніципальній символіці.

Серед значної групи штучних геральдичних фігур, до яких належить і зображення зброї, необхідно виділити козацькі клейноди – булаву, бунчук, пірнач. Зображення цих символів українського козацтва на територіальних та муніципальних гербах характерне для тих місцевостей, що виникли за часів козацтва чи пов`язані з діяльністю того чи іншого козацького ватажка. Таким чином автори геральдичних проектів підкреслювали приналежність своєї області, району, міста, містечка чи села до подій козацької доби або висловлювали шану козацькому керманичу – патрону даної території.

Після ліквідації Гетьманщини, на її територіях, указом від 16 вересня 1781 р. було створено Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. У Київському, серед інших населених пунктів, старий символ зберегли Лубни, хоча за основу герба було взято не знак самого міста, а символ із печатки Лубенської полкової канцелярії, на якій зображено руку, що тримає булаву. На офіційному рівні дану емблему було затверджено царським указом від 4 червня 1782 р. [6, с. 73; 20, с. 576]. Цей символ можна вважати першим гербом із зображенням козацьких інсигній.

На відміну від Лубен, Глухів не зберіг своєї старої міської емблеми. Ще у 1728–1729 рр. Герольдмейстерська контора при російському Сенаті на замовлення Військової колегії створила символи 85 провінційних міст для використання їх на прапорах розташованих там полків [22, с. 87]. Для Глухова було створено емблему з ускладненою композицією: щит скошений справа і зліва, у горішньому синьому полі дві перехрещені булави, у лівому золотому – чорний бунчук з червоним древком, у нижньому зеленому – золота толока з печатки, у правому срібному –

червоний прапор з чорним російським орлом [2, с. 40]. Цей знак було затверджено указом Сенату від 8 березня 1730 р., а потім імператорським указом від 4 червня 1782 р. [20, с. 577-578]. Але на відміну від лубенського гербу, глухівська емблема мала доволі схематичне зображення символів, головним значенням яких було підкреслення ролі міста як гетьманської столиці та центру Малоросійської колегії. В подальшому нечіткий малюнок став причиною розходження опису елементів із геральдичним зображенням [3, с. 122].

Після становлення радянської влади, нове керівництво держави не вбачало потреби в адміністративно-територіальних гербах. Лише завдяки політичним змінам, які відбулися в Радянському Союзі в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. почав проявлятися інтерес до місцевої символіки, що значно вплинуло на подальший розвиток міської геральдики в Україні. Хоча вже з перших публікацій про запровадження місцевої емблематики це питання набуло виразного ідеологічного забарвлення [8, с. 2].

Партійне керівництво Української РСР активно цікавилося проблемою місцевих символів, про що свідчить підготовлена на ім`я першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України П. Ю. Шелеста доповідна записка, складена 1967 р. П. Т. Троньком, у якій вказувалось на доцільність запровадження гербів не лише для міст, але й областей. Датовані 1967 р. проекти постанови ЦК КПУ «Про герби міст, областей Української РСР», указу Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження Положення про герби міст, областей Української РСР» та самого положення передбачали першочергове запровадження гербів областей, а вже потім міст [11, с. 83, 86-90].

До проблеми створення нових міських емблем активно залучилася редакція журналу «Україна», яка пропонувала своїм читачам надсилати власні малюнки й пропозиції щодо територіальних гербів, ставила перед ними ідеологічне завдання: передати «величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади» [12, с. 12]. Опубліковані в часописі проекти гербів, яскраво характеризували розвиток радянської емблематики та геральдики.

Однак, ще до прийняття офіційних документів, 7 листопада 1966 р. новий герб отримало м. Нікополь Дніпропетровської області. Виконаний за правилами тогочасної радянської емблематики, новий символ мав у верхній частині щита зображення козацьких атрибутів – булави округлої форми з шипами та щаблі, що символізували традиції Микитинської Запорозької Січі, яка існувала на території сучасного Нікополя у 1636–1647 рр. [21, с. 41].

За новими правилами було розроблено та 5 жовтня 1967 р. прийнято герб м. Запоріжжя, в якому крім радянської символіки автори розмістили і різні козацькі символи – бандуру, шаблю та бунчук. Якщо перша, центральна частина герба відображала здобутки міста за радянської влади, то верхня – славні сторінки запорозького козацтва [6, с. 133].

Майже через двадцять років, у 1983 р. новий герб отримало м. Фастів Київської області. Козацькі клейноди – пірнач, значок та шабля – у

верхній частині емблеми підкреслювали минуле населеного пункту, що в кінці XVII ст. було полковим містом Фастівського полку. Битву під Жовтими Водами 1648 р. та козацькі зимівники символізує булава, бунчук та пірнач, на гербах міст Жовті Води Дніпропетровської області та Гайворон Кіровоградської області, герби яких були офіційно затверджені у 1989 р. [7, с. 143]. Таким чином, незважаючи на ідеологічну спрямованість радянської геральдики, окремі муніципальні емблеми мали і суто українські елементи, що виокремлювали окремі сторінки історії розвитку населених пунктів.

Значно більшого розвитку муніципально-територіальна геральдика отримала після проголошення незалежної нашої держави. Згідно з Законом «Про місцеве самоврядування» від 1997 р. для міст, селищ і сіл, а також адміністративних територій – областей та районів передбачається використання гербів, прапорів і інших символів. Затверджувати ці символи повинні сесії місцевих рад. Станом на 2010 р. нові символи отримали всі 24 області та Автономні Республіка Крим, і 427 із 490 районів України [7, с. 191; 9, с. 73].

У зв`язку з тим, що на державному рівні реєстр адміністративно-територіальних гербів і досі не складено, єдиним джерелом з даної тематики є матеріали опубліковані співробітниками Українського геральдичного товариства. На основі цих публікацій виявлено, що в територіальній геральдиці клейноди представлені в емблемах 3 областей, 17 районах; в муніципальній – в символіці 5 міст та 12 населених пунктів сільського типу.

Найбільша кількість зображень атрибутів козацької влади характерна для Київської області – 10, Полтавської – 5, Вінницької – 3, Чернігівської – 3, Дніпропетровської – 2, Житомирської – 2, Миколаївської – 2, Черкаської – 2, Сумської – 2, Кіровоградської – 2, Рівненської – 1. Таким чином найбільше населених пунктів, що на своїх гербах містять малюнки клейнодів, розташовані в центральних, південних та деякій мірі північних регіонах Україні. Така особливість зумовлена тим, що на цих територіях активно розвивався та побутував козацький устрій.

Вперше в сучасній українській геральдиці козацькі інсигнії були представлені на гербі Черкаської області, що затверджений рішенням обласної ради від 4 липня 2000 р. Булава округлої форми, що разом із шаблею розміщена на декорованому картуші й символізує славне козацьке минуле Черкащини, державотворчу діяльність Б. Хмельницького [5, с. 23-24].

На початку 2000-х герби затвердили Запорізька та Дніпропетровська області. Так символіка Запоріжжя, затверджена 27 липня 2001 р. Герб: у червоному полі золотий козак з мушкетом і шаблею. Щит накладається на золоті булаву, два пірначі та литаври. Козак з мушкетом є історичним гербом Війська Запорозького, відомий з кінця XVI ст. Клейноди вказують на те, що запорізька земля успадкувала принципи демократії, які були властиві Запорізькій Січі. Булава означає владу Президента – глави держави,

гаранта суверенітету і територіальної цілісності України. Пірнач символізує виконавчу владу на місцях, бунчук – взаємодію між усіма гілками влади в області, литаври – символ народного волевиявлення [14, с. 6].

Емблематика Дніпропетровщини була прийнята рішенням сесії обласної ради від 19 березня 2002 р. Герб має вигляд щита, скошеного праворуч перев'язом, який утворено сполученими золотої та синьої лінії на срібному тлі. Верхнє синє поле щита усіяне дев'ятьма золотими 8-променевими зірками, на нижньому срібному полі – козак у малиновому однострої з рушницею на плечі та шаблею при боці. Козак вказує на історичні традиції XVI–XVIII ст., оскільки саме тут існувала Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Стара та Нова Січі [5, с. 43-44].

Значно більше козацькі клейноди представлені в районній геральдиці України, де найчастіше зустрічається зображення булави – 8 із 17 районів, пірнача – 2 райони, козака з самопалом – 2, поєднання булави та бунчука – 3, булави та пернача – 1 випадок. Так, в емблематиці Ставищенського району Київської області гетьманська булава символізує участь жителів у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, та перетворення населеного пункту у сотенне містечко Білоцерківського полку. На гербі Козелецького району Чернігівської області – батьківщину останнього правителя Гетьманщини К. Розумовського [18, с. 49, 56].

В символіці Глухівського району Сумської області – приналежність даної території до полкового та сотенного устрою України в другій половині XVII ст. і гетьманської столиці І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського. Козацька булава в геральдиці Лубенського району Полтавської області відображає сотенно-полкові традиції в історії розвитку регіону. Як частина територіальної символіки найвищій символ козацької влади присутній на емблемі Братського району Миколаївської області – данина існуванню на цій території козацьких хуторів-зимівників [4, с. 30, 37, 59].

В геральдиці Петрівського району Кіровоградської області булава нагадує про територіальне відношення даного регіону до Чортомлицької та Нової Січі, а також про роль кошового П. Калнишевського та козацького руху в розвитку Петрівщини. В емблематиці Новоархангельського району булава відображає славне козацьке минуле краю, пов`язане з діяльністю кошового отамана І. Сірка, ставка якого розміщувалась в даному регіоні [13, с. 71, 83].

Як пам`ять про битву під Берестечком 1657 року, булава присутня в символіці Горохівського району Вінницької області. В емблематиці Коростенського району Житомирської області даний атрибут вказує на батьківщину гетьмана Виговського та активну участь місцевих жителів у визволенні рідного краю від польської шляхти [16, с. 107, 152].

Значно рідше у територіальній геральдиці використовують зображення пірнача. Так його відтворення присутнє в символіці Іллінецького району Вінницької області, та вказує на існування у середині XVII століття в цьому регіоні козацького полку на чолі з І. Богуном; Попільнянського району Житомирської області, де втілює козацьку військову славу: повстання

Криштофа Косинського та Северина Наливайка, а також місця, де народився гетьман І. Самойлович [4, с. 67; 16, с. 156].

Герб Війська Запорізького присутній в символіці Яготинського району Київської області та Семенівського району Чернігівської області [16, с. 88; 6, с. 164]. В обох випадках дана емблема нагадує про входження цих територій до Переяславського та Ніжинського козацьких полків відповідно. Однак деякий подив викликає зображення цього елементу районних гербів, адже він не відповідає іконографічній традиції Війська Запорозького.

Поєднання булави та бунчука присутнє в символіці Гадяцького району Полтавської області, як нагадування про існування Гадацького козачого полку, Гадяцького договору 1658 року та гетьманської резиденції І. Брюховецького. На гербі Нікопольського району Дніпропетровської області дане поєднання вказує на історичний образ Війська Запорозького, як захисника рідної землі. На емблемі Врадіївського району Миколаївської області поєднання булави та пернача виглядає доволі дивним, адже якогось конкретного відношення до козацтва ця територія не мала [16, с. 118; 18, с. 92]. В цьому плані вигідно виділяється Чигиринський район Черкаської області, в символіці якого ключове місце займають перехрещені булава та пірнач. Саме ці символи вказують на те, що Чигиринщина своєрідна історична скарбниця України, столиця гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері та П. Дорошенка, колиска державності та національно-визвольної боротьби українського народу за свою свободу й незалежність [6, с. 167].

Значно більшу інформацію несуть малюнки козацьких клейнодів на муніципальних гербах – символах міст і сільських місцевостей. Зокрема, зображення трьох булав на емблемі міста Корюківка Чернігівської області пов'язує громаду з козацькою епохою, оскільки саме на ці часи припадає час заснування Корюківки. Крім того, підкреслюється унікальний факт, що місто в різний час було ранговим поселенням трьох українських гетьманів: І. Самойловича, І. Мазепи й П. Полуботка [15, с. 7].

Булава, бунчук та печатка (відновлений герб 1730 року) на емблемі Глухова Сумської області характеризують місто, спочатку як центру сотенної адміністрації, а з 1708 року – всієї Гетьманщини. В основу сучасної символіки міста Лубни Полтавської області, як і Глухова, покладено герб 1782 року, за допомогою якого прославляється козацький період в історії даної території. В емблематиці Нікополя Дніпропетровської області, як і району в цілому, найвищі символи влади підкреслюють роль козацької вольниці в боротьбі українського народу за свободу та незалежність. Малюнок козака з мушкетом на емблемі Черкас вказує на безпосереднє відношення міста до формування козацтва на Україні [4, с. 49, 60; 17, с. 159].

Окрім міст, козацькі клейноди знайшли своє відображення і на гербах сільської місцевості. Найбільше таких емблем знаходиться на території Київської області – 8 із 12 населених пунктів. Ця особливість спричинена

тим, що населені пункти різних районів входили до складу Київського та Переяславського козачих полків.

Так на гербі села Жердова Броварського району булава знаменує одну з версій походження топоніму, та козацьку раду 1659 року, скликану у Жердовій долині Юрієм Хмельницьким для складання проекту договору про входження України до складу Московської держави; на емблемі села Семиполки – нагадує про існування тут невеликої козацької фортеці, та часи гетьманування І. Мазепи, коли село процвітало. Пірнач у символіці села Богданівка даного району виступає атрибутом переяславського полковника Д. Виговського, що довгий час мав тут резиденцію. Булава на гербі села Глибоке означає належність даної території до Переяславського козацького полку [10, с. 77, 84, 86, 90]. Зображення козака з мушкетом на емблемі села Селище Баришівського району використане для підкреслення легенди заснування села поселенцями, на чолі з козаком Селихом. Булава на гербі села Германівка Обухівського району використана для нагадування – саме тут у 1659 році відбулася «чорна рада», в результаті якої гетьман І. Виговський віддав булаву Ю. Хмельницькому. Головний атрибут козацької влади у символіці села Нещерів цього ж району нагадує про козацький рід Гудим-Левковичів, що довгий час володів цим населеним пунктом [6, с. 151-154]. Булава в емблематиці села Наливайківка Макарівського району вказує на одну з версій назви поселення, що пов`язана з гетьманування Северина Наливайка та його боротьбою за православну віру [19, с. 32].

Козацькі клейноди зустрічаються на гербах сел та селищ й інших областей. В Полтавській області лише села Великі Будища та Великі Сорочинці Диканського району мають малюнки атрибутів козацької влади. Так у першому випадку булава та пірнач вказують на існування на даній території сотенного адміністративного центру, як частини Полтавського полку. В другому – сотенного міста Миргородського полку та місця народження гетьмана Д. Апостола [4, с. 93-95; 6, с. 158]. Срібна ж булава на гербі селища Стара Прилука Липовецького району Вінницької області нагадує про існування тут сотенного містечка спочатку Вінницького, а потім Кальницького полку. Золота булава на емблемі села Стара Рафалівка Володимерецького району Рівненської області відображає роль Павла Тетері у розвитку даного селища [1, с. 45; 4, с. 71].

Таким чином, козацькі інсигнії знайшли своє відображення в українській міській геральдиці. В усі періоди геральдичного зображення, булава, пірнач та бунчук використовувалися для підкреслення козацького періоду в історичному розвитку певних населених пунктів. Однак в сучасній територіальній та муніципальній символіці простежується не зовсім доречне використання даних атрибутів, адже не всі місцевості відмічаються славними подіями козацької доби. Багато з них виникли на основі козацьких зимівників, а тому зображення клейнодів можна було б замінити іншими атрибутами козацької доби. В той же час, населені пункти, які дійсно грали важливу, а подекуди і вирішальну роль в історії

козацтва, не відтворюють на своїх емблемах головні атрибути козацької влади. Хоча остаточні висновки робити ще зарано, адже повний реєстр адміністративно-територіальних гербів України ще не створено, а видані довідкові та наукові праці, при всій їх вагомості – лише один з етапів дослідження вітчизняної геральдики.

Література

1. *Богданов, В. В., Богданов І. В.* Рівненщина. Новітня історія України / В. В. Богданов, І. В. Богданов. – К., 2006.
2. *Винклер, П. П.* Гербы городов, губерний, областей и посалов Российской империи / П. П. Винклер. – СПб., 1900.
3. *Гречило, А. Б.* Герби міст України (XIV – І пол. XX ст.) / А. Б. Гречило, Ю. К. Савчук, І. І. Сварник. – К., 2001.
4. *Гречило, А. Б.* Герби та прапори міст і сіл України / А. Б. Гречило. – Ч. 1. – Львів, 2004.
5. *Гречило, А. Б.* Сучасні символи областей України / А. Б. Гречило. – К. – Львів, 2008.
6. *Гречило, А. Б.* Українська міська геральдика / А. Б. Гречило. – К. – Львів, 1998.
7. *Гречило, А. Б.* Українська територіальна геральдика / А. Б. Гречило. – Львів, 2010.
8. *Долматовский, Е.* Возродим геральдику наших народов! / Е. Долматовский // Советская культура. – 1963. – № 63. – 28 мая. – С. 2.
9. *Закон* України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Офіційний вісник України – 1997. – № 25. – С. 70-75.
10. *Істрія* поселень Броварського краю: від стародавніх часів до сьогодення / уклад. І. Доцин. – Бровари, 2003.
11. *Іщенко, Я. О.* Нереалізовані геральдичні проекти 1960 – х рр. / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. – 2003. - № 6. – С. 78 – 92.
12. *Колінисниченко, Ю., Фоліновський Г.* Візитна картка міста / Ю. Колісниченко, Г. Фоліновський // Україна – 1964. - № 49. – С. 11-19.
13. *Кривенко, В. Є., Шляховий К. В.* Символіка Кіровоградщини: альбом / В. Є. Кривенко, К. В. Шляховий. – Кіровоград, 2008.
14. *Латанський С.* Символіка нашої області / С. Латанський // Запорозька Січ. – 2001. – 1 вересня. – С. 6.
15. *Лісниченко, О.* Герб і прапор міста Корюківка / О. Лісниченко // Знак. – 2007. – № 41. – С. 7.
16. *Міста* та містечка в гербах, прапорах і печатках / відп. ред. А. Б. Гречило. – Т. 1. – Львів., 2003 .
17. *Панченко, В.* Гербівник міст України / В. Панченко – К., 1996.
18. *Панченко, В. О.* Міські та містечкові герби України / В. О. Панченко. – К., 2000.
19. *Перлини* Київщини – Макарівська земля / уклад. В. О. Шеремета. – Макарів, 2011.
20. *Полное* собрание законов Российской империи: в 45 т. / [собрание первое, под ред. М. М. Сперанского]. – Т. 21. – Спб., 1830.
21. *Румянцева, В. В.* Історія карбована в гербах / В. В. Румянцева. – К., 1987.
22. *Румянцева, В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К., 1986.

УДК 91.908 (477.75) “17”

Дипломатическая миссия Иоганна Кристиана фон Струве в Крым (к вопросу изучения полуострова в конце XVIII века)

Прохорова Татьяна

Прохорова Тетяна. ***Дипломатична місія Йоганна Крістіана фон Струве в Крим (до питання вивчення півострова наприкінці XVIII століття).*** Вивчення минулого неможливе без аналізу свідчень попередніх епох, особливо якщо це стосується такого неоднозначного в етнічному і культурному відношенні регіону як Крим. Величезний блок мемуарної та шляхової літератури про Крим досі не вивчався. Серед них – шляхові записки Йоганна Крістіана фон Струве, який мандрував Південною Україною наприкінці XVIII ст.
Ключові слова: подорож, мандрівники, мемуари, Крим, Йоганн Крістіан фон Струве.

Прохорова Татьяна. ***Дипломатическая миссия Иоганна Кристиана фон Струве в Крым (к вопросу изучения полуострова в конце XVIII века).*** Изучение прошлого невозможно без анализа свидетельств минувших эпох, особенно если это касается такого неоднозначного в этническом и культурном отношении региона как Крым. Огромный блок мемуарной и путевой литературы о Крыме не изучен в полном объеме. Среди них – путевые записки Иоганна Кристиана фон Струве, который посетил Южную Украину в конце XVIII в.
Ключевые слова: путешествие, мемуары, Крым, Иоганн Кристиан фон Струве.

Prokhorova Tatiana. ***The diplomatic mission of Johann Christian von Struve to the Crimea.*** Studying of the past is impossible without an analysis of past evidences, especially when it comes to such ethnically and culturally controversial region as the Crimea. A huge block of memoir and travel literature about the Crimea has not been studied yet. Among them are the travel notes of Johann Christian von Struve, who visited South Ukraine in the late XVIII century.
Keywords: travel, memoirs, Crimea, Johann Christian von Struve.

© Прохорова Татьяна, 2012

В конце XVIII века осуществилась давнишняя мечта Романовых – Россия окончательно закрепилась на берегах Черного моря, а новым форпостом на южных границах империи стал Крымский полуостров. Освоение новоприсоединенных земель проходило по нескольким направлениям, на юг из столицы отправились экспедиции различного профиля. Образованные и любознательные участники миссий были наслышаны о богатейшем историческом прошлом полуострова, а потому неизбежно заостряли свое внимание на древностях Северного Причерноморья. Путешественники становились очевидцами того, что время пощадило, а завоеватели не сумели или не успели еще разрушить.

Для современных исследователей свидетельства конца XVIII века бесценны, ведь ни одна реконструкция прошлого не может сравниться с показаниями современников тех событий. Историки все чаще обращаются к запискам путешественников, поскольку их независимый взгляд «извне» способен не только заполнить белые пятна в знаниях о Крыме, но и прояснить некоторые аспекты его истории. Многие сочинения до сих пор не переведены на русский язык либо переведены не полностью, поэтому всестороннее изучение и введение их в научный оборот является основой дальнейшего развития науки о полуострове. Одному из таких сочинений посвящено настоящее исследование.

Среди экспедиций в Крым важная роль принадлежала дипломатическим миссиям, особенно после заключения между Россией и Турцией Ясского мира (29 декабря 1791 г.), который подвел определенную черту под длительным противостоянием двух держав в Черноморском регионе. По правилам дипломатического этикета за этим должен был последовать обмен ратификациями – для этой миссии со стороны России были назначены генерал-поручик М. И. Голенищев-Кутузов и Белорусский генерал-губернатор Б. В. Пассек [10, с. 504]. В состав экспедиции был включен Иоганн Кристиан (Христиан) фон Струве (1768–1812), сын российского и немецкого дипломата Антона Себастьяна фон Струве (1727/1729–1802).

Российский мемуарист Ф. Ф. Вигель (1786–1856) отмечал, что выходцы из рода Струве «исключительно и беспрерывно служат в дипломатической части России» [3, с. 114]. В 1805–1806 гг. Христиан фон Струве был переводчиком латинского языка в посольстве Ю. А. Головкина (1762–1846) в Китай, имел превосходное европейское образование, учился в Германии, в 1788 г. окончил университет Эберхарда-Карла (город Тюбинген), а через год – университет Эрлангена-Нюрнберга. Китайская миссия была для молодого человека не первой: в 1793 г. Струве отправился секретарем русского посольства М. И. Кутузова (1745–1813) в Константинополь, тогда и родились его заметки о путешествии в Крым. В 1801 г. сочинение вышло на немецком языке, а в 1802 г. было переведено на английский [25] (переиздано в 2010 г.) и французский. Струве решил скрыть свое авторство, а потому все издания были анонимными.

Путешествие состоялось в 1792 г., когда закончилась очередная русско-турецкая война (1787–1791 гг.). Крым уже был частью Российской империи, его в 1786 г. видели и описали В. Ф. Зуев [9] и Ш. Ж. Ромм [19]; однако это были все еще не исследованные земли, так называемый «Палласов» Крым: именно таким его видел и описывал великий российский естествоиспытатель в 1793–1794 гг. Экспедиция, в которой участвовал фон Струве, была грандиозной: в нее отправилось 700 человек; послы прибыли в Константинополь 26 сентября 1793 г. Их целью было предупреждение союза между Францией и Турцией и сбор информации о внутреннем положении Османской империи [15, с. 501–507].

Еще до начала миссии фон Струве побывал в Крыму. Путешественник выехал из Вены 30 августа 1791 г. и проследовал через Львов, Молдавию, Яссы, где застал смерть Г. А. Потёмкина (16 октября 1791 г.). В Яссах Струве пробыл до 9 (20) января 1792 г., а затем отправился в Крым. Маршрут его пролегал через Перекоп, где путешественник успел осмотреть окрестности. Автор ничего не говорит о крепости, вероятно, она осталась в стороне (по словам П. С. Палласа, побывавшего в Крыму двумя годами позже, она располагалась к востоку от ворот, устроенных на мосту через ров на перешейке) [18, с. 21]. Ров, который отделял полуостров от материка, по словам фон Струве, был не очень широк и располагался в 0,5 лиги от города; его пересекал посередине мост, устроенный русскими. Путешественник не был знаком с историей крепости Ор-Капи и оборонительных укреплений Северного Крыма, поэтому приписал строительство этого сооружения русским, хотя достоверно не установлено, кто же вырыл ров и насыпал вал – киммерийцы, скифы или греки. Крепость была устроена в более позднее время – при крымском хане Сахиб-Гирее[1] (1501–1551) [5, с. 24-25]. В тексте его повествования не встречается сведений об Армянском базаре. Исследователи XIX века полагали, что город был создан после русского вторжения на полуостров в 1736 г. во время правления хана Каплан I Герая (1678–1738) [5, с. 67–68]. После разрушения Перекопа греки и армяне, оставшиеся в городе, стали покидать его и «завели недалеко оттуда селение под названием Армянский базар» [22, с. 602]. Небольшое селение поблизости от Перекопа было известно еще с XVII века [1, с.364]. Это наводит на мысль, что путешественник пропустил крепость Перекоп (Ор-Капи), побывал в той части города, что

[1] Гераи (или Гиреи) – династия крымских ханов, правивших с 1427 по 1783 гг. Оба варианта произношения фамилии верные; в русской литературной традиции официально было принято написание «Гиреи». Еще в 1887–1889 гг. на страницах книги В. Д. Смирнова «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века» появилось иное написание фамилии. В свете последних исследований наблюдается стремление историков максимально приблизить воспроизведение иноязычных слов к транскрипции оригинального языка, поэтому написание «Гераи», наиболее близкое к крымскотатарскому произношению, превалирует в работах современных авторов.

располагалась к северу от рва, где была таможня; в таком случае расстояние 0,5 лиги (2,4 км), указанное автором, стоит расценивать как пространство между рвом и северным предместьем Перекопа.

Далее дорога шла к Симферополю, резиденции губернатора. Путешественник называет его прежнее имя в несколько иной манере – Ахмет-чет (Achmet-schet) вместо общепринятого Ак-Мечеть; вероятно, он подозревал, что город назван в честь одного из прежних турецких правителей. Там Струве был встречен генералом Чигулиным (Tschigulin), который разместил его в соседнем со своим доме. Речь идет о Семене Семеновиче Жегулине, о котором известно немного: генерал-майор (5 февраля 1790 г.), тайный советник, в 1789–1796 гг. был вторым правителем Таврической области (после В. В. Каховского, правившего в 1784–1788 гг.). Ему принадлежит авторство карты Симферополя 1795 г., которая была высочайше утверждена А. В. Суворовым [23]. В записках путешественников его фамилия звучит искаженно: Чигулин у Струве, Шегулин – у П. С. Палласа. С ошибкой она закрепилась и в симферопольской топонимике: район в бывшем пригороде Симферополя, который был куплен у Г. А. Потёмкина и облагорожен правителем Тавриды С. С. Жегулиным, получил название «Жигулина роща». Дом, о котором говорит автор, должен был располагаться в районе ул. Ленина, 15 в Симферополе. Ранее это был путевой дворец, построенный для императрицы Екатерины Великой во время ее путешествия на юг. Дворец принимал Августейшую путешественницу всего лишь один день и после ее отъезда был в числе присутственных мест. В 1795 г. дом был подарен П. С. Палласу, который впоследствии продал его казне. Дворец был отремонтирован (ремонтные работы велись с 1808 г.) и перестроен в 30-е гг. XIX века [24].

Струве направился в Севастополь. Он выехал в сопровождении русскоязычного гида, проехал через долину реки Альма и прибыл в Бахчисарай, древнюю резиденцию крымских ханов. В город вели ворота, которые были «спрятаны» в цепи скалистых холмов, окружавших прежнюю столицу. Путешественник посетил «еврейскую крепость» Чуфут-кале – «маленькое неприметное селение на вершине скалы», куда ведет узкая тропинка для одного человека. Автор отмечает, что евреи уединились в этой долине, чтобы избежать нетерпимости, которую демонстрируют «все без исключения по отношению к их расе» [25, p. 28]. Непростые отношения христианства и иудаизма нашли отражение в ряде исследований. Е. Ф. Грекулов отмечал, что в России преследования евреев не прекращались никогда, даже в просвещенном XIX веке правительство и церковь разжигали религиозную нетерпимость, ограничивая их в гражданских правах, изгоняя из деревень, устанавливая черту оседлости [8, с. 125]. Повсеместному изгнанию евреи подверглись и двумя столетиями ранее в Западной Европе, что и привело их, в конечном счете, на восток; но и здесь «социально-религиозный диспут между христианином и иудеем не прекратился» [12, с. 164-170], что отчетливо

понимали и путешественники XVIII–XIX века, прибавляя к спору еще и претензии мусульман.

Увлеченный поездкой, фон Струве на следующий день отправился вглубь полуострова, осмотрел внушительные руины селения в окрестностях, некоторые «древние замки и прочие памятные места, которые свидетельствуют о процветании этих мест во время генуэзского владычества». Местность эта богата памятниками истории – там расположены пещерный город Мангуп и пещерный монастырь Челтер-Коба. Расцвет генуэзского владычества в Крыму приходится на XIII–XV века, когда сформировались крупные итальянские торговые центры в Каффе, Солдайе, Керсоне и Чембало. В окрестностях Бахчисарая, о которых пишет автор, существовали селения, летопись истории которых также не лишена страниц генуэзского присутствия. Это села Сююр-таш и Фоти-сала (с 1945 г. – Белокаменное и Голубинка соответственно), в них после турецкого завоевания 1475 г. жили потомки итальянцев, получивших здесь земельные владения от Менгли-Гирея. Будучи дипломатами при ханском дворе, генуэзцы имели ряд привилегий, в том числе право на свободное вероисповедание и строительство храмов. В Сююр-таше был построен храм во имя Св. Апостола Иоанна [6]; в нем служил монах-францисканец, о котором писал М. Броневский [2, с. 345].

Фон Струве был прав, описывая эти селения как генуэзские, он ошибся лишь в одном – селения генуэзцев в Бахчисарайском районе появились уже тогда, когда время их господства в Крыму закончилось [7].

Далее дорога пролегала через горы вдоль «ручейка» Бельбек. Через несколько часов пути Струве добрался до Севастополя. Древности Херсонеса, Инкермана и Балаклавы остались без внимания вояжера.

Вернувшись в Симферополь, фон Струве просил у губернатора разрешение организовать для него еще одну экскурсию по Крыму. Жегулин не отказал путешественнику в этом удовольствии, и фон Струве отправился в Судак. Переночевав в Зуе (Suis), путники прибыли в Карасубазар. Интересно, как автор изменяет названия селений – по аналогии с Ахмет-четом Карасубазар превращается у него в Карабазар, абсолютно меняя смысловую нагрузку своего названия (Карасубазар – «базар у черной воды», Карабазар – «черный базар»). Судак, состоявший из нескольких домов, очаровал своим местоположением. Более всего путешественников поразила крепость, которая располагалась прямо на вершине цепи гор. Фон Струве относит крепость к генуэзскому времени, когда она была разрушена (по его оценкам, «несколько столетий назад»). Несмотря на то, что она лежала в руинах, автор убежден: определить план прежних строений не составит ни малейшего труда, поскольку следы рвов и каналов прекрасно сохранились. Более того, на вершине одной из скал до сих пор стояла высокая башня, которая служила *фаросом* (маяком) для кораблей. Со временем крепость и город были стерты с лица земли, оставаясь пугающими руинами, которые «облюбовали всевозможные дикие птицы» [25, p. 36-37].

На следующий день путники отправились в Старый Крым, от которого, как считает автор, происходит название всего полуострова. Здесь располагалась резиденция архиепископа Тавриды. Он жил во дворце, выстроенном для царицы, когда та совершала вояж на юг. В Старом Крыму располагался дом «преосвященного Моисея», который был феодосийским и мариупольским епископом после смерти Дорофея Возмуйлова 10 сентября 1790 г. Моисей Гумилевский, как и его предшественник, служил при кафедре в Феодосии, еще в 1775 г. выделенной из епархии Словенской и Херсонской. Небольшой заштатный городок, население которого состояло из татар, – таким рисуют исследователи Старый Крым, в котором резиденция главы Феодосийской кафедры могла располагаться исключительно в миссионерских целях [21, с. 214]. Из Старого Крыма путешественники отправились в Феодосию – цветущую в прежние времена колонию: она располагалась на берегу моря, имела удобный маленький порт, укрепленный строениями, часть которых сохранилась [25, p. 38].

Из Феодосии путешественник вернулся в Симферополь, завершить свою вторую экскурсию фон Струве решил подъемом на Чатырдаг. Губернатор предложил ему осмотреть Керчь и Еникале, эта поездка была для путешественника заманчивой из-за курганов, разбросанных по степи. Насыпи он считает остатками языческих храмов, посвященных римским божествам Нептуну и Диане, которые были прототипами греческих Посейдона и Артемиды и имели особую силу в Крыму. Связь курганов с этими божествами легко можно проследить по аналогиям. Нептун, берущий корни в этрусском пантеоне, первоначально почитался как покровитель подземных вод, плодородия и подземного царства. Ввиду этого связь курганов как погребально-ритуальных насыпей с Нептуном вполне очевидна [14]. Роль Дианы в пантеоне Тавриды является если не основной, то центральной: она была верховным божеством херсонеситов, называвших богиню Девой. Жители каждой древнегреческой области наделяли одно и то же божество различными функциями: в Аркадии Диана была покровительницей гор, лесов и ручьев, в Херсонесе – кровожадной и беспощадной охотницей, которая появилась в результате синкретизма культов Артемиды, Ифигении и местной таврской богини. Херсониты построили ей святилища и храм, поиски коего ведутся учеными с XIX века. Его остатки, как полагают, расположены на мысе Фиолент, в окрестностях Георгиевского монастыря; его искали также возле пос. Партенит и в Херсонесе. Храмы божествам часто строили на возвышенностях: первый в истории храм Дианы был возведен этрусским царем Сервием Туллием на Авентинском холме (т. е. возвышенности); в греческой Аркадии стоял храм Дианы на холме Артемисион, описанный у Павсания [17, с. 161]. Автор «Описания Эллады» Павсаний упоминает несколько храмов Артемиде-Диане в Аркадии, в том числе на могиле Каллисто, где был высокий курган (благодаря этим аналогиям

предположения фон Струве видятся вполне рациональными и небезосновательными) [16, с. 135-136].

Третья поездка так и не состоялась, поскольку путешественнику надлежало возвращаться в Польшу, дабы возглавить русскую армию, расквартированную там. Единственное место, которое ему удалось напоследок посетить, было имение барона Бюлера[2] (Buhler), что недалеко от Симферополя, а по дороге к нему – Карабазар и имение Годлевского в Кишлаве[3] (Kushlaw) [25, p.45].

[2] Карл Яковлевич Бюлер (1749–1811) поступил на российскую службу в 1772 г., работал под началом русского посланника в Нижне-Саксонском округе Ф. И. Гросса. Бюлер входил в состав миссий в Гамбурге и Франкфурте-на-Майне в качестве переводчика в канцелярии Гросса; с началом русско-турецкой войны в 1787 г. возглавлял дипломатическую канцелярию в штаб-квартире главнокомандующего князя Г. А. Потёмкина-Таврического для ведения переписки на иностранных языках. В 1790 г. отправился в Вену для того, чтобы поприветствовать от имени Екатерины II императора Леопольда II, который сменил на троне своего брата Иосифа II. В 1792–1794 гг. служил в посольстве в Польше, а с 1795 г. назначен полномочным министром при курфюрсте Баваро-Пфальцком в Мюнхене. В период правления императора Павла I Бюлер был отправлен в сейм Вюртемберга; там он пытался проявить себя, поскольку некоторое время назад на этой же должности блистал его отец Жак Бюлер [20, с. 694-696].

[3] На карте Крымского полуострова (Крымского ханства, затем Таврической области и губернии) значилось два поселения под именем Кишлав, причем оба на территории современного Белогорского района. Первое из них после 1948 г. называлось Ольховка, ныне оно не существует. Второе – современное с. Курское – расположено на границе с территорией Судакского горсовета; оно было болгарской колонией Кишлав, основано в 1805 г. (по другой версии – в 1803 г. переселенцами из поселения Малко Тырново). Во всяком случае, это произошло в начале XIX века, т.е. спустя как минимум десятилетие после путешествия И. К. фон Струве в Крым.

По всей видимости, путешественник посетил первое из названных селений Кишлав. Это село встречается в «Камеральном Описании Крыма» 1784 г. – в нем Кышлав-Баши фигурирует в составе Карасубазарского кадылыка Карасубазарского каймаканства [11, с. 48]. После присоединения Крыма к России деревню приписали к Левкопольскому уезду Таврической области. В таком статусе ее застал Франсиско де Миранда, путешествовавший по России в 1786–1787 гг. [13, с. 67]. С 1792 по 1802 г. селение входило в Акмечетский уезд Новороссийской губернии и окончательно опустело вследствие эмиграции татар в Турцию. На военно-топографической карте 1817 г. оно не значится, а на карте 1842 г. обозначено как «малая деревня», т. е. менее 5 дворов. Владельцем этого имения фон Струве называет полковника Таврического конно-егерского полка Станислава Францевича Годлевского (1755–1806), польского шляхтича по происхождению, который в 1778 г. поступил на русскую службу, а с 1784 г. был командиром 2-го эскадрона Таврического легкоконного полка. В 1788 г. был назначен полковником, а в 1790–1796 гг. командиром Таврического конно-егерского полка [4, с. 362-363]. Исследователи называют в числе его владений селение Шах-Мурза (с. Высокое Судакского горсовета), которое сегодня уже не существует.

Из Симферополя путники выехали в Польшу 12 (23) июня 1792 г., завершив четырехмесячное пребывание в Крыму.

Конец XVIII века ознаменован для Крыма значительными изменениями – политическими, экономическими, социальными. Главным событием, несомненно, было то, что из вассала Османской империи Крымское ханство превратилось в независимое государство, что, в свою очередь, сменилось подданством Российской империи. Это активизировало деятельность тайных дипломатических миссий – как иностранных, так и отечественных. Изучая политическую обстановку, послы фиксировали облик Крыма того времени, в том числе и памятники древности. Иоганн Кристиан фон Струве, посетивший полуостров в 1792 г., совершил три поездки вглубь Крыма и описал исторические места в Бахчисарае и его окрестностях, Судаке, Феодосии. Несмотря на то, что его сведения поверхностны, скорее это упоминания, нежели описания, они все же составляют важный комплекс свидетельств, которые пополняют копилку знаний о Крыме.

Литература

1. *Армянск* // История городов и сел УССР: В 26 т. – Крымская область. – К., 1974. – С. 364–371.
2. *Броневский, М.* Описание Крыма Мартина Броневского / М. Броневский // Записки Одесского общества истории и древностей / Пер. И. Г. Шершеневича. – Том VI. – Одесса, 1867. – С. 333-367.
3. *Вигель, Ф. Ф.* Посольство в Китай / Ф. Ф. Вигель // Записки Филиппа Филипповича Вигеля: В 2 ч. – Ч. 2. – М., 1892. – С. 102-122.
4. *Волков, С. В.* Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II: [в 2 т.] / С. В. Волков. – Т. 1. – М., 2010.
5. *Гайворонский, А.* Созвездие Гераев: Краткие биографии крымских ханов / А. Гайворонский. – Симферополь, 2003.
6. *Гайворонський, О.* Колонія Генуезьких біженців у Кримському Ханаті [Электронный ресурс] / О. Гайворонський. – Режим доступа: http://maidan.org.ua/static/krymmai/1171104446.html. – Дата обращения: 23.05.2012.
7. *Гайворонский, О.* Генуэзцы в Крымском ханстве / О. Гайворонский // Qasevet: Историко-этнографический журнал. – 2008. – № 33. – С. 8-13.
8. *Грекулов, Е. Ф.* Разжигание национальной и религиозной нетерпимости как средство отвлечения масс от классовой борьбы / Е. Ф. Грекулов // Православная инквизиция в России. – М.: Наука, 1964. – С. 116-146.
9. *Зуев, В. Ф.* Путешественные записки Василья Зуева от С. -Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. / В. Ф. Зуев. – СПб., 1787.
10. *Китицын, П.* Проезд через Екатеринославское наместничество турецкого посольства в 1793 году / П. Китицын // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 10. –Одесса, 1877. – С. 504-506.

11. *Лашков, Ф. Ф.* Камеральное описание Крыма 1784 г. / Ф. Ф. Лашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Т. 6. – Симферополь, 1888. – С. 36-63.
12. *Лучицкая, С. И.* Евреи / С. И. Лучицкая // Словарь средневековой культуры. – М., 2003. – С. 164-170.
13. *Миранда, Фр. де.* Путешествие по Российской Империи / Фр. де Миранда; [пер. с исп. М. С. Альперовича]. – М., 2001.
14. *Наговицын, А. Е.* Мифология и религия этрусков / А. Е. Наговицын. – М., 2000.
15. *Опочинин, Ф. К.* Архив князя М. И. Голенищева-Кутузова-Смоленского: 1745–1813, ныне принадлежащий правнуку его Ф. К. Опочинину / Ф. К. Опочинин // Русская старина. – Т. 2. – СПб., 1870. – С. 498-514.
16. *Павсаний.* Аркадия // Павсаний. Описание Эллады: В 2 т. / Павсаний; пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева. – Т. 2. – М., 2002. – С. 72-169.
17. *Павсаний.* Коринфика // Павсаний. Описание Эллады: В 2 т. / Павсаний; пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева. – Т. 1. – М., 2002. – С. 111-193.
18. *Паллас, П. С.* Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничества Русского государства в 1793–1794 годах / П. С. Паллас. – М., 1999.
19. *Петрова, Э. Б., Прохорова, Т. А.* Крымские путешествия: Шарль Жильбер Ромм. «Путешествие в Крым в 1786 году» / Э. Б. Петрова, Т. А. Прохорова. – Симферополь, 2011.
20. *Половцов, А. А.* Бюлер // Русский биографический словарь: В 25 т. / А. А. Половцов. – Т. 3. – СПб., 1908. – С. 694-696.
21. *Сергеев, А. Н.* Смерть Моисея (Гумилевского), епископа феодосийского и мариупольского / А. Н. Сергеев // Русская старина. – Т. 137. – СПб., 1909. – С. 213-217.
22. *Шевелев.* Предания о Старом Перекопе и об основании Армянского Базара / Шевелев // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 1. – Одесса, 1848. – С. 602.
23. *Широков, В.* Забытые топонимы. Жигулина роща / В. Широков // Крымские известия. – № 108 (4068). – 14 июня 2008 г.
24. *Широков, В.* История и память. Дом губернатора Тавриды / В. Широков // Крымские известия. – №197 (3427). – 22 октября 2005 г.
25. *Struve, J. Ch. von.* Travels in the Crimea: a history of the Embassy from Petersburg to Constantinople in 1793, including their journey through Krementschuck, Oczakow, Walachia & Moldavia with their reception at the court of Selim the Third / J. Ch. von Struve. – London, 1802.

УДК 94 (477. 75) «1954/ 1989»

Культурний розвиток Кримської області в 1954–1989 рр.: національний аспект

Толстеньова Вікторія

Толстеньова Вікторія. ***Культурний розвиток Кримської області в 1954–1989 рр.: національний аспект.*** Стаття присвячена національному аспекту культурної політики радянської влади в Криму в 1954–1989 рр. Обраний період в історії Кримської області характеризується передачею її зі складу РРФСР до УРСР, спробами становлення та розповсюдження української культури на півострові. Нижня ланка періоду обумовлена поверненням депортованих народів до Криму, та говорить про початок нового періоду у розвитку національно-культурної сфери Криму.
Ключові слова: культурна політика, Кримська область, український національно-культурний простір.

Толстенёва Виктория. ***Культурное развитие Крымской области в 1954–1989 гг.: национальный аспект.*** Статья посвящена национальному аспекту культурной политики советской власти в Крыму в 1954–1989 гг. Обозначеный период в истории Крымской области характеризуется передачей ее из состава РСФСР в состав УССР, попытками утверждения и распространения украинской культуры на полуострове. Нижняя граница периода обусловлена возвращением депортированых народов в Крым, и говорит о начале нового периода в развитии культурной сферы Крыма.
Ключевые слова: культурная політика, Крымская область, украинское національно-культурное пространство.

Tolstenjova Victoria. ***Cultural development of the Crimea region in 1954–1989's.: The national perspective.*** The article is devoted the national aspect of the cultural policy of Soviet in the Crimea in 1954–1989 years. This period in the history of the Crimean region is characterized by its transfer from the RSFSR to the USSR, attempts to approval and distribution the Ukrainian culture in the peninsula. The lower boundary of the period is due to return the deported nations to Crimea, and announced about the beginning of a new period in the development of cultural sphere of Crimea.
Key words: cultural policy, Crimea region, the Ukrainian national and cultural space.

© Толстеньова Вікторія, 2012

Однією з характерних рис Криму завжди було національне розмаїття його населення. Складні історичні, етнополітичні, міграційні процеси зумовили появу на цих теренах більш ніж 120 національностей, багато з яких вважають Крим своєю Батьківщиною [11]. Велику роль в формуванні національного обличчя Криму відіграв радянський період його історії, а саме 1940–1950-і рр., що стали для Криму періодом істотних змін. Радянська влада ініціювала виселення кримських татар, німців, греків та деяких інших етнічних груп з Кримського півострова та почала процес заселення Криму вихідцями переважно з РРФСР та УРСР [15, с. 197]. Українська етнічна група стала другою (після російської) за чисельністю на Кримському півострові, а згодом, у 1954 р., і сам Крим було включено до складу Української РСР – все це спричинило стрімке зростання інтересу населення півострова до української мови та культури [7, с. 380]. Виходячи із заяви голови Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченка на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. з приводу передачі Кримської області УРСР, культура українського народу була «національною за формою, соціалістичною за змістом», таким чином приєднання Криму до України мало спричинити зміни національно-культурного характеру на півострові, він мав стати частиною українського національно-культурного простору [16]. Особливо чітко цей процес проявлявся до 1989 р. (до масового повернення кримських татар – найбільш численної та історично сформованої на цих землях національної спільності), бо до цього моменту не було потреби приділяти увагу культурному розвитку депортованих народів, а культурний розвиток області здебільшого обмежувався реалізацією культурних запитів російської та української національних більшостей [2, с. 257].

Дослідження культурного розвитку Криму, особливо у зазначений період, є дуже актуальним. Сучасні культурні процеси в Криму є складними та суперечливими – культура Криму несе на собі відбиток багатонаціональності його населення, знаходиться в українській національно-культурній площині, але тяжіє до російської. Правильне розуміння цих процесів є необхідною умовою плідного діалогу між різними регіонами нашої держави та її владою, грамотної побудови культурної політики в Криму. Ретельне дослідження національно-культурних процесів необхідне для розуміння історичного розвитку Кримської області у радянський період, та зокрема – у складі України.

Проблема розвитку культури Кримської області після її включення до УРСР недостатньо розкрита в науковій літературі. Публікацій з цієї теми дуже мало. В радянський період вийшов ряд наукових робіт, присвячених історії Криму, де було викладено стан культурної сфери області на момент написання цих робіт. Вони дають змогу ознайомитися з культурними здобутками Криму зі слів їх сучасників, без втрати колориту того часу, проте мають багато недоліків: викладення матеріалу більш констатуюче, ніж проблемне, динаміка розвитку культурної сфери майже не простежується або

охоплює незначний період. Прикладом робіт радянського періоду є «Развитие социалистической культуры в Крыму» М. Максименка (1963 р.) [8], «Очерки по истории Крыма» П. Надінського (1967 р.) [10].

Дослідження, що охоплюють увесь запропонований період, з моменту передачі Криму у 1954 р. до масового повернення кримських татар на півострів у 1989 р., здебільшого сучасні, тобто періоду незалежної України. Однією з перших робіт цього періоду, де розглядалася проблема культури Криму є монографія В. Сергійчука «Український Крим» (2001 р.) [15]. В. Сергійчук вперше розглянув подану проблему з національної точки зору, але торкався здебільшого мовного аспекту, ніж розвитку культури в умовах приєднання Криму до УРСР.

Більш ретельно культурна сфера Кримської області була досліджена В. Пащенею, одним з найбільш активних дослідників радянського періоду історії Криму. У його монографії «Крымская область в советский период (1946–1991 рр.)» (2008 р.) [13] розгляду культури приділяється окремий підрозділ, культурна сфера висвітлюється широко, з використанням великої кількості архівних джерел, однак наведені ним дані здебільшого статистичного характеру, національний аспект проблеми розкрито недостатньо. В. Н. Пащеня на сьогоднішній момент продовжує досліджувати культурні процеси Криму у радянський період.

Найбільш глибоко національний аспект розкривається в роботі «Крим в етнополітичному вимірі» [7], підготовленій групою авторів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України під керівництвом М. Панчука у 2005 р. На основі статистичних даних книговидання та преси по УРСР та СРСР автори виводять динаміку національно-культурних процесів по УРСР та Криму зокрема, однак вказана робота недостатньо широко освітлює процеси в інших культурних сферах Криму таких, як театральне мистецтво, література тощо, а також культурні процеси національних меншин.

Вищезазначені дослідження є основними роботами з даної проблематики. Інші автори, що торкалися культурних процесів Криму, розглядають лише окремі культурні сфери, наприклад, В. Корольов (кримський театр) [5; 6], Н. Яблонська (видавнича справа національних меншин) [17], О. Губар (письменництво) [4] тощо, однак метою цих досліджень є не стільки розуміння особливостей культурних процесів Криму в певних умовах, а лише вивчення окремих культурних явищ.

Таким чином, запропонована проблема потребує більш ретельного вивчення, систематизації напрацювань інших дослідників, більш проблемного підходу до дослідження.

Метою написання цієї статті є зображення національного аспекту культурного розвитку Кримської області в 1954–1989 рр. Для розкриття зазначеної мети було поставлено наступні завдання:

- вивчити етнонаціональну ситуацію в 1954–1989 рр;
- розглянути національний розвиток окремих культурних установ Кримської області в зазначений період;

- прослідкувати динаміку національно-культурного розвитку Криму 1954–1989 рр.

Після депортації у 1940-х рр. з Кримської області кримських татар, вірмен, болгар, німців на території Криму залишилися наступні етнічні групи: росіяни – 292173, українці – 87657, караїми – 6214, білоруси – 3223, поляки – 2254, чехи – 889, естонці – 662, євреї – 499, молдавани – 253, латиші – 241, інші – 12379 14, [12, с. 210]. З метою компенсації втраченого під час війни та депортованого населення (з 615 тис. людей, що мешкали на півострові після звільнення Криму від німецько-фашистської окупації, тут залишилося тільки 420 тис. мешканців) з 1944 р. проводились планові переселення людей з інших регіонів СРСР, переважно з РРФСР та УРСР [15, с.189]. Росіян серед переселенців була більшість. Тільки у 1944 р. з РРФСР до Криму мало прибути 14000 родин, а з України – 3000 родин (тобто українці становили приблизно 20%) [15, с. 190]. 1949 р. процес переселення відбувався без участі УРСР; у 1950 р. з УРСР прибуло 987 родин, з РРФСР – приблизно півтори тисячі родин; у 1951 р. – з УРСР – приблизно 1000 родин, з РРФСР – понад 1,5 тис.; 1952 р. – 1549 та 1109 родин відповідно; 1953 р. – 1285 та 1004 родини. В цілому, за 1944 – 1953 рр. з УРСР до Криму було відправлено 7903 родини, з РРФСР – більш ніж 20 тисяч. Після передачі Кримської області УРСР у 1954 р. оргнабір здійснювався виключно з території УРСР. Хоча частина переселенців з причини поганих житлових умов була змушена виїхати до минулих місць мешкання (тільки до УРСР повернулося більше 3000 родин), результатом такої політики було збільшення питомої ваги українців у Криму та виокремлення двох лідируючих етносів – російського та українського [3, с. 136-137; 15, с. 197-198].

Після передачі Кримської області зі складу РРФСР до УРСР постала проблема включення Криму до економічного, політичного, а також національно-культурного простору України. Носіями української культури на півострові були здебільшого переселенці, оргнабір яких проводився з Сумської, Вінницької, Волинської, Київської, Черкаської, Чернігівської, Полтавської, Львівської, Рівненської, Чернівецької та інших областей України, а також культурні колективи та установи, що були створені після 1954 року для розповсюдження української культури в Криму [1]. Треба брати до уваги, що Україна була частиною Радянського Союзу, а її культура – «національною за формою, соціалістичною за змістом» (з переважанням останнього), а тому культурні зміни не могли бути кардинальними [16].

Впровадження української мови та культури в Криму залежало від рішень владних органів та їх відношення до цього процесу, таким чином на долю української культури в Криму впливали загальносоюзні настанови, постанови владних органів УРСР та рішення Кримського обкому партії, члени яких у своєму відношенні до розповсюдження культури національних меншостей були не одностайні [12, с. 226].

Передача Кримської області зі складу РРФСР до УРСР мала важливе значення для Радянського Союзу, виконувала конкретні економічні та ідеологічні функції. Для широкого загалу ця подія подавалася як акт дружби та довіри двох великих народів і приурочувалась до 300-ї річниці їх об'єднання, а тому й надалі влада СРСР мала проявляти лояльність до української культури та сприяти її розвитку, що відбувалося у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. Для Криму цей період став періодом введення та популяризації української мови та культури [12, с. 229].

27 січня 1955 р на VI пленумі Кримського обкому партії секретар обкому Кляузник у своїй доповіді повідомляв про великий інтерес у кримчан до української літератури, зокрема до творів Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської [7, с. 380]. За сприянням партійних керівників: секретаря Кримського обкому партії Чірви та ін. українська мова і культура вводилася в культурно-освітню сферу та побут кримського населення: вже с 1954 р. у школах почали вводити вивчення української мови, 1957 р. було відкрито Сімферопольську школу-інтернат з українською мовою викладання, вивіски установ, магазинів тощо дублювалися українською мовою [1; 5, с. 105].

У 1954 р. виникли зміни також і в літературному житті Криму: з'явилися письменники, які писали українською мовою, відкрилося Кримське відділення Спілки письменників України [10, с. 159]. Розвитку української літератури сприяв український поет, голова правління Кримського відділення Спілки письменників України І. І. Нехода, який курирував та допомагав у становленні «молодих» українських письменників Кримської області. Виданню книжок українських авторів сприяв відомий український критик, літературознавець Павло Дегтярьов, який працював головним редактором Кримвидаву. Проводили велику роботу з пропаганди української літератури члени Кримського відділення Спілки письменників України, особливо письменники В. Невінчана, Д. Черевичний, В. Шахнюк – завдяки їм було проведено багато літературних вечорів у вузах Сімферополя, школах області, виступів перед армією та флотом, по радіо та телебаченню [4, с. 6].

Наказом Президії Верховної Ради Української РСР №-1564 від 20 грудня 1954 р. у червні 1955 р. у Крим з Києва було переведено на постійну роботу Третій обласний пересувний драматичний театр. У 1956 р. він був перейменований на Кримський український музикально-драматичний театр. Постанови театру до 1966 р. виконувалися виключно українською мовою. Театр у перші роки свого існування (до 1977 р.), не маючи достатньо обладнаного приміщення для виступів, багато гастролювали по містах та селах Кримської області, містах УРСР та закордоном. Виступи перед трудовим людом проводилися часто безпосередньо у полі, на заводі тощо. Театр організовував театральні кафе, лекції, семінари, долучав до своїх вистав художню самодіяльність, випускав абонементи для школярів та окремих прошарків населення. Гастролі та широка за формою діяльність театру сприяла

розповсюдженню української культури та мови на території Кримської області [6, с. 3, 7, 15; 8, с. 76; 10, с. 158].

Один із провідних акторів театру С. Ботвина згадує: «По-справжньому українським театр був лише 10 років – з 1955 до 1956 рр. А з 1966 – з моменту постановки оперети «Роз-Мари» став двомовним. Однак я думаю, це не від кращого життя…». Перехід театру на двомовність був викликаний також приходом у 1966 р. до Кримського українського музикально-драматичного театру на посаду режисера В. Недашковського, який урізноманітнив репертуар театру, але витіснив українське національне забарвлення його постанов на другий план. Такі заходи пояснювались зменшенням інтересу суспільства до української культури та до її пропаганди з боку партії [6, с. 17].

З 1955 р. починає виходити україномовна газета «Радянський Крим» тиражом 20 тис. примірників. З 1959 р. вона стала виходити під назвою «Кримська правда», яка друкувалася двома мовами – українською і російською (тираж 80 тис. російською та 15 тис. українською) [13, с. 335]. Дублювалася українською мовою також газета «Кримський комсомолець», що на 1962 р. мав тираж 28600 російською та 1200 українською мовою, та припинив вихід 1963 р. [7, с. 383]. Для порівняння, 1963 – 1965 рр. перестали видаватися також деякі російськомовні видання – такі, як «Победа», «Красное знамя», «Виноградар Южнобережья». Це відбувалося здебільшого через укрупнення газет у зв'язку з утворенням у 1962 році територіальних колхозно-совхозних управлінь. [8, с. 71]. Загалом тираж газетної продукції по Криму складав у 1950 р. – 104 тис., 1960 р. – 256 тис., 1970 р. – 534 р., 1980 р. – 788 тис. [7, с. 382 – 383; 17, с. 210].

З 1956 р. загалом по УРСР спостерігається зростання кількості видань україномовних книг та брошур (приблизно з 2, 7 тис. назв до 4 тис. у 1958 р.) та зменшення російськомовних (приблизно з 3, 1 тис. до 2, 5 тис. назв). Різке збільшення російськомовних книжок загалом по УРСР спостерігається з 1959, але їх кількість не переважає над українськими. 1961–1962 рр. кількість україномовних книжок та брошур майже дорівнює російськомовним (останні переважають), але з 1962 різко знижуються з 4 до 3 тис. назв і до кінця 80-х років не збільшується. Кількість російськомовних видань навпаки з 1965 р. збільшується з 4 тис. майже до 5 тис., та продовжує стрімко зростати з 1970 р. Видання журнальної продукції по УРСР становило у 1963 р. дві третини україномовної, одну третину російськомовної, а з 1980 р. російськомовні видання становили вже майже половину від загальної кількості. Все це пояснюється змінами в радянській національній політиці, що все більше набирає обертів з початку 1960-х рр. (після XXII з'їзду КПРС) [14, с. 173]. Ці зміни були спрямовані на інтерналізацію суспільства, ліквідацію меж між радянськими республіками, розширення меж спілкування, а тому й поширення вивчення та ужитку російської мови як засобу міжнародної комунікації в СРСР [7, с. 382-383; 9, с. 4; 14, с. 174].

Подібні процеси проходили також і в Кримській області. 26 січня 1962 р. перший секретар Кримського обкому партії І. Чирва зазначив, що дуже мало уваги приділяється вивченню української мови, а 6 вересня 1962 року редактор газети «Кримська правда» звернув увагу на те, що в області незадовільно пропагується українська література при тому, що Крим є частиною УРСР. Очевидно, позиція не відмовлятися від вивчення української мови знаходила підтримку і в керівництві ЦК Компартії України. Однак частина верхівки чиновництва, зокрема голови Державних комітетів УРСР з преси (І. Педанюк) та радіо і телебачення (М. Скачко) 27 лютого 1965 р. звернулися до ЦК Компартії України з приводу неправильної, на їхню думку, лінії розвитку преси, яка видається не російською мовою, а також радіомовлення, що ведеться мовами національних меншин. Як наслідок, з середини 1960-х рр. українська мова поступово витісняється зі сторінок періодичних кримських видань [7, с. 381; 17, с. 210].

Треба також зазначити, що в кінці 1980-х рр. на території Кримської області починають виходити кримськотатарські самвидавчі газети. Так, протягом 1988 – 1989 рр. у м. Старий Крим Кримської області культурно-історичним товариством «Ватан» («Батьківщина») видавалася російською та кримськотатарською мовами однойменна газета за редакцією Р. Музафарова. Вона розповсюджувалася у Криму, Краснодарському краї, Херсонській області, Узбекистані та інших районах СРСР [2, с. 220; 17, с. 217].

Таким чином, 1950-і рр. XX ст. стали для Криму періодом істотних змін: в 1954 р. Кримську область було передано зі складу РРФСР до УРСР; планові переселення до Криму населення з України та Росії, що почались ще в 1940-х рр. після виселення з півострова кримських татар, греків, німців та деяких інших національних меншин, кардинально змінили етнонаціональне обличчя Криму. Все це відбувалось на фоні загальносоюзної десталінізації, лібералізації, а також популяризації національних культур, зокрема української. Тому після передачі Кримської області до УРСР спостерігається активне впровадження української мови та культури на півострові: впроваджується видання газет українською мовою, бібліотеки Криму наповнюються українськими книгами, утворюється Український музикально-драматичний театр тощо. Однак, з 1960-х рр. на загально радянському рівні починається процес інтернаціоналізації, ліквідації національних відмінностей між республіками та створення єдиного загально радянського простору, що потребувало поширення російської мови серед республік, як мови інтернаціонального спілкування. Популяризація національних культур, зокрема української, зменшується і майже повністю призупиняється з 1970-х рр., про що свідчить зокрема зменшення об'ємів україномовних видань, що продовжується до кінця 1980-х рр. З поглибленням кризових явищ в СРСР в кінці 1980-х рр. з'являється перша з часів депортації самвидавча кримськотатарська преса як прояв активізації національного кримськотатарського руху безпосередньо на півострові.

Проблема розвитку культури Кримської області потребує більш глибокого дослідження взаємозв'язку діяльності окремих політичних лідерів та партійних діячів, їх відношення до проблеми розповсюдження української мови та культури, зі змінами у національно-культурній сфері Криму, які б могли більш точно пояснити ці зміни та їх динаміку.

Література

1. *Александренко, Т.* Чи була «насильницька українізація»? / Т. Александренко // Кримський діалог. – 2004. – № 1. – С. 2.
2. *Бекирова, Г.* Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991) / Г. Бекирова. – Симферополь, 2004.
3. *Водарский, Я. Е.* Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков (численность, размещение, этнический состав) / Я. Е. Водарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. – М., 2003.
4. *Губар, О.* Сучасні українські письменники Криму. – Сімферополь, 1997.
5. *Королев, В. И.* Век XX: новые страницы истории / В. И. Королев. – Симферополь, 2001.
6. *Королев, В. И.* Крымский украинский музыкальный театр: исторические очерки / В. И. Королев. – Симферополь, 2005.
7. Крим в етнополітичному вимірі / [під ред. І. Ф. Кураса]. – К., 2005.
8. *Максименко, М.* Развитие социалистической культуры в Крыму / М. Максименко. – Симферополь, 1963.
9. *Молчанов, А. И.* Россия, Украина и Белоруссия от Н. Хрущева до «Беловежской пущи»: в 3 т. / А. И. Молчанов. – Т. 3. – Спб., 2005.
10. *Надинский, П. Н.* Очерки по истории Крыма: в 4 Ч. / П. Н. Надинский. – Ч. IV. – Симферополь, 1967.
11. *Национальный* состав населения Автономной Республики Крым по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: http://reskomnac.ark.gov.ua/mejnacotnosh/inform-anal-mat/93-nacionalniy-sostav. Доступ – 10. 07. 2012 р.
12. *Національні* меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект / [під ред. І. Ф. Кураса]. – К., 2000.
13. *Пащеня, В. Н.* Крымская область в советский период (1946–1991гг.) / В. Н. Пащеня. – Симферополь, 2008.
14. *Політична* історія України. XX ст.: у 3 т. / [під ред. І. Ф. Кураса]. – К., 2003. – Т. 6.
15. *Сергійчук, В.* Український Крим / В. Сергійчук. – Київ, 2001.
16. *Стенограмма* заседания Президиума Верховного Совета СССР. 19 февраля 1954 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: http://kro-krim.narod.ru/ZAKON/sten1954.htm. Доступ – 25. 05. 2012 р.
17. *Яблонська, М. В.* Етнічна преса Криму: історія та сучасність / М. В. Яблонська. – Сімферополь, 2006.

УДК 725.94.092.012.2:929 [Шевченко](477-25)"1910/1914"

Творення образу «батька нації»: Міжнародні Конкурси на проект пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві у 1910–1914 рр.

Чепела Юрій

Чепела Юрій. ***Творення образу «батька нації»: Міжнародні Конкурси на проект пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві у 1910–1914 рр.*** Стаття присвячена аналізу проектів пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві напередодні Першої світової війни. Автор вважає, що дискусії українських націоналістів стосовно образу «батька нації» були одним із важливих етапів українського націєтворення у досліджуваний період. Робиться висновок, що неможливість узгодити загальноприйнятний проект було свідченням наявності різних поглядів на цінності, визначальні для українського нації.
Ключові слова: Тарас Шевченко, пам'ятник, Київ, дискусії, проект, конкурс.

Чепела Юрий. ***Создание образа «отца нации»: Международные Конкурсы на проект памятника Тарасу Шевченко в Киеве в 1910–1914 гг.*** Статья посвящена анализу проектов памятника Тарасу Шевченко в Киеве накануне Первой мировой войны. Автор полагает, что дискуссии украинских националистов по поводу образа «отца нации» были одним из важных этапов украинского нациостроительства в рассматриваемый период. Делаются выводы, что невозможность согласовать общеприемлемый проект было свидетельством наличия разных взглядов на определяющие для украинской нации ценности.
Ключевые слова: Тарас Шевченко, памятник, Киев, дискуссии, проект, конкурс.

Chepela Iurii. ***Creating the Image of the «Father of the Nation»: International Competitions for the Project of the Monument to Taras Shevchenko in Kyiv from 1910 to 1914.*** The article analyzes the projects of the monument to Taras Shevchenko in Kyiv on the eve of World War 1. The author assumes that Ukrainian nationalists' discussions over the image of the «father of the nation» were among the most important phases of Ukrainian nation-building in the period under consideration. The author concludes that the lack of consensus was evidence of different views on the key values of the Ukrainian nation.
Key words: Taras Shevchenko, monument, Kyiv, discussions, project, competition.

© Чепела Юрій, 2012

Період напередодні Першої світової війни став одним із визначальних етапів у формуванні модерної української нації. Саме в цей час українські націоналісти отримали платформу для ведення внутрішніх дискусій і дебатів із російськими націоналістами стосовно бачення майбутнього українців – україномовну пресу. На сторінках щоденної газети «Рада», яка видавалась у Києві в 1906–1914 рр. найповніше відбилися публічні дискусії щодо конкретних дій і далекосяжних планів діячів українського національного руху. Одним із питань, яке «Рада» висвітлювала якнайповніше протягом усього свого існування було питання спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку, який українські активісти планували спорудити в Києві до столітнього ювілею поета в 1914 р.

На західних окраїнах Російської імперії в останні десятиліття її існування було споруджено ряд пам'ятників діячам, які прислужилися до входження відповідних території до складу імперії, проявили себе як вірнопіддані, одним словом, входили до офіційного «пантеону» (напр., пам'ятник Іванові Паскевичу у Варшаві, Б. Хмельницькому, Іскрі та Кочубею, П. Столипіну в Києві). Український поет Тарас Шевченко до таких не належав, але його символічне значення як «батька нації», символічність для українських націоналістів і селян – основної маси населення, – поставили на часі питання матеріалізації пам'яті про нього і, таким чином, демонстрації вітальності української нації.

Пам'ятник Шевченку, котрий планувалося встановити на початку XX ст. не здобув особливої уваги серед істориків. Більше про нього писали мистецтвознавці та києзнавці. Книжка мистецтвознавця Андрія Німенка «Пам'ятники Тарасові Шевченку», видана в ювілейному 1964 р., на 45-и сторінках подає історію створення всіх монументів поету за попереднє століття [10]. Частина, присвячена ініціативам часів Російської імперії розглядається в контексті всенародної боротьби з царизмом і пореволюційний реакціонізм. Брошура Вадима Павловського «Шевченко в пам'ятниках», видана у Нью-Йорку в 1966, так само присвячена мистецькій стороні проблеми, але має інші ідеологічні акценти[11]. Описуючи спроби початку XX ст., автор наголошує на національному протистоянні між українцями і росіянами. Історик Києва Віталій Ковалинський присвятив пам'ятнику розділ у своїй збірці нарисів «Київські мініатюри» [7, с. 225-262]. Стаття Сергія Єкельчика «Творення святині: україно́філи та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900 рр.)» [5, с. 43-58] простежує творення місця пам'яті українських націоналістів завдяки повторюваним практикам паломництва, упорядкування могили й емоцій, які викликало поховання поета.

Враховуючи те, скільки томів написано про український рух на початку XX ст., майже повна відсутність уваги до пам'ятника Т. Шевченку, який був одним із важливих питань у діяльності українських націоналістів, свідчить про важливість і актуальність відповідних студій.

Вищезгадана газета «Рада», щоденник і багатий епістолярій її головного спонсора – невтомного Євгена Чикаленка, представника ліберально-демократичної течії українського руху, а також матеріали Центрального державного історичного архіву, м. Київ стали основними джерелами даного дослідження. «Рада», яка друкувала звіти засідань Об'єднаного Комітету зі спорудження пам'ятника, а також полеміку з даного питання висвітлює як фактологічну сторону справи, так і дискусії щодо бачення монумента. Щоденник та листування Є. Чикаленка дозволяють побачити «закулісну» боротьбу щодо зовнішнього вигляду й ідеологічного наповнення майбутнього пам'ятника. Матеріали ЦДІАК дозволяють поглянути не лише на справу спорудження монумента, а й на ширші дебати російської та української сторін: щодо постаті та важливості Шевченка і українського питання загалом. Окрім зазначеного, важлива для даного дослідження інформація міститься в матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Питання спорудження пам'ятника Шевченку постало одразу після його смерті, проте всі спроби реалізації проекту відхилялися Міністерством внутрішніх справ. Перше офіційне звернення з українських губерній до Міністерства надійшло від Золотоніської повітової земської управи. На засіданні 17 вересня 1904 р. було прийнято рішення «Славний в історії української літератури день – 25 лютого 1914 року, – коли сповняється століття з дня народження українського поета Тараса Григоровича Шевченка відсвяткувати і одкрити пам'ятника» [12, 74]. Одразу після прийняття цього рішення члени Золотоніської управи, залучившись підтримкою представників Полтавської губернської земської управи, звернулися до Міністерства із клопотанням про дозвіл відкрити всеросійську підписку на збір коштів для спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Після кількох відмов дозвіл на «Відкриття повсюдної в межах Імперії, підписки на спорудження в м. Києві пам'ятника малоросійському поетові Тарасу Шевченку» було отримано 13 квітня 1906 р. [20, арк. 58 зв.].

Враховуючи те, що рішення Золотоніського земства передбачало встановлення монумента в Києві, Київська міська дума не могла лишатися осторонь цього проекту і 27 вересня 1905 р. було ухвалено «визнати бажаним і необхідним установити пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві» [1, арк. 11].

Після виникнення двох осередків, які повинні були опікуватися єдиною справою, постало питання про їхню співпрацю і єдиний центр для координації дій, куди б надходили пожертвування, який би обрав місце і проект монумента. У жовтні 1908 р. було створено Об'єднаний Комітет зі спорудження в Києві пам'ятника поетові Тарасу Шевченку (далі – Комітет).

Серед проблем, що постали перед Комітетом, хотілося б виділити три головні. Проблема з фінансуванням проекту постійно переслідувала цю ініціативу. Кошторис пам'ятника повинен був становити не більше

150 тис. рублів [16, с. 2], а на кінець 1912 р. у Фонді імені Шевченка було тільки 113 675 рублів 92 копійки [15, с. 2].

Іншою перешкодою, яка, начебто, формально й не заважала діяльності Комітету, але постійно «переслідувала» його було протистояння з російськими націоналістами, яке могло вилитись у заборону спорудження пам'ятника в Києві. Коли українські національні активісти вирішили встановити в «адміністративному й економічному центрі Малоросії» [19, с. 336] пам'ятник своєму «батькові нації» (інтерпретація Шевченка як «батька» формується одразу після його смерті й поховання в Каневі), одразу ж активізувалися місцеві російські націоналісти. На шпальтах газет, у першу чергу «Киевлянина», у зверненнях до офіційних установ і посадових осіб із закликами припинити діяльність Комітету, а згодом у дебатах у Державній Думі проявилося неприйняття ідеї спорудження пам'ятника Шевченку. Російські націоналісти намагалися показати політичну складову цієї ініціативи (чого заперечити ніяк не можна) і вимагали від посадовців заборонити збір коштів і згортання діяльності Комітету. Шевченка вони бачили талановитим поетом, але аж ніяк не генієм, який достойний увіковічення в Києві [8, с. 2].

Предметом же даної статті є іще одна проблема, що постійно «переслідувала» українських націоналістів і гальмувала реальні заходи зі спорудження монумента. Тут будуть розглянуті суперечки активістів «Шевченківської справи» і їхні дискусії щодо образу поета як батька нації, того, яким він мав бути зображений на постаменті. Звісно ж, українських активістів не можна розглядати як вакуумне середовище, що було цілком незалежне від зовнішніх впливів. Взаємозалежність і взаємовплив конкуруючих ідентичностей – української і російської/малоросійської – не можна переоцінити, проте ми спробуємо сфокусуватись на внутрішніх дискусіях українських націоналістів.

Протягом 1910–1914 рр. Комітет організував і провів чотири Міжнародні конкурси на проект пам'ятника Шевченку, на яких було розглянуто 164 варіанта пам'ятника [13, с. 3; 14, с. 2; 3, с. 3; 17, с. 3]. Серед його учасників були місцеві скульптори, митці з інших частин імперії Романових, з інших європейських країн. Була навіть спроба залучити зірку з Парижа – Огюста Родена [19, с. 405]. Через відсутність єдиного погляду на те, як повинен бути зображений поет, яке навантаження мав нести монумент, аж до останнього конкурсу, проведеного 2 лютого 1914 р., члени журі не могли визначитися з остаточним варіантом пам'ятника.

Враховуючи те, що членами Комітету були, серед іншого, представники російських націоналістичних організацій (Андрій Строженко, Василь Чернов та ін.), українські активісти намагалися сформувати журі зі своїх однодумців. Так, до складу журі першого конкурсу, який відбувся 15 травня 1910 р. було « визначено аж 28 душ наперекір чорносотенцям, у надії, що коли вони схотять додати своїх людей, то вже нікуди буде» [22, с. 74-75]. Таким чином, бачимо, як

українці боялися, що російські націоналісти завадять затвердженню прийнятного для перших проекту пам'ятника і скористалися тим, що далеко не всі члени Комітету регулярно відвідували його засідання.

Інформацію про конкурс було розміщено в ліберальних виданнях Російської імперії: «Киевская мысль», «Киевские вести», «Рада», «Санкт-Петербургские ведомости», газетах Австро-Угорщини та мистецьких виданнях Італії, Німеччини, Франції. Від учасників конкурсу одразу почали надходити запитання, в якій манері необхідно зобразити Шевченка, якою повинна бути загальна ідея монумента. Комітет не міг визначитися з єдиним баченням пам'ятника і тому жодних інструкцій учасникам надіслати не міг. Єдиний орієнтир – лист Василя Доманицького з описом фотографій Шевченка, які «мають найбільшу вартість» – ясності не додав. На двох із них поет «без шапки в сурдуті», на двох інших – «в шапці та в кожусі» [19, с. 293]. Таким чином, скульптори могли обирати між Шевченком-інтелігентом та Шевченком-селянином.

Значна частина українських діячів дотримувалась погляду, що Шевченка необхідно зобразити кобзарем. Так, Леонід Жебуньов зазначав: «Хотілося б мені, щоб поет був зображений у народній сорочці й шароварах; шапка й кобеняк лежать поруч, а в руках його бандура» [6, с. 53.]. Тільки селянином, який буде близьким і зрозумілим для прочан-селян і простих гостей Києва закликав увічнити поета Є. Чикаленко: « будуть проекти, на яких Шевченка виставлять якимось напівінтелігентом… у фраку, з тросточкою, чи в циліндрі», а це неприпустимо [22, с. 167].

Загалом, на перший конкурс було надіслано понад 60 робіт, більшість із яких акцентували свою увагу не на самому поетові, а на другорядних героях композицій. Серед назв проектів: «Криниця», «Заунивна пісня Малоросії», «Батько», «Думи», «Україна» [2, арк. 21]. Закордонні проекти показали повне нерозуміння постаті Шевченка і його значення для українців, місцеві – кричущу мартирологію і страждання, а не живучість українського народу.

Єдиною достойною було визнано роботу Михайла Гаврилка під девізом «Або здобути, або живому не бути!». Шевченка в козацькому вбранні оточували герої його творів – козаки й гайдамаки з мечами наголо, яких веде до бою жінка – Україна. Такий проект поміркованe журі не могло обрати, а ще більш поміркований Комітет не міг затвердити. Своє розчарування і обурення скульптор висловив у листі до Є. Чикаленка: «Вони (члени журі – Ю. Ч.) Шевченка бачать трохи добродушним і тільки іноді плачущим, але то так злегенька, з українофільським сентиментом…» [19, с. 314].

Таким чином, перший конкурс не приніс бажаних результатів, як через обережність організаторів і побоювання обмежень від Міністертва внутрішніх справ у разі затвердження занадто радикального проекту, так і через неспроможність Комітету пояснити свої побажання, а скульпторів – втілити розмите бачення поета.

На Другому Міжнародному конкурсі, проведеному 15 лютого 1911 р. першої премії не було присуджено нікому, через «… бідність художнього твору та непізнаваність Шевченка на усіх проектах» [14, с. 2]. Другу премію отримав проект Федора Балавенського під девізом «Думи мої думи, лихо мені з вами». Головною фігурою був символічний Кобзар, який уособлював «любов до минулої слави рідної України, слави лицарського козацтва, що піснями кобзарів передається від покоління до покоління» [9, НД-50.] На п'єдесталі сидів похилений селянин, нібито, перепочиваючи між роботою, а постамент півколом був оточений сходами. Проти проекту рішуче виступив Микола Сумцов, називаючи його занадто класицистичним, таким що «підходив діячу аристократичного кола, сановнику» [19, с. 345].

В обох конкурсах приймали участь митці з-поза меж Російської імперії: зі Львова, Кракова, Праги, Мюнхена, Риму та ін. Серед них були як українські скульптори, так і іноземці: М. Гаврилко, Ф. Балавенський, І. Завальнюк, В. Аморт, А. Шіортіно та ін. Частина українських націоналістів уважала неможливим створення пам'ятника за зразком іноземного автора, оскільки він не може зрозуміти місцеву специфіку і значення Шевченка для українців. З іншого боку, самі закордонні скульптори вважали, що вони, враховуючи більшу свободу дій, зможуть вільніше висловити свій погляд на поета і створити достойний пам'ятник. Хоча насправді, ці «більш вільні й достойні» проекти, все одно, повинні були проходити тест місцевим журі, яке мало враховувати всі чинники: мистецькі, ідеологічні, а також можливі цензурні з боку Міністерства.

Після другого конкурсу мистецтвознавець Євген Кузьмін намагався пояснити невдачі обережністю Комітету і його завищеними очікуваннями: «Відомо, що «на безриб'ї і рак – риба», і таким раком виявився проект Балавенського. Але Києву потрібен пам'ятник-риба, але аж ніяк не пам'ятник-рак» [4, с. 145].

Третій конкурс, проведений 20 грудня 1912, розчарував зацікавлених осіб іще більше, ніж попередні. У своєму щоденнику Є. Чикаленко занотував розпач через невдачу і спробував проаналізувати цю проблему: «Шевченко такий для України незвичайно великий, що бажано й пам'ятника поставити йому надзвичайного, а через те, жадний проект і не задовольняє» [22, с. 252]. Українці хотіли бачити щось грандіозне, що б задовольняло месіанське значення поета, яке вони не могли сформулювати, а скульптори не здатні бути втілити.

Останній, іменний конкурс було проведено 2 лютого 1914 року і журі обрало для спорудження проект Леоніда Шервуда. Комітет, котрий, згідно статуту, міг затверджувати тільки проект, погоджений із журі, присудив першу премію італійцю Антоніо Шіортіно. Завжди іронічний Є. Чикаленко боявся, що доведеться оголошувати іще один конкурс (а це було б скандалом для українців), оскільки: «статура Тараса Григоровича на проекті Шіортіно являє з себе поета, що пообідав, випив добре і розлігся з цигаркою в руці на кріслі» [22, с. 327].

Врешті-решт проект Шіортіно, від якого відмежувалася частина українських активістів [11, с. 13] було надіслано на затвердження до Міністерства внутрішніх справ і Академії мистецтв. 24 червня київський генерал-губернатор надіслав листа до Міністерства, де зазначав, що «не бачить можливим підтримати клопотання Київського міського Управління (стосовно затвердження проекту – Ю. Ч.)» [20, арк. 92]. 25 вересня того ж року свій вирок винесла Академія мистецтв: «… композицію пам'ятника не можна назвати вдалою» [18, с. 337].

Перша світова війна фактично поставила хрест на всіх заходах щодо спорудження пам'ятника Т. Шевченку на тривалий період. Посилення цензури, розпорошеність членів Комітету і журі, закриття головної платформи для дебатів – газети «Рада», – унеможливили проведення подальших конкурсів і затвердження загальноприйнятного проекту.

Чотири міжнародні конкурси не принесли бажаного результату – спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Проте вони спровокували жваві дискусії в середовищі українських громадських діячів не тільки українських губерній Російської імперії, а й в інших містах країни і за кордоном. Всі зацікавлені діячі прагнули створити власний образ Т. Шевченка і ввести його до загальної ідеї пам'ятника. Бачення пам'ятника залежало від розуміння ролі Шевченка для української історії. Ті, хто сприймав його як повстанця, ключову постать українського націєтворення, прагнули бачити пам'ятник якомога більш «революційним». Ті, хто сприймав його як видатного поета і художника, намагалися обмежити коло другорядних персонажів навколо постаменту традиційними персонажами із українського життя, уникаючи згадок про кобзарів, козаків, гайдамаків.

Подальше вивчення дискусій навколо спорудження пам'ятника Т. Шевченку напередодні Першої світової війни може стати перспективним у контексті дослідження формування національного канону діячами українського руху, а також у дослідженнях міжетнічних стосунків у Києві початку XX ст.

Література

1. *Державний* архів міста Києва. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 11.
2. *Державний* архів міста Києва. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 12.
3. *Діло*. – 1913. – 6 січня.
4. *Е. К-ин.* К конкурсу на памятник Т. Г. Шевченко // Исскуство, живопись, графика, художественная печать. – 1911. – № 3. – С. 145-147.
5. *Єкельчик, С.* Творення святині: україножіли та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900 рр.) / С. Єкельчик // Збірник Харківського Історико-Філологічного Товариства. – 2005. – Том 11. – С. 43-58.
6. *Искусство*. – 1954. – № 2.
7. *Ковалинський, В. В.* Київські мініатюри. Книга перша / Ковалинський В. В. – К., 2006.
8. *Киевлянин*. –1908. – № 116.
9. *Національний* музей Тараса Шевченка. – ДМШ. – НД – 50.

10. *Німенко, А. В.* Пам'ятники Тарасові Шевченку / Німенко А. В. – К., 1964.
11. *Павловський В.* Шевченко в пам'ятниках: 1861-1964 / Павловський В. – Нью-Йорк, 1966.
12. *Пам'яті Шевченка* // Глобус. – 1928. – № 5. – С. 72-75.
13. *Рада.* – 1910. – 16 травня.
14. *Рада.* – 1911. – 16 лютого.
15. *Рада.* – 1912. – 7 листопада.
16. *Рада.* – 1914. – 31 січня.
17. *Рада.* – 1914. – 2 лютого.
18. *Т. Г. Шевченко* в документах і матеріалах / Під редакцією Д. Копиці. – К., 1950.
19. *Т. Г. Шевченко* в епістолярії відділу рукописів / Упор. М. П. Візир. – К.,1966.
20. *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 501.
21. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2201. – Оп. 3. – Спр. 9.
22. *Чикаленко, Є. Х.* Щоденник (1907-1917) / Чикаленко Є. Х. – К., 2004.

УДК 94(477):235,3:929Димитрій Солунський

Слов'янські переклади житія Димитрія Солунського та їх вплив на поширення культу святого в Україні

Янов Дмитро

Янов Дмитро. ***Слов'янські переклади життя Димитрія Солунського та їх вплив на поширення культу святого в Україні.*** У статті розглянуто найбільш ранні списки життя Димитрія Солунського – т. зв. «мучеництво» (passiones) святого Димитрія, та їх переклади на старослов'янську мову, в контексті розповсюдження шанування святого серед слов'ян, перш за все на території України. Кожна з трьох редакцій «мучеництва» розвиває і доповнює попередню новими свідченнями, що у значній мірі впливає на найбільш шанованих святих у всьому християнському світі.
Ключові слова: святий Димитрій Солунський, «мучеництва», редакції, культ.

Янов Дмитрий. ***Славянские переводы жития Димитрия Солунского и их влияние на распространение культа святого в Украине.*** В статье рассматриваются наиболее ранние списки жития Димитрия Солунского – т.наз. «мученичества» (passiones) святого Димитрия, и их переводы на старославянский язык, в

© Янов Дмитро, 2012

контексте распространения почитания святого среди славян, прежде всего на территории Украины. Каждая из трех редакций «мученичества» развивает и дополняет предыдущую новыми свидетельствами, что в значительной степени влияет на становление культа Димитрия как святого-воина, одного из наиболее почитаемых святых во всем христианском мире.
Ключевые слова: святой Димитрий Солунский, «мученичества», редакции, культ.

Yanov Dmytro. ***Slavonic translations of the life of Demetrius of Thessalonica and their influence on the spread of the cult of saint in Ukraine.*** The article focuses on the earliest lists of the life of Demetrius of Thessalonica – the so-called «Martyrdom» (passiones) of St. Demetrius, and their translations into Old Church Slavonic, in the context of honoring the saint among the Slavs, especially in Ukraine. Each of the three editions of "martyrdom" develops and supplements the previous new evidence, which largely influences the formation of the cult of Demetrius as a military saint, one of the most respected saints throughout the Christian world.
Keywords: St. Demetrius of Thessalonica, "martyrdom", versions, cult.

Святий великомученик Димитрій Солунський (Мироточець), пам'ять якого відзначається 26 жовтня (8 листопада за новим стилем), є одним із найшанованіших святих у всьому християнському світі, вважається також покровителем міста Фессалонік (слов'янська назва Солунь). Більшість дослідників вважають, що він був страчений за наказом імператора Максиміана Галерія близько 306 р. [2, с. 155].

Слід зазначити, що культ святого Димитрія формувався поступово, з уваги на це актуальними є дослідження присвячених йому агіографічних творів. Оскільки з часом з'являлись нові редакції життя святого, що розвивали і доповнювали попередню, то хронологічні рамки статті охоплюють досить значний проміжок часу: з IX ст. – часу появи першої редакції життя великомученика, і до кінця XVII ст. – часу укладання Четьїх-Міней Димитрія Ростовського.

Серед досліджень, присвячених даній тематиці, перш за все слід назвати дві праці О. В. Іванової – переклад та вступна стаття до «Чудес Димитрія Солунського» [1, с. 91-211] та перша частина статті «Димитрій Солунський» у «Православній енциклопедії» [2, с. 155-168]. Перш за все дослідниця розглядає збірки «Чудес Димитрія Солунського», проте звертає увагу і на житіє святого, тобто на т.зв. «страждання святого Димитрія», зокрема, наводить короткий зміст перших трьох редакцій [2, с. 156-157], що є дуже важливим, оскільки досі не існує їх перекладу жодною сучасною мовою. Питання про три редакції «страждання святого Димитрія» коротко розглядали також А. П. Каждан і Н. П. Шевченко в Оксфордському Візантійському словнику, однак залишає відкритим питання про причину змін, що з'являються у другій редакції [17, с. 605-

606]. У вже згаданій статті, присвяченій Димитрію Солунському у «Православній енциклопедії», досить докладно розглядається А. А. Туріловим поширення культу святого серед південних слов'ян і на Русі, особливо слід відзначити його дослідження слов'яно-руської агіографічної традиції, зокрема не тільки перекладів «страждань святого Димитрія», збірок чудес та похвальних слів святому, а також агіографічні твори, складені слов'янськими авторами [9, с. 168-174]. Вплив появи нової редакції житія Димитрія Солунського на іконографію житійних циклів святого розглянуто в дослідженнях А. С. Преображенського та Е. С. Смирнової [6, с. 177-195; 8. с. 617-622].

Джерельна база статті представлена чотирма редакціями житія святого Димитрія, яким, власне, і присвячено дослідження, і про які детальніше буде йти мова нижче. Загалом слід зазначити, що всі твори про Димитрія Солунського, яких чимало було створено в Середні віки грецькою, латинською та слов'янською мовами, прийнято поділяти на три основні види: «страждання святого Димитрія»; декілька збірок розповідей про чудеса, що відбулися в наступні сторіччя після загибелі святого (відомі як «чудеса святого Димитрія»). Третьою групою творів є чисельні похвальні слова, посвяти святому (енкомії), та близькі до них за родом молитви [1, с. 91].

Найбільш ранніми із зазначених груп пам'яток являються «чудеса святого Димитрія». Існує декілька таких збірок розповідей про чудеса святого, два з яких, створені на початку та наприкінці VII ст. в Фессалоніці, вважаються найдавнішими, вони лягли в основу всіх наступних [2, с. 156]. Дослідники розглядають «чудеса святого Димитрія» як важливе джерело з зовнішньої і внутрішньої історії Іллірику (західна частина Балканського півострова) в VI – XII ст. В рамках оповідання про чудеса святого ці збірки представляють собою цілу місцеву хроніку Солуні і її області в епоху слов'янських погромів Балканського півострова [7, с. 255].

«Страждання» Димитрія Солунського були розділені боландистам К. Біеєм (де Бі), а згодом І. Делее на три редакції: Passio prima (перше страждання), датоване IX ст., що представлено в трьох версіях: в «Бібліотеці» Константинопольського патріарха Фотія, анонімному скороченому тексті, в латинському перекладі Анастасія Бібліотекаря 876 р.; passio altera (друге, або інше страждання); passio tertia (третє страждання) – складене Симеоном Метафрастом в 60-ті роки X ст. [10, с. 50-87; 2, с.156].

Ці три редакції «страждань святого Димитрія», за висловом О. В. Іванової, представляють собою різні стадії формування агіографічної традиції [2, с. 156]. Дослідникам відомі переклади на старослов'янську мову всіх трьох редакцій «страждань» великомученика Димитрія, проте вся пізніша слов'янська агіографічна традиція базується на passio altera. Оригінал тексту цієї редакції анонімного автора збережений лише в рукописі у Ватиканській бібліотеці (Vat. gr. 821), і

датується XI ст. Слов'янський переклад цієї редакції відомий в десятках списків XIV-XVII ст., але сам переклад був виконаний не пізніше початку X ст. Таке датування підтверджує похвальне слово Димитрію Солунському, складене Климентом Охридським, учнем святих Кирила та Мефодія, на початку X ст., яке базувалося на тексті passio altera [9, с. 172].

Отже, розглянемо коротко зміст трьох редакцій житія великомученика.

Згідно з Passio prima, Димитрій був ревним учителем християнської віри, страчений імператором Максиміаном у Фессалоніках, коли імператор повертався зі стадіону, де молодий християнин Нестор в єдиній битві завдав поразки Лію, улюбленому гладіаторові Максиміана [10, с. 87-99]. Причому у версії Фотія взагалі не було зв'язку між Нестором і Димитрієм, останній постраждав через те, що імператор був сповнений гніву [17, с. 605-606]. Вночі благочестиві християни взяли тіло Димитрія і поховали його серед руїн поряд з термами, де його було вбито. Пізніше тут стали траплятися чудеса, і епарх Іллірику Леонтій побудував на цьому місті каплицю-мартирій на честь Димитрія Солунського.

В Passio altera розповідається, що Димитрій відкрито проповідував слово Боже, і багато еллінів приходили послухати його на міську площу до «портику мідників». Димитрій Солунський походив зі знатного синклітського роду, служив спочатку ексцептором у війську, прийняв звання анфіпата Еллади від імператора Максиміана. Імператор Максиміан Геркулій (вважається, що тут автор помилився, назвавши замість Максиміана Галерія імператора Максиміана Геркулія), підкоривши готів та сарматів Риму, повернувшись до Фессалонік, розпочав гоніння на християн. Димитрія було ув'язнено у підземеллі терм, де він хресним знаменням умертвив скорпіона, і де йому явився ангел. Тим часом імператор влаштував на стадіоні бої гладіаторів. В Passio altera повторюється сюжет з Нестором (тут він являється другом і послідовником Димитрія), проте додається, що гладіатор Лій «походив із роду Вандальського», і який переміг багатьох в Римі, Сірмії (суч. Сремська-Митровиця в Сербії) і Фессалоніках. Після того, як Нестор переміг Лія, та сказав імператору, що той був вбитий ангелом, надісланим «Богом Димитрія», його було страчено біля Золотих воріт. Згодом самого Димитрія було страчено у в'язниці ударами списа. Його слуга Лупп зібрав кров великомученика в його орар та змочив в ній його перстень. Тіло святого було поховане християнами недалеко від місця його страти. Над похованням святого та предметами, що зібрав Лупп, стали здійснюватися чудеса і зцілення.

Далі в Passio altera розповідається, що пізніше епарх Іллірику Леонтій, який отримав зцілення над тяжкою хворобою над могилою великомученика, звелів знести старі печі, очистити місце від інших будівель та побудував храм на честь Димитрія Солунського. Леонтій забрав частину ораря і плащ, просякнуті кров'ю святого. Лише за допомогою святого, що явився йому, він зміг переправитися через Дунай

в сувору зиму. В Сірмії Леонтій побудував храм на честь Димитрія Солунського неподалік від церкви святої Анастасії, в якому помістив ковчег зі святинями [10, с. 90-95].

Passio tertia Симеона Метафраста базується на попередніх «стражданнях», розширено головним чином за рахунок риторики, докладніше розповідає про відкриття мощей великомученика при будівництві храму Леонтієм [10, с. 96-104].

Таким чином, ми бачимо, що із часом до досить короткого житія святого додаються нові деталі, особливо це помітно в т.зв. passio altera, де з'являються повідомлення про те, що Димитрій походив зі знатного синклітського роду, займав важливі державні посади, також з'являється етнічна приналежність гладіатора Лія до вандалів.

Посади, перелічені в Passio altera, являються грецькими кальками латинських назв посад, що застосовувалися в апараті управління провінцією за часів пізньої Римської імперії (після адміністративної реформи Діоклетіана). Так, синклітик (συγκλητικός) відповідає латинській назві сенатора [16, с. 1869-1870], анфіпат (ἀνθύπατος) – проконсула [11, с. 111], іпат (ὑπάτος) – консула [14, с. 963-964], епарх (ἐπάρχος) – префекта [13, с. 704]. Проте латинське слово ексцептор (exceptor), що означає секретаря, діловода, канцеляриста або писаря, не подається в тексті Житія у вигляді грецького аналогу, як у попередніх випадках, а записується дослівно – ἐκσκέπτορ [10, с. 90]. Причому у слов'янському перекладі таке дослівне написання зберігається – екъсепторъ [5, с. 1884]. В похвальних словах Димитрію Солунському, що були створені у слов'янських країнах, слова ексцептор, анфіпат та іпат вже не вживаються – вірогідно тому, що ці терміни були застарілими і малозрозумілими для слов'ян. Так, в похвальному слові Димитрію Солунському, котре склав Григорій Цамблак (бл. 1364 – бл. 1450), говориться, що імператор, вмовляючи святого Димитрія відмовитися від християнства, пропонує: «Не токмо дуксъ, якоже ныне в Селунской стран, но и полувселеньския владыка будеши» [5, с. 1914]. Термін «дукс» за часів Діоклетіана позначав воєначальника, який очолював війська на кордонах провінцій, а після XIII ст. позначав губернаторів невеликих фем [12, с. 659]. Це слово не згадується ні в жодній з ранніх редакцій Житія святого Димитрія, тому, вірогідно, автор використав більш зрозумілий для свого часу термін.

Культ святого Димитрія Солунського зазнає трансформації впродовж усього періоду Середньовіччя – від простого проповідника християнства, який постраждав під час гонінь, до святого-воїна, протектора свого міста. Це підтверджується і іконографією святого – спочатку Димитрія зображували у патриціанському вбранні, з XI ст. – в обладунках та зі зброєю [6, с. 177]. Про те, що святий Димитрій сприймався як захисник Фессалонік, свідчить багато літературних пам'яток, в тому числі похвальне слово Іоанна, архієпископа Солунського (кінець VI – початок VII ст.) [5, с. 1925-1928], та хроніка Іоанна Каменіати про облогу і взяття

арабами Фессалонік в 904 р., яка, як вважалося, була складена очевидцем подій не пізніше 908 р. [3, с. 147-148], проте А. П. Каждан таке твердження піддав сумніву, вказавши на те, що хроніка збережена лише у рукописах XV–XVI ст., і запропонувавши її датування серединою XV ст., коли знову актуальними стали події 904 р. [15, с. 1098-1099].

Нова редакція житія Димитрія Солунського, яка дуже відрізняється від давніх «страждань Димитрія Солунського» була створена наприкінці XVII ст. святителем Димитрієм Ростовським (в миру Данило Туптало) і включена у склад його Четьїх Міней. У версії Димитрія Ростовського з'являється досить велика за обсягом перша частина житія великомученика, в якій розповідається про його дитинство. Так, святий великомученик Димитрій названий тут сином благородних і благочестивих батьків, його батько був воєводою міста Солуні, а після його смерті цар Максиміан (тут не уточнено, який саме імператор мається на увазі – Геркулій чи Галерій) зробив Димитрія правителем усієї Солунської області [4, с. 561-562]. Поява цієї версії житія знайшло відображення в іконографії – ряд ікон з циклами житія Димитрія Солунського першої половини XVIII ст. починаються сценами різдва та хрещення святого, також є зображення батьків святого, які повчають його поклонятися іконам Христа і Божої Матері[8, с. 617-622]. Джерелами для складання цього житія слугували Великі Мінеї-Четьї митрополита Московського Макарія (в них зібрано декілька текстів, перекладених або створених слов'янськими авторами, в тому числі переклад passio altera, деякі чудеса Димитрія Солунського, та енкомії), а також passio tertia Метафраста. Однак розповідь про дитинство святого і деякі інші частини тексту запозичені з якогось третього, невідомого нам джерела, де сцени різдва та хрещення святого були присутні. На користь цього припущення говорять деякі ікони XVI ст., на яких сцени з житія святого починаються зі сцени його різдва, або з зображенням поклоніння святого іконам, як це буде згодом описано Димитрієм Ростовським. Хоча слід зазначити, що в іконографії кінця XVII – початку XVIII ст., поряд із новою інтерпретацією житія Димитрія Солунського, є й інші приклади переробки давніх житійних циклів – сцени різдва та хрещення також з'являються і на іконах святого Георгія, святих Бориса і Гліба.

Таким чином, ми бачимо, що особливе вшанування святого Димитрія серед слов'ян, зокрема і в Україні, було зумовлене поширеними збірками «чудес Димитрія Солунського» і пізніше створеними енкоміями на честь святого. Однак важливим фактором у встановленні культу святого-воїна серед слов'ян було так зване «страждання Димитрія Солунського», причому у другій редакції (відомій як passio altera). Саме в цій редакції з'являються свідчення про те, що святий Димитрій був знатного походження, крім того, був наділений імператором владою над цілою провінцією. В той же час в Західній Європі культ великомученика Димитрія Солунського не набув широкого розголосу (за виключенням Італії, де вшанування святого було поширене завдяки візантійському

впливу) імовірно тому, що тут був поширений латинський переклад passio prima, значно біднішої на деталі редакції, зроблений Анастасієм Бібліотекарем в 876 р. у праці, присвяченій Карлу Лисому.

Література

1. *Иванова, О. В.* Чудеса св. Димитрия Солунского / О. В. Иванова // Свод древнейших письменных известий о славянах: (VII–IX вв.). – М., 1995. – Т. 2. – С. 91-211.
2. *Иванова, О. В.* Димитрий Солунский. «Мученичества». Мощи и мироточение. Сказания о чудесах / О. В. Иванова // ПЭ. – М., 2007. – Т. 15. – С. 155-168.
3. *Две* византийские хроники X века: Псамафийская хроника. Взятие Фессалоники / Предисл., комментарий А. П. Каждана и Р. А. Наследовой, перевод С. В. Поляковой и И. В. Филенковской. – М., 1959.
4. *Житија* святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского. – Октябрь. Т. 2. – М., 1904.
5. *Макарий, митрополит*. Великие Минеи Четьи. Октябрь. Дни 18 – 31. – СПб., 1880.
6. *Преображенский, А. С.* Димитрий Солунский. Иконография. / А. С. Преображенский // ПЭ. – М., 2007. – Т. 15. – С. 177-195.
7. *Рудаков, А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии / А. П. Рудаков. – СПб., 1997.
8. *Смирнова, Э. С.* Иконография жития св. Димитрия Солунского: ее обновление в русской иконописи конца XVII – начала XVIII века / Э. С. Смирнова // Зборник радова Византолошког института. – 2007. – XLIV. – С. 617-622.
9. *Турилов, А. А.* Димитрий Солунский. Почитание у южных славян и на Руси / А. А. Турилов // ПЭ. – М, 2007. – Т. 15. – С. 168-174.
10. *ActaSS* / Ed. C. Suyskeno, C. Byeo, J. Bueo, J. Chesquiero, I. Hubeno. – Bruxellis, 1780. – Octobris. T. 4.
11. *Kazhdan, A. P.* Anthypatos / A. P. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 111.
12. *Kazhdan, A. P.* Doux / A. P. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 659.
13. *Kazhdan, A. P.* Eparch / A. P. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 704.
14. *Kazhdan, A. P.* Hypatos / A. P. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 2. – P. 963-964.
15. *Kazhdan, A. P.* Kaminiates, John / A. P. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 2. – P. 1098-1099.
16. *Kazhdan, A. P.* Senator / A. P. Kazhdan // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 3. – P. 1869–1870.
17. *Kazhdan, A. P., Ševčenko N. P.* Demetrios of Thessalonike / A. P. Kazhdan, N. P. Ševčenko // ODB. – New York, Oxford, 1991. – vol. 1. – P. 605-606.

Історія Харківщини

УДК 271.2-855:314.117(477.54)«1825/1855»

Старообрядці Харківської губернії в 1825–1855 рр.: статевовікова структура

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло. ***Старообрядці Харківської губернії в 1825–1855 рр.: статевовікова структура.*** Стаття присвячена дослідженню специфіки статевовікових характеристик старообрядницького населення Харківської губернії. Виявлений вплив особливостей правового статусу старообрядців та змін у державній статистиці на співвідношення статей серед офіційно зареєстрованих старовірів. Охарактеризовані регіональні особливості впливу цих факторів на древлєправославних християн Слобожанщини. Пороаналізована вікова структура старообрядницького населення губернії.
Ключові слова: старообрядництво, демографічні характеристики, статистика, Харківська губернія.

Еремеев Павел. ***Старообрядцы Харьковской губернии в 1825–1855 гг.: половозрастная структура.*** Статья посвящена исследованию специфики половозрастных характеристик старообрядческого населения Харьковской губернии. Выявлено влияние особенностей правового статуса старообрядцев и изменений в государственной статистике на соотношение полов среди зарегистрированных староверов. Охарактеризованы региональные особенности влияния этих факторов на древлеправославных христиан Слобожанщины. Проанализирована возрастная структура старообрядческого населения губернии.
Ключевые слова: старообрядчество, демографические характеристики, статистика, Харьковская губерния.

Yeremieiev Pavlo. ***The Old Believers of Kharkiv province (1825–1855): sex and age structure.*** The paper is devoted to the study of sex and age structure of the Old Believed population of Kharkiv province. The influence of the features of legal status of Old Believers and the changes of statistics on the sex ratio among registered Old Believers is detected. The regional features of the demographics of the Old Believed population of Kharkiv province are explored. The age structure of the Old Believed population of the region is analyzed.
Key words: Old Belief, demographics, statistics, Kharkiv province

© Єремєєв Павло, 2012

Старообрядництво (старовір'я, древлєправослав'я)[*], що виникло у Московському царстві в середині XVII ст. у зв'язку з неприйняттям частиною духовенства та мирян реформ патріарха Никона, надалі справило величезний вплив на політичну, економічну, культурну історію Російської імперії [див: 3; 16; 17; 18]. При цьому, хоча Слобожанщина за своїм значенням для старообрядництва не могла конкурувати з такими центрами «старої віри», як Іргиз чи російське Помор'я, її місце в історії древлєправослав'я не варто недооцінювати. Чугуївський старообрядницький монастир був найбільшим центром безпопівського напрямку старообрядництва на Лівобережній Україні [1, с. 82-86], Харківщина знаходилася на шляху між найбільшими старообрядницькими центрами (Стародубщиною та Доном, Москвою і Білою Криницею), завдяки чому слобідські старовіри забезпечували зв'язок між ними [13, с. 108-109; 22, с. 4].

Статевовікова структура населення є однією з типологічних ознак, що характеризують демографічні процеси у суспільстві і, одночасно, виступають серйозним фактором суспільного життя. Метою даного дослідження є виявлення динаміки статевовікових характеристик старообрядницького населення Харківської губернії[**] та визначення факторів, що на неї впливали. Досягнення даної мети передбачає також визначення специфіки статевовікової структури старообрядницького населення регіону у порівнянні з населенням Харківської губернії в цілому, а також у порівнянні з аналогічними характеристиками старообрядницького населення інших регіонів Російської імперії.

В якості хронологічних рамок дослідження були обрані роки правління Миколи I в Російській імперії, що позначилися посиленням державного тиску на «стару віру» і, одночасно, стали періодом істотних соціально-економічних зрушень в житті Російської імперії [3, с. 284-303; 4, с. 33-36]. Враховуючи вищесказане, дослідження статевовікової структури старообрядницького населення Харківської губернії в рамках даного періоду можна вважати частиною розробки більш широкої наукової проблеми – впливу різних факторів на демографічні характеристики традиційної конфесійної групи. Це, в свою чергу, створює передумови для подолання описового вивчення історії конфесії та введення в науковий обіг не тільки нових історичних джерел, а й методів їх інтерпретації.

[*] Деякі дослідники вказують на наявність відмінних смислових відтінків у термінах «древлєправослав'я», «старообрядництво» та «старовір'я» (див. напр.: Кудрявцев Ю. Старовер и старообрядец: оценка в терминах? / Ю. Кудрявцев // Труды по русской и славянской филологии: лингвистика. – Новая серия IV: Русские староверы за рубежом. – Тарту, 2000. – С. 75-84). Однак, враховуючи, що загальновизнаний варіант розмежування цих понять відсутній, а дана проблематика безпосередньо не входить до предмету дослідження, автор використовував ці терміни як синоніми.

[**] До 1835 р. Харківська губернія називалася Слобідсько-Українською.

Статевовікові характеристики старообрядницького населення Харківської губернії до сих пір практично не були предметом наукових досліджень. Щоправда, останнім часом з'явилася низка робіт, що торкаються, серед іншого, статевовікової структури старообрядницького населення Стародубщини, Подунав'я, Карелії [див.: 6; 23; 24]. Однак, як буде показано нижче, низка закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків, котрі зумовлювали специфіку статевовікових характеристик старообрядницького населення, до сих пір залишалися невиявленими.

Основою джерельної бази даного дослідження стали матеріали державного обліку старообрядців регіону, що концентрувалися у Канцелярії харківського губернатора і нині зберігаються у Державному архіві Харківської області. Для наочності статевовікових характеристик старообрядницького населення регіону скористаємося методами обчислення співвідношення статей та побудови статевовікових пірамід. Співвідношення статей доцільно характеризувати у вигляді пропорції: чисельність жінок на 100 чоловіків. Даний показник для старообрядницького населення Харківщини протягом досліджуваного періоду коливався в межах 95-108 і в середньому становив 101 (дод. 1).

Ці дані різко контрастують зі співвідношенням чисельності чоловіків і жінок серед старообрядців Російської імперії в цілому, серед яких частка жінок була значно більшою. Так, серед зареєстрованих у 1837 р. старовірів Російської імперії на 449 269 чоловіків припадало 524 753 жінок, тобто співвідношення становило 100:117, а в середньому протягом досліджуваного періоду на 100 чоловіків-старообрядців доводилося, приблизно, 115 жінок [підраховано за даними: 2, с. 138-179, 375, 446-448]. Ці показники суттєво перевищують демографічну норму для закритого традиційного суспільства, у якому співвідношення чоловіків та жінок може коливатися у межах 100-110 [23, с. 194-195]. Зокрема, для всього населення Російської імперії в середині XIX ст. на 100 чоловіків припадало 102,5 жінки, для жителів Харківської губернії співвідношення чоловіків та жінок у 1845 р. становило 100:102 [5, с. 76].

Дореволюційний дослідник М. В. Варадінов пояснював непропорційно високу частку жінок серед зареєстрованих старообрядців Російської імперії тим, що «жінки легше піддаються сторонньому впливу, особливо, якщо цей вплив супроводжується таємничістю і забороною; жінки, між нашими простолюдинами більш неосвічені» [2, с. 182]. Якщо відкинути негативні оцінки (зокрема, щодо освіти, рівень якої серед старообрядців, в тому числі і жінок, традиційно був вищим, ніж серед представників офіційної церкви) [25, с. 142-187], в цілому можна погодитися, що феномен жіночої релігійності міг бути одним з найважливіших факторів, що обумовив чисельну перевагу жінок у середовищі гнаного старообрядництва. Адже як зазначають сучасні психологи, жіноча психологія більш сприйнятлива до релігійного впливу [26, с. 119-120]. Це могло позначитися в ситуації, коли в умовах посилення державного тиску на старообрядництво багато старообрядців

стали приховувати свою віру. Цілком можливо, що в за цих обставин жінки, в цілому більш релігійні, частіше були схильні відкрито заявляти про свої релігійні погляди, навіть незважаючи на загрозу гонінь.

Однак, на нашу думку, ще однією причиною чисельної переваги жінок серед старообрядців був традиційний поділ праці за принципом статевої приналежності, відповідно до якого зовнішня по відношенню до сім'ї господарська діяльність була справою чоловіків, а домашнє господарство – справою жінок. У цих умовах чоловік сильніше, ніж жінка, відчував на собі тиск державних обмежень старообрядництва, що могло спонукати чоловіків частіше за жінок приховувати свою приналежність до «старої віри».

Нарешті, причиною переважання жінок серед старообрядців Росії також могли бути міграційні процеси. Російські старообрядці протягом своєї історії виявляли високу ступінь мобільності, і в разі, якщо гоніння ставали нестерпними, були готові переселятися за тисячі верст, в тому числі, за межі імперії. А для переселенських спільнот характерно переважання чоловічого населення [23, с. 197-200]. В результаті, серед зареєстрованих старообрядців Росії, звідки йшли мігранти, чисельність чоловіків зменшувалася.

Таким чином, непропорційно висока частка жінок серед старообрядців Російської імперії в цілому пояснювалася особливостями «жіночої релігійності», традиційним поділом праці за принципом статевої приналежності та міграціями. При цьому перші два фактори впливали не стільки на реальну кількість чоловіків і жінок серед старообрядців, скільки на результати державного обліку старовірів.

Виникає питання, чому ж серед старообрядців Харківської губернії частка жінок була меншою, ніж серед старообрядців Російської імперії загалом, чому перелічені вище фактори діяли на Харківщині не так інтенсивно.

Для пояснення виявленої специфіки, на думку автора, необхідно розглянути її у більш широкому контексті. Якщо проаналізувати співвідношення статей серед старообрядців європейської частини Російської імперії, можна побачити, що особливо велика частка жінок була серед древлєправославних, що проживали у північних і центральних регіонах Росії. При цьому співвідношення статей серед старообрядців українських та білоруських губерній знаходилось в межах демографічної норми (дод. 2).

Для пояснення цього феномену можна висунути наступу гіпотезу. Саме центр і північ Росії були ядром, в якому зародилося й зміцніло старообрядництво, саме тут старовіри були особливо сильні. Відповідно, і увага чиновників до старообрядництва у центральних та північних регіонах європейської Росії була більшою, адже «стара віра» була тут більш серйозною проблемою, ніж, наприклад, у Харківській, Київській або Мінській губерніях. В умовах миколаївських гонінь на «стару віру» це означало посилення репресій [3, с. 284-303]. В результаті, з північних і

центральних регіонів Росії активніше йшов потік міграцій. Крім того, тут у старовірів було більше стимулів приховувати свою віру. А як зазначалося вище, особливості гендерної психології та розподіл праці за принципом статевої приналежності призводили до того, що ці стимули сильніше впливали на чоловіків, ніж на жінок. На Харківщині приховування віри також мало місце, але його масштаби були значно меншими [15, с. 202-203]. Відповідно, і фактори, що зумовлювали непропорційно велику частку жінок серед офіційно зареєстрованих старообрядців Російської імперії, на Харківщині діяли меншою мірою.

Слід зазначити, що хоча співвідношення статей серед старообрядців регіону ніколи не виходило за межі демографічної норми, протягом досліджуваного періоду цей показник зазнав досить серйозних змін. В 1825 р. серед офіційно зареєстрованих старообрядців Харківської губернії на 100 чоловіків припадало 108 жінок, а в 1855 р. – лише 95. Причому чітко виражене падіння частки жінок починається у другій половині досліджуваного періоду: на початку 1840-х рр. (див. дод. 1)

Подібна тенденція може видатися парадоксальною, адже, як було зазначено вище, із посиленням державних утисків «старої віри» зростала інтенсивність дії факторів, котрі призводили до збільшення частки жінок серед офіційно зареєстрованих старообрядців. Оскільки протягом правління Миколи I масштаби державних утисків древлєправослав'я зростали [3, с. 284-303; 4, с. 33-36], в тому числі і на Харківщині [21, с. 77-78], здавалося б, частка жінок серед місцевих старовірів має збільшитися за рахунок виходу зі «старої віри» значної маси чоловіків (в цілому, менш релігійних та більш залежних у своїй трудовій діяльності від зовнішніх умов). Однак статистика малює прямо протилежну картину: частка жінок зменшується. Причому, така сама динаміка спостерігається і щодо старообрядництва Російської імперії в цілому: якщо в 1825 р. серед безпопівців Російської імперії на 100 чоловіків припадало 124 жінки, в 1837 – 125, то в 1846 р. – лише 119. Отже, як і у випадку з Харківським регіоном, у загальноросійському масштабі частка жінок серед старообрядців починає зменшуватися на межі 1830-х – 1840-х рр. [підраховано за даними: 2, с. 138-179, 375, 446-448] Таким чином, ми маємо справу з чітко вираженою закономірністю, що вимагає інтерпретації.

На нашу думку, виявлена тенденція може бути пояснена тим, що паралельно із посиленням державних утисків старої віри, в роки правління Миколи I поступово зростає увага державних чиновників до обліку старообрядців. Причому найбільш активно цей процес став проходити після 1841 р., коли міністром внутрішніх справ Російської імперії став Л. О. Перовський. Під його керівництвом дослідження всіх ввірених міністерству частин управління, в тому числі і з питань «розколу», систематичними [2, с. 443]. Це позначилося і на характері збору статистичних матеріалів щодо старообрядців у Харківській губернії. Якщо раніше відомості про старообрядців та інших релігійних

дисидентів, які надавалися нижчими інстанціями, найчастіше механічно компілювалися вищими, то з 1841 р. вони стали перевірятися, порівнюватися з даними за минулі роки, й у випадку різкого збільшення або зменшення кількості старовірів на певній території, у нижчі інстанції писалися запити з метою з'ясовування причин різкого коливання чисельності старообрядців. Більше уваги стали приділяти і своєчасності надходження статистичних даних про старообрядців [7–12]. В результаті, все більше старообрядців поступово потрапляють до поля зору державної влади, починають реєструватися у так званих «розкольницьких відомостях».

Однак, чіткість реєстрації чоловіків та жінок дещо відрізнялася: як зазначає О. А. Пригарін, стосовно реєстрації жінок писарі частіше допускали недбалість [23, с. 222]. Іменні списки старообрядців слободи Покровської Куп'янського повіту Харківської губернії свідчать, що подібна ситуація мала місце і на Слобожанщині: через недбалість чиновників при складанні відомостей жінки частіше ніж чоловіки зникали з іменних списків, а потім з'являлися в них [14, с. 23].

В результаті, деяке покращення обліку старообрядців торкнулося, в першу чергу, чоловіків: більш соціально активних, а, отже, і більш «помітних» для місцевих чиновників. Облік жінок також покращувався, але в меншій мірі. Таким чином, хоча поступове збільшення державних утисків «старої віри» було фактором зростання частки жінок серед старовірів, але збільшення уваги державних чиновників до обліку старообрядців діяло у протилежному напрямку. На Харківщині вплив останнього фактору на статевовікову структуру старообрядницького населення виявився сильнішим. В результаті, ми спостерігаємо зменшення частки жінок серед зареєстрованих старообрядців Харківської губернії.

Переходячи до проблеми співвідношення чисельності різних вікових груп серед старообрядців Харківської губернії в 1825–1855 рр. слід зазначити, що даний показник не висвітлювався в узагальнюючих статистичних джерелах досліджуваного періоду. Щоправда, у розпорядженні дослідників є іменні списки старообрядців окремих поселень регіону.

Проведений автором аналіз іменних списків старообрядців слободи Покровської Куп'янського повіту показав, що у 1828 р. серед старовірів населеного пункту співвідношення дітей (1-15 років), дорослих (16-50 років) та людей похилого віку (51 і старше) становило, відповідно, 75:78:19 (у відсотках – 44:45:11). Таким чином, ми маємо справу з прогресуючим типом відтворення населення, при якому питома вага вікової групи 16 – 50 років становить близько 50% і при цьому помітна різка перевага вікової групи 0-14 років над групою 50 років і старше. Це наочно демонструє статевовікова піраміда старообрядницького населення слободи Покровської, для якої характерні широка основа (яку утворює висока частка дітей) і вузький шпилеподібний верх (мала частка тих, хто

доживає до похилого віку) (Дод. 3). Таким чином, для старообрядців слободи Покровської були характерні типові у традиційному суспільстві високий рівень народжуваності та смертності. Середній вік старообрядців слободи на 1828 р. становив 23,65 років у чоловіків і 22,7 років у жінок. У списках 1828–1835 рр. максимальний зафіксований вік у чоловіка – 88 років, у жінки – 82 роки.

Безумовно, вікова структура, характерна для однієї старообрядницької общини, не може бути автоматично перенесена на все старообрядницьке населення регіону, тому робота з іменними списками старообрядців інших населених пунктів регіону на предмет виявлення їхнього вікового розподілу може стати перспективним напрямком подальших досліджень окресленої проблематики. Однак можна припустити, що характерне для слободи Покровської співвідношення чисельності вікових груп, все-таки, було типовим для старообрядців Слобожанщини. Адже навіть в кінці XIX ст. для старообрядців Харківської губернії залишалася характерною традиційна вікова структура [підраховано за: 20, с. 286-287]. А оскільки загальною тенденцією демографічних процесів в епоху модернізації є перехід від традиційного, прогресуючого, до стаціонарного, а згодом – і до регресивного типу відтворення, зафіксований щодо старообрядців кінця XIX ст. традиційний тип відтворення скоріш за все був характерний і для більш раннього періоду.

Таким чином, можна зробити висновок, що специфіка статевовікової структури старообрядницького населення Харківської губернії була зумовлена взаємопереплетенням низки факторів. Особливості правового статусу старообрядців в Російській імперії, утиски «старої віри», що посилювалися протягом досліджуваного періоду, призводили до приховування віри значною кількістю старообрядців та їхніх міграцій на окраїни та за межі імперії. Внаслідок особливостей жіночої психології, специфіки розподілу праці за гендерним принципом, ці фактори більшою мірою торкнулися чоловіків, що сприяло зростанню частки жінок серед старообрядців. В той же час, на Харківщині інтенсивність дії цих факторів була меншою, адже внаслідок периферійного розташування регіону приховування віри тут хоча й мало місце, але не набуло такого поширення, як в центрі та на півночі Росії. Можливо, меншими були і масштаби міграцій. Крім того, якщо збільшення утисків старообрядництва, сприяло зростанню частки жінок серед офіційно зареєстрованого старообрядницького населення, то поступове покращення якості обліку древлєправославних християн, що особливо активізувалося на початку 1840-х рр., діяло у протилежному напрямку. Адже у поле зору офіційної статистики краще потрапляли чоловіки. На Харківщині дія цього фактору виявилася визначальною, в результаті чого з початку 1840-х рр. серед офіційно зареєстрованих старообрядців регіону частка жінок починає скорочуватися. Що стосується вікової структури старообрядницького населення Слобожанщини, слід зазначити, що вона відображала традиційний тип відтворення населення.

Торкаючись перспектив подальшої розробки даної проблематики, слід зазначити, що наведені у даній статті міркування стосуються у першу чергу специфіки виявлених статевовікових характеристик офіційно зареєстрованих старообрядців регіону. Питання про віковий розподіл та співвідношення статей серед таємних старовірів Харківської губернії потребує подальших досліджень. Крім того, висловлена в даній статті гіпотеза про вплив поліпшення якості обліку старообрядців на зростання частки чоловіків у офіційних даних про старовірів вимагає подальшої перевірки. Перспективним напрямком дослідження даної проблематики, на нашу думку, можуть бути мікроісторичні дослідження, зокрема, аналіз іменних списків старообрядців з метою з'ясування закономірностей їхнього формування.

Література

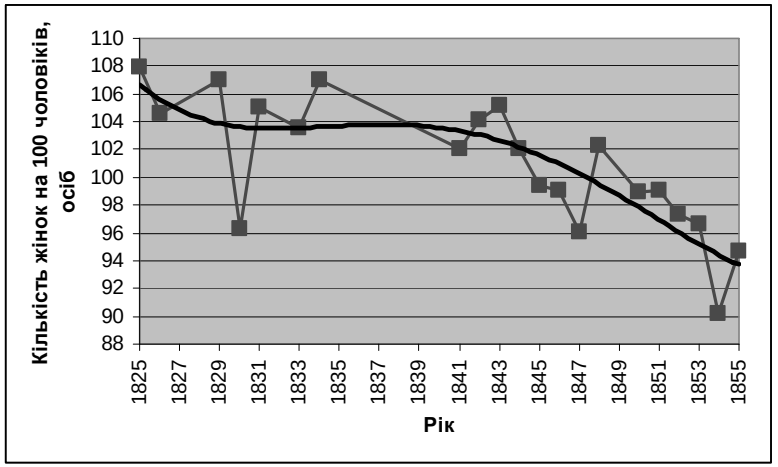
1. *Безгодов, А.* Христиане-поморцы Украины: краткий обзор и постановка вопроса / А. Безгодов // Старообрядництво України та Росії: минуле та сучасне: Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2004. – С. 82-86.
2. *Варадинов, Н.* История МВД. В 8 кн. / Н. Варадинов. – Кн. 8. История распоряжений о расколе. – СПб., 1863.
3. *Василенко, Н.* Раскол / Н. Василенко // Энцикл. словарь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – СПб., 1899. – С. 284-303.
4. *Водолазко, Н.* Старообрядчество в царствование Николая I (по материалам «Собрания постановлений по части раскола 1858 г.») / Н. Водолазко // Старообрядчество: история, культура, современность: Тезисы. – М., 1998. – С. 33-36.
5. *Военно*-статистическое обозрение Российской империи. В 17 т. / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Ген. Штаба. – Т. 12. Ч. 1. Харьковская губерния / Сост. Ген. штаба капитан В. И. Мочульский. – СПб., 1850.
6. *Волошин, Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава, 2005.
7. *ДАХО.* –Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. О раскольниках и скопцах, проживающих в губернии, 1840 г. – 96 арк.
8. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. Сведения о раскольниках, проживающих в губернии, 1842 г. – 102 арк.
9. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 142. – Спр. 6. Сведения о раскольниках, проживающих в губернии, 1844 г. – 100 арк.
10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 146. – Спр. 1. Сведения о раскольниках и скопцах, проживающих в губернии, 1846 г. – 105 арк.
11. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 147. – Спр. 95. О предоставлении губернатору всех дел о раскольниках, 1847 г. – 20 арк.
12. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. Сведения о раскольниках и скопцах, 1846 г. – 93 арк.
13. *Емельян* Пугачев на следствии: Сб. док. и материалов / Сост. Р. Овчинников, А. Светенко. – М., 1997.

14. *Еремеев, П.* Старообрядческое население слободы Покровской Купянского уезда Харьковской губернии: численность, конфессиональный, сословный и половозрастной состав (1825 – 1855 гг.) / П. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 19-28.
15. *Єремєєв, П.* Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в 1840-х – першій половині 1850-х рр. / П. Єремєєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 14. – С. 197-207.
16. *Карцов, В.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. В 2 ч. / В. Карцов. – Ч. 1. – Калинин, 1971.
17. *Карцов, В.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России В 2 ч. / В. Карцов. – Ч. 2. – Калинин, 1971.
18. *Керов, В.* Всеблажайший изрядного тщания труд: у истоков трудовой этики староверов / В. В. Керов // Труды по русской и славянской филологии. – Новая серия IV: Русские староверы за рубежом. – Тату, 2000. – С. 46-57.
19. *Обухович, С.* Старообрядчество Самаро-Саратовского Поволжья второй половины XIX – начала XX вв.: вклад в экономику и культуру края: автореф. дис… канд. истор. наук / С. Обухович. – М., 2008.
20. *Первая* Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. – Т. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904.
21. *Потоцкий, В.* Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008. – Вып. 5. – С. 77-88.
22. *Потоцький, В.* Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917): дис…. канд. істор. наук / В. Потоцький. – Харків, 2004.
23. *Пригарин, А.* Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. Пригарин. – Одесса-Измаил-Москва, 2010.
24. *Ружинская, И.* Старообрядчество Олонецкой губернии в конце XVIII – середине XIX века: численность. расселение, состав: дис…. канд. истор. наук / И. Ружинская. – Петрозаводск, 2002.
25. *Таранец, С.* Проблемы воспитания и образования детей старообрядцев в XVIII – начале XX вв. / С. Таранец // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность: Сборник научных трудов и материалов / Ответ. ред. и состав. С. Таранец. – 2009. – Вып. 3. – С. 142-187.
26. *Шудрик, И.* Социально-психологическая детерминация религиозности / И. Шудрик // Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: Сборник научных работ Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования / Под общ. ред. П. Т. Петрюка, Р. Б. Брагина. – Харьков, 2006. – Т. 4. – С. 119-120.

Додатки

Додаток 1.

Співвідношення статей серед старообрядців Харківської губернії[5]

[5] Побудовано за даними: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – Арк. 72-79, 181-182; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – Арк. 62-64; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – Арк. 52-55; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – Арк. 2-4; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – Арк. 50-52; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – Арк. 46-47; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – Арк. 61-62; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – Арк. 61, 63; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – Арк. 61, 63; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – Арк. 57; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – Арк. 86; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – Арк. 82; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – Арк. 75; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 142. – Спр. 6. – Арк. 92-93; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 146. – Спр. 1. – Арк. 97-98; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – Арк. 84-85; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 158. – Спр. 4. – Арк. 89-90; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 166. – Спр. 2. – Арк. 65-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 170. – Спр. 9. – Арк. 58-62; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 174. – Спр. 4. – Арк. 67-69; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 175. – Спр. 260. – Арк. 65-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 178. – Спр. 250. – Арк. 47-50; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 182. – Спр. 155. – Арк. 55-58.

УДК 94: [314.113:338.439.02](477.54)«1946/1947»

Голод 1946–1947 рр. на Харківщині вустами очевидців

Лупіка Тетяна

Лупіка Тетяна. ***Голод 1946–1947 рр. на Харківщині вустами очевидців.*** Дана стаття має на меті висвітлити стан повоєнної історії Харківщини на основі усних джерел, зі слів очевидців відтворити правду про голод 1946–1947 рр. у харківському регіоні.
Ключові слова: голод, усна історія, свідчення очевидців.

Лупика Татьяна. ***Голод 1946–1947 гг. на Харьковщине устами очевидцев.*** Данная статья имеет целью осветить состояние послевоенной истории Харьковщины на основе устных источников, со слов очевидцев воссоздать правду о голоде 1946–1947 гг. в харьковском регионе.
Ключеві слова: голод, устная история, свидетельства очевидцев.

Lupika Tetyana. ***Hunger of 1946–1947 years according to eyewitnesses' evidences.*** This article's aim is to light up the state of the postwar history of Kharkiv region on the basis of verbal sources, according to eyewitnesses' evidences to reproduce a true about hunger of 1946–1947 years in Kharkiv region.
Key words: hunger, verbal sources, eyewitnesses' evidences.

Дослідження післявоєнних років і, зокрема, історії голоду 1946–1947 рр. на Харківщині, не можливе без вивчення усної історії. Адже історична пам'ять окремої сім'ї, кожної особистості, наповнена особливим світоглядом, мотивацією і своєрідними ціннісними орієнтирами. Усна історія дає можливість не лише свідомо звернути увагу людини до своєї пам'яті, але й дозволяє пізнати минуле, долучитися до нього, відчути його, допомагає спостерігати та осмислювати історичні події. Хоча усні свідчення і відстають від самих подій, та вони зберігають певну рефлексію, узагальнення та судження про історичне минуле і конкретні дані, пов'язані з особистістю.

Можна сказати, що усні джерела досить суб'єктивні та однобокі, але звинувачувати їх у фальсифікації не слід. Бо зміна соціально-політичної ситуації після Другої світової війни суттєво вплинула на емоційний стан, внутрішній духовний світ, культуру та повсякденність простого трудівника, на довгий час зробивши його так би мовити «мовчазною більшістю». Намагаючись нічим не затьмарити «успіхів повоєнної відбудови», сталінське керівництво на довгий час наклало табу на цю

© Лупіка Тетяна, 2012

тему. Про страшне лихо заборонялося не лише відкрито говорити, але й навіть думати. Згодом категорична заборона перетворилася на політичну установку, ідеологічну догму і набагато років пережила своїх творців. Тривале замовчування масштабів і наслідків післявоєнного лиха криється перш за все в тоталітарному, закритому характері тогочасної радянської держави. Тому, на сьогоднішній день свідчення очевидців тих подій є одним із елементів висвітлення правди про голод 1946 – 1947 рр. Адже, за допомогою опитувань інформантів розкриваються цінності, традиції, стереотипи, страхи та надії (реалізовані і загиблі) окремо взятої людини.

В ході інтерв'ю відбувається зустріч двох поколінь. Старше покоління радо спостерігати у молодих інтерес до їх минулого, більш того, вони дякують за увагу до них. Представники старшого покоління згадують свою молодість, проводять аналогії з сучасністю. Таким чином, усна історія з'єднує минуле і майбутнє, простежує спадкоємність поколінь, показує, яким чином змінюється оцінка людиною тих чи інших подій в залежності від часу, суспільної ситуації, дозволяє прослідкувати, як одні трактування подій свідомо придушуються та приховуються, а інші починають домінувати. Дійсно, кожне покоління по-своєму оцінює одну й ту саму історичну подію. І, що характерно, протягом всього свого життя ця оцінка змінюється в залежності від навколишнього соціуму і особистого ставлення до історії.

Отже, свідчення очевидців післявоєнних подій в Україні – це невід'ємна складова всебічного дослідження історії українського народу, вивчення теми голоду 1946 – 1947 рр. на Україні та Харківщині зокрема. Ці джерела хоч і потребують систематизації та поглибленого аналізу, але вони дозволяють крізь призму інформаційного підходу, провести розробку усіх пластів інформації, яка міститься в даному джерелі. Адже, голод 1946–1947 рр. – це не тільки голодна людська смерть, а й суцільне руйнування економічних і духовних основ українського села. Мова йде про багатоаспектну проблему, що вимагає комплексного, системного дослідження джерел, забезпечення їх максимальною змістовністю та інформаційною віддачею. Слід акцентувати увагу на тому, що кожний факт, збережений у пам'яті очевидців, дає дослідникові цінну інформацію та поглиблює історичні знання.

Спогади очевидців голодного післявоєнного лихоліття – це спогади історичної правди, яка довгий час була ігнорованою та свідомо забороненою владним тоталітарним режимом. На основі з'ясування інформаційних ресурсів усних свідчень, можна побудувати певні сюжети для дослідження теми голоду. Зрозуміло, що тематика кожної розповіді залежить не тільки від того, яку інформацію зберегла людська пам'ять, а й від запитань, які поставив збирач свідчень. Певне уявлення про структуру інформації дають свідчення кількох очевидців про події у одному і тому регіоні. Повторюваність основних елементів у цих розповідях є важливим підтвердженням правдивості свідчень, тому на їх основі може бути реконструйована цілісна картина голоду.

Ключовим елементом розповідей в дослідженні тематики голоду є з'ясування безпосередніх причин голоду, серед яких очевидці назвали спільними не лише повоєнну розруху, засушливий рік, але й забирання продуктів, чималі податки та вивезення хліба за кордон.

Ось слова правди жителів Харківщини. Так, П. О. Конюшенко розповів про тяжкі післявоєнні роки: «Ни техники, ни людей, которые могли бы работать и земля выжженная. 1946 г. был тяжелым по природным условиям, да ещё и война. Был голод. Действия фашистов породили голод. Ели говорить голодомор – то голодомор, случившийся в результате ВОВ, которую породил фашизм…. Мы не только восстановили уровень, но и превзошли намного Соединенные Штаты. Нужно было торговать, торговали, чем могли, в том числе хлебом. Не бесплатно вывозили, а продавали.» [7]. О. М. Івашко, жителька м. Харкова, зауважила: «В 1947 г. была засуха. Существовали хлебные карточки, на продукты питания…». А на запитання, чи вилучали хліб в області, відповіла: «Изымался в селах. А город обеспечивало село. Знаю по разговорам родственников, которые жили в селе. Они говорили, что забирали все! В колхозе люди работали бесплатно. Работали «за палочку», которую ставили в связи с выполненной работой… Существовали базары, на которых можно было приобрести все, что можно: ценные вещи (золотые украшения, у кого были, продавали)…» [6]. На це ж запитання однозначно відповіла й П. І. Назаренко, що в післявоєнні роки мешкала у Вовчанському (Ольховатському) районі Харківської обл.: «Да, заготавливалось зерно… …Приезжали люди из города (Харьков), которые устраивали обмен...». Основною причиною голоду 1946–1947 рр. П. І. Назаренко зазначила посуху: «Голод был из-за плохого урожая, а не такой, как был в 1933г.» [10]. А от Р. Н. Бєсєдіна назвала лише нестачу продуктів: «Голод 1946-47 голодомором назвать не могу, поскольку это была просто послевоенная недостача продуктов». Про стан міста після війни вона сказала: «Состояние региона было неважное, была разруха, и люди шли на стройку отстраивать город… Хлебозаготовки проводились властями района, был большой закром возле железной дороги, где хранился хлеб.» [2]. Зі слів очевидців постає тяжка розруха не лише міста Харкова, але й сіл. Наприклад, Д. Р. Левченко відзначила: «Сельская местность в основном, многие семьи остались без кормильцев. У меня был отчем, а отец с войны к нам не вернулся, не пришел. А в семье было 11 человек. Еще мамина сестра приехала к нам, нигде не пристроившись на работу, с ребенком и мужем, тоже безработным. Дедушка безногий остался после войны. В это же время у него в больнице умерла от голода жена, и он переехал к нам.» [9]. А жителька с. Шарівка, Богодухівського району О. А. Вигуляр розповіла: «Після війни колхоз був розбитим, була зруйнована школа і взагалі, близько половини села. Село знаходилося у лісі і тому частенько корвоами їздили у ліс за матеріалом, щоб відбудовувати село. В першу чергу відновляли школу, ферми, будинок культури. Кожну неділю усі збиралися і гуртом один-одному відбудовували хати. Відновлення села повністю лежало на плечах селян, допомоги влада не надавала» [4].

Щодо політики хлібозаготівлі Л. І. Красненко зауважила, що: «Хлебозаготовки были налажены и централизованы. Мы от завода также ездили в село и помогали собирать урожай» [8]. В. А. Тимченко додала: «Не было хлеба. Облигации были и надо было на них подписаться в обязательном порядке. (Я незнаю как они назывались)» [11].

Важливою інформацію, що міститься в свідченнях – є те, яким же чином виживали селяни в умовах голоду.

Наприклад, П. Є. Конюшенко розповів: «…А когда война, период оккупации, что люди жили зажиточно? Что мы ели? Осталось хоть немножко зерна, мать зарывала в землю. Почему? Потому, что немцы ходили, всё выгребали. Картошку гнилую вырывали, чтобы покушать. Это что не голод был? Голод! Это война!...» [7].

З. М. Бечек зазначила: «…родители многих моих одноклассников получали квартиры. Это конечно были не те квартиры, что сейчас. Там был общий коридор, кухня. В одной комнате жило по две семьи, если не больше. Продукты мы получали по карточке. Знаю, что в это время много кого «раскуркуливали»…» [1].

К. М. Бондарь на запитання, чи був голод після війни, зауважила: «Голод был страшный… Да из-за засухи. Магазины не работали, продукты не завозились. Выживали с подсобного хозяйства в Циркунах.» [3]. О. А. Вигуляр додала: «Звісно, у післявоєнні роки голод існував, але він не був постійним і глобальним. У ті роки був дуже сильний неврожай. Люди жили за рахунок того, що кожна родина займалася своїм господарством, садили городи, в середньому родина мала близько 0.5 га землі, мали корів…»[4].

В. А. Тимченко на запитання, яким же чином виживала її сім'я у 1946–1947 рр., відповіла: «Как все в деревне. Корова была. За счет подсобного хозяйства… У меня было две сестры, учительницы были и им давали паек. Муки давали 6 или 9 кг. На месяц.» [11].

Д. Р. Левченко: «В принципе у нас был сад, 12 соток, участок и огород нам давали соток 20-ть в другом поселке. И вся семья за счет огорода жила, у нас не было никакого хозяйства, живья не было. Просто был огород. Овощи были свои, а ведь это очень многое значило. Я пошла в школу. Нас сидело по три человека за партой. В классе был 51 человек. Один учебник на две парты зачастую. Полуголодные были. Да и неурожайный год был 1947… У нас поселок был дачным, и в основном люди выживали за счет подсобного хозяйства; коровы еще были у людей; выживали и за счет того, что летом сюда приезжали дачники… Хлеб по карточкам. Очень трудно было с хлебом...» [9].

Голод значно вплинув і на соціальне життя, поведінку, настрої людей, на їх фізичний стан. Доведені голодом до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, і ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. Держава навіть не допомогала населенню. Це наступний сюжет, який можна виділити в ході інтерв'ю. Ось факти зі слів очевидців: П. О. Конюшенко: «…Во время войны, я это помню, на счет продуктов, Америка помогала нам (в больших банках мясная

тушенка). После войны вряд ли помогали…» [7]. В. А. Загоруйко теж згадала іноземну допомогу: «Американские посылки были. Консервы, жевательная резинка там была и печенье» [5].

О. М. Івашко на запитання, яким же чином держава допомогала під час голоду зазначила: «Как я могу знать об этом? Если решили ввести карточную систему, значит не было ни хлеба, ни остальных продуктов питания». А щодо іноземної допомогу відмітила: «Приходила. Однако те, кто был в оккупации, не получали этой помощи. Нас все время «били по глазам» за то, что мы, мол, немцам прислуживали. А что там ребенок может прислуживать? Остальным была оказана помощь, прежде всего тем, кто занимал партийные посты… Присылали посылки с продуктами (по-моему, американские посылки). Когда мы покупали их оптом на рынке, в этих коробках мы находили печенье, конфеты, пластинки крем-брюле, повидло. За счет того как раз, что брали эти посылки оптом, а затем перепродавали, на полученную разницу и выживали. У людей есть эти воспоминания! Люди действительно голодали. Я жила в обл. больнице, и я видела, как люди приходили пухлые, чтобы их поместили в больницу, чтобы хоть что-нибудь поесть. И в этой же больнице некоторые люди умирали… Ложили в больницу, но не всех. Прежде всего тех, кто с направлениями. Был ведь пищеблок, куда и ходили работники. Мой отец на пищеблок не ходил, а соседи брали кашу манную и др…. Все одинаково голодали! Только те, кто были «ближе к кормушки», те и нажились на голоде! Я знаю дом один (пр. Правды, 10, по-моему), где жили КГБ-исты, так они столько натянули с Германии!...» [6].

Р. Н. Бєсєдіна уточнила, що: «В критические моменты помощи от государства не было. Голод 1946–47 годов не афишировался по политическим причинам» [2].

Отже, наукова цінність цих свідчень полягає в тому, що вони містить різнопланову і надзвичайно важливу інформацію для з'ясування безпосередніх причин та наслідків голоду.

Література

1. *Інтерв'ю* з Зінаїдою Михайлівною Бечек, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
2. *Інтерв'ю* з Раїсою Никанорівною Бєсєдіною, м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
3. *Інтерв'ю* з Катериною Матвієвною Бондарь, 1929 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
4. *Інтерв'ю* з Ольгою Андрієвною Вигуляр, 1926 р.н., Харківська обл., Богодухівський р-н, с. Шарівка // особистий архів Лупіки Т. О.
5. *Інтерв'ю* з Вікторією Анатолієвною Загоруйко, 1936 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
6. *Інтерв'ю* з Олександрою Матвієвною Івашко, 1932 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

7. *Інтерв'ю* з Петром Омеляновичем Конюшенко, 1929 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
8. *Інтерв'ю* з Лілією Іванівною Красненко, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
9. *Інтерв'ю* з Діаною Ростиславівною Левченко, 1939 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
10. *Інтерв'ю* з Парасковією Іванівною Назаренко, 1934 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.
11. *Інтерв'ю* з Валентиною Олексіївною Тимченко, 1928 р.н., м. Харків // особистий архів Лупіки Т. О.

УДК 94 (477.54) «1921/1928»: 334.713

Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921–1928 рр.)

Махоніна Онисія

Махоніна Онисія. ***Становлення й функціонування кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова в період непу (1921–1928 рр.).*** Стаття присвячена розвитку дрібної промисловості Харкова в роки непу. Проведено аналіз дрібного виробника кустарно-ремісничого сектора економіки міста. Досліджено економічні позиції, соціально-професійний і національний склад кустарів. Виявлено негативні фактори, що призвели до знищення кустарної промисловості.
Ключові слова: неп, кустар, кустарно-ремісниче промисловість.

Махонина Анисья. ***Становление и функционирование кустарно-ремесленной промышленности г. Харькова в период нэпа (19210–1928 гг.).*** Статья посвящена развитию мелкой промышленности Харькова в годы нэпа. Проведен анализ мелкого производителя кустарно-ремесленного сектора экономики города. Исследованы экономические позиции, социально-профессиональный и национальный состав кустарей. Обнаружены негативные факторы, которые привели к ликвидации кустарной промышленности.
Ключевые слова: нэп, кустарь, кустарно-ремесленная промышленность.

© Махоніна Онисія, 2012

Makhonina Anisiya. ***Becoming and functioning handicraft industry in Kharkiv city in the period of NEP (1921–1928 years).*** The article is devoted to the development small industry in Kharkiv in the period of NEP. Analysis of the small manufacturer handicraft economic sector of city. Investigated the economic position, socio-professional and ethnic composition of handicraft. Found negative factors, which led to the elimination of handicraft industry.
Key words: NEP, handicraft, handicraft industry.

Будучи однією з найдавніших форм соціально-виробничої активності, кустарно-реміснича промисловість займала помітне місце в народному господарстві України. За умов непу більшовики були змушені прийняти рішення про стимулювання кустарного виробництва, за допомогою якого передбачалося розв'язати низку соціально-економічних проблем, покращити побутові й господарські умови життя населення, зменшити рівень безробіття. Дозволивши розвиток кустарно-ремісничої промисловості, радянська влада схиляла дрібних виробників до кооперативної форми виробництва. Створення сприятливих умов для дрібного виробництва призвело до стрімкого зростання кількості кустарів.

На сучасному етапі, коли в Україні триває складний процес побудови багатоукладної економіки, актуального значення набуває дослідження досвіду функціонування дрібного підприємництва. У цьому відношенні звернення до досвіду 1920-х років заслуговує на увагу і в наш час.

Вивчення кустарно-ремісничої промисловості Харкова ще не було предметом окремого дослідження. Теоретичне підгрунтя для розуміння і осмислення феномену дрібного виробництва було закладено дослідниками 1920-х років – А. Рибниковим [18], Ю. Ларіним [12], А. Гінзбургом [2], С. Струмілiним [19], М. Воробйовим [1]. Ці роботи містять чимало інформації про адміністративну й господарську діяльність радянської влади в секторі кустарної промисловості та кустарно-промислової кооперації.

Загальні аспекти розвитку кустарно-ремісничої галузі в рамках досліджень приватного підприємництва розглядаються в працях О. Сушка [21], О. Пиріг [17], М. Олійника [16]. Певне уявлення про дрібне міське виробництво УСРР надає дослідження І. Дзюбленко [10]. Грунтовно вивчила питання інтеграції дрібних виробників до радянської системи виробництва Л. Низова [15].

Питання розвитку кустарно-ремісничої промисловості в УСРР доби непу, зокрема у її тодішній столиці – Харкові – найбільшому торговельно-промисловому центрі республіки, належить до числа маловивчених. Новизна авторського підходу полягає у постановці та розробленні актуальної проблеми, яка на сьогоднішній день недостатньо досліджена в сучасній історіографії.

Джерельна база репрезентована як опублікованими, так і неопублікованими працями.

Важливу інформацію для дослідження змісту, характеру та еволюції політики радянської влади стосовно кустарно-ремісничого сектора містять декрети і постанови ВУЦВК, спільні постанови і розпорядження ВУЦВК і РНК, партійні документи, постанови з'їздів рад, збірники нормативно-правових документів.

Дослідження ґрунтується також на статистичних матеріалах, довідниках, статутах кооперативів, інструкціях податкових органів, періодичних виданнях. Особливої уваги заслуговують газети «Украинский экономист», «Экономическая жизнь» і журнали «Більшовик України», «Хозяйство Украины», «Плановое хозяйство».

Неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Державного архіву Харківської області, зокрема фондом Р – 203 (Харківський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), фондом Р – 845 (Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) та ін.

Дослідження кількісного, соціально-професійного, національного складу й економічних позицій кустарів дає змогу всебічно проаналізувати дрібного виробника 1921–1928 рр. Метою даної роботи є вивчення кустарно-ремісничого сектора економіки Харкова в умовах нового економічного курсу.

Період війни та революції негативно позначився на розвитку кустарно-ремісничої промисловості. У роки воєнного комунізму значну частину кустарної промисловості було націоналізовано. Виняток становило лише домашнє кустарне виробництво.

Введення нової економічної політики навесні 1921 р. розпочало відродження кустарної і дрібної промисловості. Поширення урядом УСРР дії декрету ВЦВК та РНК РСФРР «Про кустарну і дрібну промисловість» від 7 липня 1921 р. на території республіки дозволило розвиток кустарно-ремісничих підприємств [11, с. 4]. За цих умов перевага надавалась кооперативним формам об'єднань дрібних виробників.

У літературі 1920-х років кустарно-реміснича промисловість належала до нижчецензової промисловості. Виразником цензу були такі економічні фактори як наявність найманих робітників та потужність механічних двигунів. Усі промислові заклади, що не входили до цензової або великої промисловості, і нараховували не менше 15 (або менше робітників за наявності механічного двигуна), а також заклади без двигуна, за наявності 29 і менше робітників, належали до дрібної або кустарно-ремісничої промисловості [1, с. 71]. Кустарно-реміснича галузь базувалась на ручній праці з простими знаряддями. Кустарі-одинаки виступали на ринку як самостійні виробники й підприємці, що працювали з членами родини.

Дрібна міська промисловість УСРР мала переважно ремісничий характер працюючи головним чином на замовника і здебільшого на його сировині [14, с. 26]. На відміну від ремісника кустар працював на широкий ринок. Проте протягом 1920-х років різниця між ремісником і кустарем майже зникла.

Переважну більшість серед дрібних виробників складали кустарі-одинаки, які діяли в різних галузях дрібної промисловості, представляючи широкі верстви міського населення та різні види виробничої активності. Про значне місце дрібного виробництва в народному господарстві Харківщини свідчать дані окрстатбюро. Так в 1924–1925 рр. по Харківському округу налічувалось 19 347 осіб, зайнятих в дрібній промисловості, що у відсотковому відношенні становило 78,2 % від загальної кількості самодіяльного населення, задіяного у промисловості [13, с. 71].

Державна політика стимулювання і підтримання розвитку кустарно-промислового виробництва сприяла стрімкому зростанню чисельності кустарів. Жодна з інших соціальних груп не мала таких темпів приросту. Загальна кількість зайнятих осіб по місту Харкову в секторі дрібного виробництва зросла до 9 тис. осіб у 1925 р. і до 12 500 осіб у 1927/1928 господарському році [9, арк. 243]. Стрімке зростання чисельності кустарів можна пояснити тим, що у порівнянні з великою промисловістю, дрібні виробники опинилися у кращому становищі. Зокрема кустарна промисловість зазнала менших руйнувань в роки війни, менше залежала від найманої праці, мала простішу процедуру реалізації товарів. Товарний голод в країні, певна підтримка кустарного виробництва з боку держави, недосконала податкова система – все це сприяло більш гнучкій адаптації дрібних виробників до нових умов існування.

Уявлення про соціальне походження кустарів можна отримати на основі членства в кооперативних організаціях. Восени 1925 року в Харківській кустар-спілці було зареєстровано 47,5 % колишніх кустарів, 35,5 % колишніх робітників, 8,5 % колишніх службовців, 8,4 % колишніх селян, 0,1 % в минулому нетрудового елементу [4, арк. 60].

Національна приналежність дрібних виробників Харкова була достатньо строкатою. Серед 2 515 членів Харківського союзу кустарів-одинаків в 1926 р. були представники 22 національностей. Євреї становили найбільш численну групу – 61,8 %, росіяни – 20 %, українці – 11 %, решта (латиші, поляки, німці тощо) – 6,7 % [3, арк. 3]. Євреї також переважали і в Харківській «Кустар-Спілці», нараховуючи в 1925 р. 42%, у той час коли частка українців становила – 36 %, росіян – 15,6 %, інших національностей – 6,4 % [4, арк. 60].

Звертаючись до економічної характеристики існуючих кустарно-ремісничих виробництв 1925 – 1926 рр., можна зазначити, що провідними галузями підприємницької активності харківських кустарів були кравецька (3 928 осіб), виробництво та ремонт взуття (2 451), харчосмакова (1 759), деревообробна (1 508), металообробна (994), шкіряна (324), кондитерське виробництво (281). Загальна кількість кустарних закладів, в яких зосереджувались дрібні виробники, становила по місту 8 976 об'єднань [7, арк. 230].

Більшість закладів кустарно-ремісничої промисловості належали приватним особам (95,1 %), за незначної участі державної (1,5 %) і кооперативної організації (3,4 %) [7, арк. 230]. Міська кустарно-реміснича

промисловість поступалась сільській за кількістю закладів і обсягами промислової продукції. Так, із загальної чисельності кустарів по Харківському округу у кількості 33 261 чол. (1925–1926 рр.), частка міських становила 13 914 чол. [7, арк. 230]. У той же час саме в місті найбільшого розвитку набула система кустарної кооперації. У 1928 р. у виробничих кооперативах частка міських кустарів становила 62 %, проти 38 % по округу [8, арк. 13].

Створюючи сприятливі умови для кустарно-ремісничого сектора, органи радянської влади ставили за мету кооперувати дрібних виробників з метою поступового втягування в планову економіку країни. Для кооперації було створено систему пільгового кредитування, забезпечення її сировиною та збутом готової продукції.

Центрами кустарної кооперації Харкова були Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» і Харківський союз кустарів-одинаків. Харківська «Кустар-Спілка» як центр кооперації округу охоплювала більшість кустарів міста. Про результативність її роботи свідчить динаміка численності членів. Так, якщо 1925 р. нараховувалось 5 498 чол., об'єднаних 80 промкооперативах, то 1926 р. було вже 7 826 чол., які об'єднувались у 91 промкооператив [5, арк. 8]. Із загальної кількості всіх кустарів Харкова в 1927–1928 рр. Спілка охоплювала 62 % зайнятих осіб [8, арк. 13]. Виробничі об'єднання були зосереджені в деревообробній, кравецькій (швацькій) та шкіряній галузях.

Харківський союз кустарів-одинаків був організований у 1924 р. з метою обслуговування кустарів у культурно-правовому відношенні, а також сприяння кооперуванню дрібних виробників й обслуговуванню в позичково-ощадних товариствах. У 1925 р. Союз кустарів-одинаків нараховував 1 915 членів. Наступного року число членів союзу зросло майже вдвічі і становило вже 2 885 осіб [4, арк. 2]. Союз кустарів-одинаків об'єднував виробників таких галузей: кравецька (255 осіб), шкіряна (210), перукарська (259), металообробна (221), текстильна (194), ремонт годинників (133), хімічна (78), харчова (78) тощо [4, арк. 2].

Через брак коштів кооперований сектор дрібного виробництва зазнавав певних труднощів в господарській діяльності. Насамперед, це стосувалося планового постачання кустарів сировиною і знаряддями виробництва, збуту їхньої продукції.

Незважаючи на існування низки нормативних документів, які надавали пільги у сфері кустарно-ремісничого виробництва, харківські кустарі зазнавали обмежень у питанні кредитування, реалізації пільгової податкової політики тощо. На місцях між фінансовими інспекторами і кустарями виникали суперечки у тлумаченні постанов уряду. Бували випадки, коли члени однієї артілі, проживаючи в різних районах міста по-різному оподатковувалися [6, арк. 136].

Постанови з центру часто надходили із запізненням. Різні розпорядження з оподаткування кустарів невчасно посилалися на місця округовим фінансовим відділом, а іноді із запізненням на 1-2 місяці

[6, арк. 158]. У питанні оплати комунальних послуг дрібних виробників прирівнювали до нетрудових елементів.

Підтримка партійно-державними органами кустарно-ремісничого сектора сприяло зростанню економічної ваги продукції дрібних виробників. Загальна вартість товарів кустарно-ремісничого виробництва Харківського округу в 1926 р. становила 42 млн. крб., в 1927–1927 рр. – 60 млн. крб. [9, арк. 244].

Протягом 1920-х років розвиток кустарно-ремісничої промисловості розглядався під кутом класових принципів і протиставлення приватного та кооперативного секторів. Проте, незважаючи на помітні досягнення кустарно-ремісничого виробництва протягом 1924–1927 рр., коли продукція дрібних виробників становила 77 % від продукції всієї приватної промисловості, частка приватного виробництва в загальному обсязі промислової продукції УСРР становила лише 6,1 %, а в 1927 р. – 3,7 % [20, с. 122]. Така незначна доля в загальному промисловому виробництві країни не могла представляти конкуренцію або загрозу для державної промисловості.

Проголошення курсу індустріалізації, поступове згортання непу призвели в другій половині 1920-х років до корінних змін у сфері дрібного виробництва. Пільги почали надаватися лише виробничим кооперативам. Через систему оподаткування радянські органи поступово починають обмежувати діяльність кустарів. Без урахування нагальних потреб у народному господарстві державна політика мала класовий та ідеологічний характер. Однак, замість наміченого кооперування кустарно-ремісничого сектора через систему промислової кооперації, розпочалася масова «тінізація» дрібного виробництва. Дрібні підприємці виходили з кооперативних товариств до самостійної або нелегальної форми виробництва, борючись за приватногосподарський спосіб виробництва.

Застосування адміністративних, позаекономічних заходів, посилення податкового тиску поступово призводило до зменшення ваги приватного виробництва і зростання кооперованого сектора. За підрахунками окрстатбюро на 1928 р. загальна кількість кустарів по місту Харкову нараховувала 12 328 зайнятих осіб. З них 10 132 чол. були членами кооперативних об'єднань і становили 82 % всіх дрібних виробників [8, арк. 26].

Кустарно-ремісниче виробництво посідало важливе місце в промисловості Харкова. Використовуючи надлишок робочої сили в місті, дрібні виробники забезпечували споживчий ринок товарами широкого вжитку, зберігали самобутній устрій життя різних професійних груп. Основні кустарні промисли були представлені швацькою (кравецькою), взуттєвою і харчосмаковою галузями. За національною ознакою серед кустарно-ремісничих виробників міста переважали євреї. Більшість міських дрібних виробників була об'єднана в рамках системи промислової кооперації.

Створення умов для відродження дрібного виробництва відрізнялося від політики воєнного комунізму, але принципи обмеження й усунення

приватника зберігалися. Протиставляючи кооперативні форми підприємництва приватним, партійно-державні органи схиляли кустарів до кооперації.

В умовах згортання непу правлячий режим поставив завдання повного витіснення дрібного виробника з приватного сектора і залучення до виробничої кооперації. Проголошення курсу на індустріалізацію країни, посилення командно-адміністративних методів управляння економікою унеможливлювали подальше існування кустарно-ремісничого сектора виробництва. Шляхом підпорядкування кустарів через систему суцільного кооперування відбувалося поступове залучення до радянсько-індустріального суспільства. Податковий тиск, адміністративно-репресивні заходи змушували дрібних виробників згортати свою діяльність. Колишні кустарі зникали з ринку, вступали до кооперативу, йшли працювати на фабрики і заводи. Значно погіршилася ситуація на споживчому ринку, виник дефіцит товарів. На початок 1930-х років дрібна кустарна промисловість Харкова була кооперована або знищена.

У подальших дослідженнях автор публікації становить такі завдання: розглянути державну політику регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова; простежити організаційно-юридичне оформлення і регулювання дрібного виробництва; з'ясувати співвідношення економічних і адміністративних засобів впливу в питанні залучення кустарів до планового господарчого розвитку через систему кооперації; виявити регіональні особливості політики державного регулювання в кустарно-ремісничому секторі.

Література

1. *Воробьев, Н.* Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР / Н. Воробьев // Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комисии ВСНХ СССР [под. ред. А. М. Гинзбурга]. – М. -Л., 1927. – С. 70-109.
2. *Гинзбург, А.* О частном капитале в народном хозяйстве СССР / А. Гинзбург // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комисии ВСНХ СССР [под. ред. А. М. Гинзбурга] – М. -Л., 1927. – С. 1-35.
3. *ДАХО.* – Ф. Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 153. – Арк. 3.
4. *ДАХО.* – Ф. Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 2, 60.
5. *ДАХО.* – Ф. Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 950. – Арк. 8.
6. *ДАХО.* – Ф. Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1591. – Арк. 24, 136, 158.
7. *ДАХО.* – Ф. Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 3455. – Арк. 230.
8. *ДАХО.* – Ф. Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 26.
9. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1296. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 243-244.
10. *Дзюбленко, І. М.* Розвиток приватного підприємництва міського населення в УСРР (20-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / І. М. Дзюбленко. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – 2011.
11. *Кустарна промисловість* та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927.
12. *Ларин, Ю.* Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. -Л., 1927.

13. *Лауниц, К.* Дрібна та кустарно-ремісницька промисловість Харківської округи / К. Лауниц // Статистичний бюлетень: Матеріяли народнього господарства Харківської округи. – 1926. – Книга 1. – С. 71-73.
14. *Нарис* передвоєнного та сучасного стану кустарно-ремісничої промисловості України – Х., 1929. – Вип. 16.
15. *Низова, Л.* Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему / Л. Низова. – К., 2006.
16. *Олійник, М.* Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М. Олійник. – Х., 1998.
17. *Пиріг, О. А.* Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / О. А. Пиріг. – НАН України. – К., 2002.
18. *Рыбников, А.* Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства / А. Рыбников. – М., 1922.
19. *Струмилин, С. Г.* О судьбах частого капитала в СССР / С. Струмилин // Плановое хазяйство. – 1926. – № 9. – С. 9-32.
20. *Сушко, О.* Кустарні промисли в Україні періоду непу / О. Сушко // Пам'ять століть. – 2002. – №4. – С. 117-125.
21. *Сушко, О. О.* Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / О. О. Сушко. – Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.

УДК 94 (477. 54) "1927/1929": 334.722–047. 86

Ліквідація приватнопромислового виробництва у Харкові у 1927–1929 рр.

Онацький Максим

Онацький Максим. ***Ліквідація приватнопромислового виробництва у Харкові у 1927–1929 рр.*** В статті висвітлено процес ліквідації приватної промисловості у Харкові в умовах зламу непу. Проаналізовано напрямки згортання приватнопромислового виробництва. Досліджено методи витіснення приватника з промислових галузей міста. Розглянуто шляхи зникнення приватного капіталу. Висвітлено причини появи у Харкові наприкінці 1920-х рр. акціонерних товариств.
Ключові слова: приватнопромислове виробництво, згортання, ліквідація, акціонерні товариства.

© Онацький Максим, 2012

Онацкий Максим. ***Ликвидация частнопромышленного производства в Харькове в 1927-1929 гг.*** В статье освещен процесс ликвидации частной промышленности в Харькове в условиях свертывания нэпа. Проанализированы направления свертывания частнопромышленного производства. Исследованы методы вытеснения частника из промышленных отраслей города. Рассмотрены пути исчезновения частного капитала. Освещены причины появления в Харькове в конце 1920-х гг акционерных обществ.
Ключевые слова: частнопромышленное производство, свертывание, ликвидация, акционерные общества.

Onatsky Maxim. ***The elimination of the private rental industry of Kharkov in 1927-1929.*** The process of liquidation of private industry in Kharkov in clotting of the NEP period is considered in the article. The areas of coagulation of private industry production are analyzed. The methods for replacement of the private owners of industrial sectors of the city are considered. The ways of the dissipation of private capital and the causes of the appearance of joint-stock companies in Kharkov at the end of the 1920 th. are highlighted.
Keywords: private industry production, coagulation, liquidation, joint-stock companies.

В останні роки посилився інтерес до регіональних аспектів здійснення непу в Україні. Чимало питань, пов'язаних із розвитком підприємництва в різних регіонах України, все ще залишаються не вивченими. Зокрема, це стосується проблеми ліквідації приватнопідприємницького сектору у Харкові в умовах руйнації непу. Не дивлячись на те, що окремі аспекти зазначеної теми знайшли певне відображення в роботах таких науковців як Ю. Волосник [1], О. Сушко [25], Л. Шкодіна [32] та інші, цілісного та системного дослідження створено так і не було. Отже є актуальним вивчення процесу ліквідації приватного промислового підприємництва у Харкові в умовах зламу непу, оскільки без цього загальна картина непу не буде повною.

Хронологічні межі дослідження: кінець 1927 – початок 1929 р., тобто з моменту переходу до надзвичайних методів управління до фактичного зникнення приватного підприємництва у промисловості.

Джерельну базу роботи становлять нормативно-правові документи, матеріали статистики, періодичні видання, архівні матеріали.

В процесі дослідження було використано історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний методи.

В умовах курсу на індустріалізацію країни керівництво ВКП(б), почало розглядати діяльність приватних підприємців на ринку сировини (абсолютна більшість приватних підприємців працювала на сільськогосподарській сировині) як небажаних конкурентів державної промисловості, від яких треба позбутися.

Перехід до надзвичайних методів управління ознаменував собою остаточний поворот у бік витіснення приватника з усіх галузей виробництва. В першу чергу державою вживаються заходи, спрямовані на зміщення своїх позицій з галузей, що були пов'язані з обробкою сільськогосподарської продукції [15, с. 469]. Так, наприклад, з метою витіснення приватника зі шкіряного ринку голова Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) УСРР Мишков у грудні 1927 р. заборонив відкриття нових шкіряних підприємств. Ті ж підприємства, які знаходилися в оренді у приватних осіб, мали бути негайно вилучені державними органами [2, арк. 4-5].

Також передбачалось жорстко проводити в життя постанову Української Економічної Наради (УЕН) від 2 листопада 1926 р. про закриття приватних шкіряних підприємств, що не відповідали санітарно-технічним правилам виробництва. Крім цього, всі окрвиконкоми мали забезпечити повне консервування шкіряної сировини, не допускати здачу в оренду боєн, посилити боротьбу з таємним забоєм худоби та безпатентною купівлею сировини приватними перекупниками. Вказані заходи мали здійснюватися із максимальним застосуванням адміністративних стягнень та притягненням порушників до карної відповідальності [2, арк. 4-5].

Дедалі сильнішим ставав також контроль держави за відкриттям приватних промислових закладів, а процес їхньої реєстрації все більше ускладнювався. Зокрема, у липні 1928 р. вийшла постанова уряду УСРР «Про порядок відкриття приватних промислових підприємств». Відтепер дрібні підприємства могли відкриватися явочним порядком, а ті з них, на яких використовувалась наймана робоча сила, підлягали реєстрації у місцевих органах ВРНГ УСРР. Середні промислові заклади (з числом працюючих від 21 до 100 осіб) відкривалися лише з дозволу окрвиконкому (зі згоди ВРНГ УСРР). Великі приватні виробничі установи могли засновуватися лише зі спеціального дозволу УЕН та на підставі договорів, що укладались ВРНГ УСРР з підприємцями, які відкривали дані заклади [13, ст. 168]. Місцеві органи влади, видаючи відповідні дозволи, повинні були керуватися принципами економічної доцільності.

15 травня 1928 р. уряд СРСР скасував приватну оренду державних підприємств [24, ст. 307]. Це сприяло масовому вилученню орендованих підприємцями закладів.

Проводячи в життя зазначену постанову уряду, заступник голови Харківського окружного відділу місцевої промисловості у жовтні 1928 р. направив до окрвиконкому записку, в якій вимагав від орендного управління проводити лінію, спрямовану на витіснення приватника з промисловості. При цьому влада Харкова намагалася і надалі використовувати приватну ініціативу для реконструкції потрібних промислових об'єктів. Так, приватнику передавались в оренду підприємства, що потребували відновлення. Після відбудови такі промислові установи негайно відбирались і повертались державним органам. Таким чином, у приватних орендарів у 1928 р. було вилучено 5

підприємств [5, арк. 6]. Згодом ще 7 діючих закладів було передано кооперації. Загалом же, як свідчать матеріали Харківського окружного комітету КП(б)У «місцева промисловість за 2 роки (1927-1928 рр.) значно збільшила кількість своїх підприємств» (переважно за рахунок орендованих приватником закладів) [31, арк. 7].

Згортаючи приватнопромислове виробництво, влада усувала приватників в першу чергу з найбільш рентабельних галузей, які мали значення для індустріалізації, що відповідало загальному курсу, який проводила владна партія наприкінці 1920-х рр. [15, с. 469]. Так, за 1927-28 р. з приватної оренди було вилучено та передано до тресту місцевої промисловості «Хартремас» цілу низку металообробних підприємств. Зокрема, у другій половині 1927-28 р. було закрито 2 найбільших приватних промислових заклади: чавунно-ливарний та механічний завод «Трубоз'єднання» (що знаходився в оренді у К. Попова), а також ліжковий завод «Універсаль» (який належав Н. Когану). Перший увійшов до складу тресту «Хартремас», а другий було передано артілі інвалідів [26, с. 14].

Були вжиті адміністративні заходи і щодо витіснення приватних підприємців з інших галузей, зокрема – з поліграфічної промисловості міста. Пояснювалось це тим, що «декілька приватних майстерень штемпелів та печаток здійснювали нездорову конкуренцію стосовно державного тресту «Харків-Друк» (єдиної державної фабрики Харкова, яка мала можливість обслуговувати усі потреби установ)». Після цього адміністративний відділ припинив видачу дозволів на проведення склографічних робіт. Згодом «Харків-Друк» взагалі звернувся з листом до Харківського окрвиконкому із клопотанням про припинення видачі дозволів на відкриття приватних граверно-штемпельних майстерень та закриття діючих майстерень (шляхом переривання терміну оренди) [3, арк. 51, 65]. Влітку 1928 р. Харківський окрвиконком прийняв рішення про закриття всіх приватних і кустарних типографій [4, арк. 2].

Як один із засобів витіснення приватного орендаря з промисловості передбачалося перманентне підвищення орендної плати (для тих приватників, які ще залишилися), а представники орендного управління мали відвідувати орендовані приватником промислові заклади не менше, ніж раз на місяць [5, арк. 6-6 зв]. Орендна плата для 13 орендованих приватником підприємств зросла протягом року (до вересня 1928 р.) на 50 відсотків [6, арк. 13].

Проведення вищевказаних заходів призвело до суттєвого падіння обсягів приватної промисловості із 112,1 млн. руб. у 1926/27 р. до 78,64 млн. руб. у 1927/28 р. (тобто на 29,6%) [21, с. 88].

Для більш ефективного контролю за діяльністю приватного капіталу державні органи заохочували створення приватних акціонерних товариств, оскільки у такий спосіб окремі розпорошені підприємці об'єднували свої капітали. З іншого боку, підприємці також проявляли ініціативу у створенні акціонерних кампаній, сподіваючись на кредитно-податкові та

інші пільги з боку держави. Це сприяло появі у Харкові низки приватних акціонерних товариств. Так, з середини 1920-х рр. діяло акціонерне товариство «Мосхімлак» (з номінальним уставним капіталом у 100 тис. крб.), яке займалось виробництвом фарби та лаків. Серед фундаторів цього товариства (всього їх було 6) можна зустріти дореволюційних підприємців П. В. Телятникова та С. М. Хазановського. У 1926 р. виникло акціонерне товариство «Мебля», сферою діяльності якого було виготовлення предметів конторського, канцелярського та домашнього обладнання. З початку 1927 р. у місті функціонувало акціонерне товариство «Фарба», яке виробляло мило, оліфу, мазь, фарби та лаки. Влітку 1927 р. було засновано акціонерне товариство «Текстиль» (з капіталом у 100 тис. крб.). Товариство спеціалізувалося на виробництві ниток, а також панчішно-трикотажних та ткацьких фарбувальних виробів. Восени того ж року розпочало свою діяльність акціонерне товариство «Музика», що займалось виробництвом музичних інструментів. Наприкінці 1928 р. було затверджено статут акціонерного товариства «Мебель», метою якого було виробництво меблів та предметів канцелярського та домашнього обладнання [5, арк. 11-11 зв; 2, с. 639-642].

Зазвичай такі акціонерні кампанії не лише займались виробництвом, але й провадили широку комерційну діяльність із реалізації товару. Зокрема, у якості мети своєї діяльності таких товариств, їхні фундатори зазначали не тільки виробництво, але й торгівлю [2, с. 639-642].

Нерідко в таких товариствах переважали члени одного клану. Так, зокрема, до правління акціонерного товариства «Мебля» входило два брати Крон, а серед членів правління товариства «Музика» було аж три представники родини Полякіних [2, с. 642].

В процесі наступу держави на приватний капітал в руках приватника дедалі частіше лишалися здебільшого дрібні підприємства [12, арк. 39]. Так, наприклад, за даними харківського окрвідділу профспілки робітників поліграфічної промисловості, більшість приватних поліграфічних установ у Харкові у 1927 р. складали переважно майстерні, що займались переплетенням та 6 дрібних типографій [11, с. 113]. Такі підприємства зазвичай були малопотужними та досить нестійкими: вони виникали, ліквідовувалися, знову відновлювались. Частина підприємств мала суто сезонний характер [12, арк. 39].

На більшості підприємств Харкова станом на другу половину 1927-початок 1928 р. працювало від 3 до 10 осіб. Декілька підприємств охоплювали 10–40 працюючих [19, с. 30]. На початку 1927 р. у Харкові вже не існувало жодного підприємства з числом працюючих, більш, ніж 80 чоловік [20, с. 3]. Найбільшим приватним підприємством міста була фабрика «Текстиль», де працювало 79 чоловік. Всього, за даними Харківської окружної ради профспілок, на приватних підприємствах працювало 4706 чол., що складало 2,5% від загальної кількості усіх працюючих у місті [19, с. 30].

Навіть акціонерні кампаній попри свою гучну назву, яка підносила ці товариства на щабель вищої організаційно-правової господарської форми підприємницької діяльності, були насправді доволі дрібними і мали у своєму складі лише кілька виробничих установ. Так, акціонерне товариство «Мебля» об'єднувало дві столярні майстерні. Товариство «Мосхімлак» мало у своєму складі майстерню з виготовлення фарби, а до 1928 р. володіло ще й лакофарбувальним заводом. Товариство «Музика» включало в себе лише майстерню з виробництва музичних інструментів. До складу товариства «Мебель» входило два магазини, дві майстерні та склад [5, арк. 11-11 зв; 29, арк. 37].

Наступ на приватний капітал по всіх напрямках його діяльності дедалі частіше змушував приватників закривати свої заклади. Наприклад, взимку 1928 р. ювелірні майстри Харкова демонстративно закривали свої заклади, вимагаючи від місцевої влади зниження ставок квартирної плати та висуваючи вимогу забезпечувати їх товарами [9, арк. 84].

Частина підприємців почала змінювати форму підприємницької діяльності, вдаючись до створення фіктивних кооперативів та артілей або роздавати матеріал (зазвичай сировину) для роботи вдома (квартирництво) [18, с. 180].

Ще в жовтні 1926 р. в резолюції президії Харківської міської ради зазначалося, що у зв'язку з такими «вадами в розвитку кустарно-промислової кооперації, як зростання числа «диких» кооперативів» (тобто таких, що не увійшли до спеціальних кооперативних організацій), а також враховуючи цілу низку безгосподарських явищ та зловживань в артілях було запропоновано посилити заходи щодо боротьби зі лжекооперацією та зловживаннями, зокрема, з перепродажем приватнику сировини, що одержувалась у порядку планового постачання для виробництва [22, с. 45]. В подальшому боротьба зі лжекооперацією продовжувала посилюватися.

Особлива увага приділялася боротьбі із лжекооперативами у шкіряній, швейній та текстильній промисловості. Зокрема, керівництво ВРНГ УСРР у грудні 1927 р. закликало не допускати поширення кустарного і кооперативного виробництва, а також посилити боротьбу з уже існуючими артілями лжекооперативного типу, в які почали об'єднуватися приватні шкіряні підприємства [2, арк. 4].

У березні 1928 р. Народний комісаріат праці СРСР видав циркуляр, в якому відзначив необхідність рішучої боротьби з «прихованими формами експлуатації кустарів (домашня експлуатація, кабальний кредит тощо) приватними підприємцями, які іноді приховували свою діяльність фіктивними артілями», що набули значного розвитку. Рекомендувалось відстежувати всі випадки прихованого використання найманої праці під виглядом фіктивних артілей, що передбачалося робити шляхом перевірки наявних письмових договорів між учнями і власниками, які їх винаймали [14, с. 211].

З метою обмеження діяльності приватних кустарів, а також задля більш ефективної боротьби зі лжеартілями, наркомат фінансів України рекомендував окрфінвідділу позбавляти пільг тих кустарів, діяльність яких була пов'язана не з виробництвом, а з торгівлею [28, арк. 112]. Починаючи з жовтня 1928 р. ВУЦВК та РНК УССР було встановлено кримінальну відповідальність за створення псевдокооперативів [23, с. 397].

Маємо констатувати, що нерідко до лжекооперації вдавалися підприємці з досить високими статками (і це зрозуміло, адже їм було що приховувати і що втрачати). Зокрема, підприємець Гутман, власник майстерень з виробництва незгораємих сейфів, з обігом у 90 тис. крб., під виглядом співвласників фактично утримував двох найманих робітників. Окрім цього, кожного вечора він додатково винаймав робітників, які працювали на Харківському паровозобудівному заводі [16]. Брати Кац, власники підприємства з обігом понад 800 тис. крб., пішли з легального ринку в підпілля, формально працюючи під виглядом кустарів, що виробляли халву [17, с. 21].

Загалом, в умовах зламу непу, чимала кількість приватних товаровиробників, які ще продовжували функціонувати на ринку, здебільшого працювали під формальною вивіскою артілей. Так. за даними робітничо-селянської інспекції УСРР у 1928 р. у Харківському округу за лжекооперацію було ліквідовано 32% існуючих артілей [27, арк. 13]. У Харкові відповідний показник був ще вищим. Наприклад, з-поміж обстежених 52 артілей, які не входили до складу Промислової кооперації, 50% мали явно лжекооперативний характер. Не кращою була ситуація і в інших «диких артілях» міста (загалом їх нараховувалось близько 100). Як зазначала Харківська окружна кооперативна рада, на чолі переважної більшості таких артілей знаходяться керівники, для яких кооперативність є зовсім не властивим явищем [30, арк. 255-256].

Боротьба зі лжекооперацією продовжувалася і надалі. Так, за перше півріччя 1929/30 р. у Харкові було виявлено 5 лжеартілей та товариств та 36 лжекооперативів [8, арк. 90]. З-поміж них фігурують такі лжекооперативні підприємства як: «Гарантія», «Кустар-Будівельник», «Мебельщик», «Металоткач», «Проволочник», «Тара», «Рекорд» [7, арк. 18].

Водночас із посиленням боротьби зі лжекооперацією держава намагалася поставити під контроль діяльність найдрібніших товаровиробників шляхом їх кооперування. На протязі 1927-1928 рр., чисельність харківських кустарів, які були об'єднані у промкооперацію, збільшилась вдвічі і сягала 6572 чол. В подальшому планувалося збільшити кількість кооперативних дрібних товаровиробників ще на 36% [17, с. 21].

У майбутньому Харківська міськрада пропонувала «піднесення кустарної промисловості на вищий щабель» шляхом об'єднання кустарів у виробничі товариства з тим, щоб перетворити кустарні майстерні у «нормальні промислові підприємства» [17, с. 21].

Формально такий підхід пояснювався тим, що робота розпорошених кустарних підприємств відбувалась у складних умовах – через труднощі, пов'язані із постачанням, збутом, фінансуванням тощо. На нашу думку, в основі такого «піклування» про долю кустарів лежала зовсім інша причина, а саме – бажання влади остаточно підпорядкувати собі дрібного товаровиробника (який нерідко виступав одночасно й реалізатором своєї продукції на приватному ринку), оскільки останній являвся власником (хоча і дрібним), а, отже, виходячи із класової ідеології, не міг бути цілком лояльним владі соціальним прошарком суспільства. Підпорядкувати кустарів можна було шляхом їх кооперування (нерідко примусового).

Одним з першочергових завдань влади тут стало усунення приватного посередника, який був з одного боку основним постачальником сировини кустарям, з іншого – являвся головним скупником готової продукції. Втім, здійснити це наприкінці 1920-х рр.. державі так і не вдалося. Як свідчать матеріали засідань президії харківської окружної кооперативної спілки, роль приватного посередника у 1927-1928 рр. залишалась все ще доволі відчутною. Причому, як у питаннях постачання, де приватник досить вдало використовував недостатність планового забезпечення кустарів сировиною, так і в операціях зі збуту, виступаючи у якості головного скупника, а також у сфері кредитування дрібного товаровиробника, вкладаючи у його заклади власні ресурси [30, арк. 253-254].

В умовах, коли радянсько-партійним керівництвом був взятий курс на індустріальну модернізацію країни (або, говорячи тодішнім «ново язом», курс на «побудову соціалізму в одній окремо взятій країні») розпочався наступ на приватний капітал, що невдовзі перетворився на політику ліквідації приватнопідприємницького сектору економіки. … за таких умов місцеві органи влади розпочали дії, спрямовані спочатку на скорочення, а потім на ліквідацію приватної сфери виробництва. Приватні промисловці розглядалися владою вже як небажані конкуренти на ринку сільськогосподарської сировини, дезорганізатори того чи іншого сегменту сировинного ринку. Відтак, почалося вилучення у різній спосіб функціонуючих завдяки підприємцям-орендарям державних виробничих установ, заборонялась боротьба зі лжекооперацією, активізувався процес кооперування дрібних товаровиробників.

Література

1. *Волосник, Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр. Дис. … докт. іст. наук: 07.00.01 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна // Ю. П. Волосник. – Харків, 2004.
2. *Державний* архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р. – 408. Оп. 3. Спр. 1730.
3. *ДАХО*. Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 151.
4. *ДАХО*. Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1452.
5. *ДАХО*. Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 1666.

6. *ДАХО*. Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 2024.
7. *ДАХО*. Ф. Р. – 845. Оп. 3. Спр. 3314.
8. *ДАХО*. Ф. Р. – 1179. Оп. 18. Спр. 16.
9. *ДАХО*. Ф. Р. – 1179. Оп. 19. Спр. 53.
10. *ДАХО*. Ф. Р. – 1392. Оп. 1. Спр. 2.
11. *ДАХО*. Ф. Р. – 1392. Оп. 1. Спр. 3.
12. *ДАХО*. Ф. Р. – 1392. Оп. 2. Спр. 109.
13. *Зібрання* узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УСРР). – 1928. – № 18.
14. *Известия* Народного комиссариата труда СССР. – 1928. – № 14.
15. *Комуністична* партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. – Т. 1. 1918–1941. – К., 1976.
16. *Комсомолець* України. – 1928. – 29 лютого.
17. *Матеріали* до звіту Харківської міськради XI скликання за 1926–27 і 1927–28 рр. – Харків, б.р.
18. *Матюгин А*. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / А. Матюгин.– М., 1962.
19. *Отчет* Харьковского Совета профсоюзов к XIII-му Окружному съезду профсоюзов. Май 1927 г. – октябрь 1928 г. – Харьков, 1928.
20. *Рабкор* «Пролетария»: Приложение к газете «Всеукраинский Пролетарий». – 1927. – № 3.
21. *Работа* Харьковского окрисполкома за 1927–29 гг.: Материалы к Отчетному докладу 12 окрсъезду Советов. – Харьков, б.г.
22. *Резолюція* президії Харківської міської Ради про стан кустарно-промислової кооперації. 26 жовтня 1926 р. // Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926–1932. Зб. док. і мат. – Харків, 1959.
23. *Сборник* постановлений о промысловой кооперации и кустарной промышленности. – М, 1930.
24. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – 1928. – № 34.
25. *Сушко О. О*. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект. Дис. … докт. іст. наук: 07.00.01 – КНУ ім. Т. Г. Шевченка / О. О. Сушко. – К., 2004.
26. *Харківщина* в цифрах і фактах. Матеріали до звітної кампанії Рад. – Харків, 1928/29.
27. *Центральний* Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 8. Оп. 5. Спр. 665.
28. *ЦДАВО* України. Ф. 30. Оп. 2. Спр. 3556.
29. *ЦДАВО* України. Ф. 423. Оп. 5. Спр. 599.
30. *ЦДАВО* України. Ф. 4049. Оп. 1. Спр. 4.
31. *Центральний* державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2645.
32. *Шкодіна*, Л. Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921-1930) / Л. Г. Шкодіна // Вісник Харківського університету. – 1998. – № 401: Історія України. – Вип. 2.

УДК 94(477.54)«1937/2012»:640.412

Гостиница «Интернационал»-«Харьков» – крупнейший отель Советской Украины (к 75-летию)

Проценко Михаил

Проценко Михайло. ***Готель «Інтернаціонал»-«Харків» – найбільший готель Радянської України (до 75-річчя).*** Стаття присвячена історії найбільшого готелю Радянської України – готелю «Інтернаціонал»-«Харків», який нещодавно відзначив своє 75-річчя. У короткий, але надзвичайно ємний подіями, столичний період історії міста були задумані і в значній мірі здійснені грандіозні будівництва, які повинні були символізувати пафос нової епохи, його незаперечні переваги над старим світом. Серед таких будівель чільне місце займає і готель «Інтренаціонал».
Ключові слова: готельне господарство, готель, «Інтернаціонал» - «Харків».

Проценко Михаил. ***Гостиница «Интернационал»-«Харьков» – крупнейший отель Советской Украины (к 75-летию).*** Статья посвящена истории крупнейшего отеля Советской Украины – гостинице «Интернационал»-«Харьков», которая недавно отметила свое 75-летие. В короткий, но необычайно емкий событиями, столичный период истории города были задуманы и в значительной мере осуществлены грандиозные строительства, которые должны были символизировать пафос новой эпохи, его неоспоримые преимущества над старым миром. Среди таких построек видное место занимает и гостиница «Интренационал».
Ключевые слова: гостиничное хозяйство, отель, «Интернационал»-«Харьков».

Protsenko Michail. ***The hotel «International»-«Kharkiv» is the largest hotel of the Soviet Ukraine (constructed to the 75th anniversary).*** The article is devoted to the history of the major hotel in the former USSR – hotel «International»-«Kharkiv» which has recently celebrated its 75th anniversary. It was the period of enormous constructions symbolizing the main idea of the epoche, its undisputable advantages over the old world. During such colossal constructions the hotel «International»-«Kharkiv» was designed.
Keywords: hotel industry, hotel, «International»-«Kharkiv».

© Проценко Михаил, 2012

Современную жизнь сложно представить себе без близких и дальних поездок, путешествий. Мир пришел в движение. Однако, для того, чтобы такие поездки были удобными и комфортабельными с давних времен создавались специальные заведения, которые ныне именуются отелями и гостиницами. Пожалуй, одной из самых первых, самых известных гостиниц первой столицы Украины является гостиница «Харьков», которая не так давно отметила свое 75-летие. Все имеет свою историю, в том числе и сервис. Порой мы убеждаемся в том, что новое – это позабытое старое, оно к нам возвращается в другом облике, но с тем же заданием – сделать жизнь человека удобнее и комфортнее.

Цель данной статьи рассказать об истории одной из лучших гостиниц такой крупной европейской страны, как Украина, в аппартаментах которой останавливались многие выдающиеся люди со всех концов земного шара. К нашему времени уже созданы истории многих фабрик, заводов, учебных и лечебных заведений, истории отдельных коллективов, написаны биографии многих замечательных харьковчан. Однако, историки все еще остаются в долгу перед такими важными и непременными спутниками городов как гостиницы. Выражаю надежду, что история гостиниц Харькова, как и других городов Украины, станет объектом пристального внимания исследователей прошлого, особенно теперь, когда по своему экономическому значению туризм выдвинулся на одно из первых мест. Нет сомнения, что эта тенденция носит глобальный характер и будет усиливаться год от года.

С глубокой древности люди ценили новые знания и любили путешествовать. Во время своих поездок они останавливались на постоялых и гостиных дворах, подворьях и караван-сараях. Гостиницы и отели в современном смысле этого слова появляются уже в XIX столетии. Тогда же возникают первые гостиницы и в Харькове – бурно растущем промышленном и торговом центре на юге Российской империи. Гостиницы эти, как правило, носили громкие и пышные названия, копируя в этом столицы и крупные европейские города. Например, в Харькове возникают «Гранд-отель» и «Версаль», «Европейская» и «Петербургская» и т. д.. Иногда наименование гостиниц повторяли название крупных российских или европейских городов: «Московская», «Астраханская» и другие. Были и более пышные наименования: «Европа», «Россия», «Швейцария». Интересно отметить, что в начале прошлого века в Харькове одновременно существовали гостиницы «Победа» и «Виктория». Конечно же, как и в столицах, здесь были свои «Астория», «Метрополь» и т. п. Некоторые из них отличались высокой комфортабельностью и сервисом, не уступавшим зарубежным аналогам. И это естественно, прежде глухой, провинциальный город, во второй половине XIX – начале XX века превратился в мощный промышленный и финансовый центр. В город все чаще приезжают иностранцы, растет деловая активность, а надежная железнодорожная связь, которая соединила город с важными регионами севера и юга, запада

и востока империи, стали благоприятными сопутствующими факторами для развития гостиничного хозяйства.

Кроме того, одно за другим открываются зарубежные торговые представительства и консульства: немецкое, французское, бельгийское, британское, шведское, австро-венгерское, персидское, итальянское, а в 1916 г. и американское. Вот, например, как сообщала о своих преимуществах потенциальным клиентам гостиница «Националь» (размещалась на углу улиц Университетская и Рыбная (ныне – Кооперативная): «Номера с ванными, электричеством, первоклассной изысканной кухней. Ежедневное получение столичной провизии. Во время обеда и ужина играет струнный оркестр музыки. Погреб лучших русских и заграничных вин».

Если к первоклассным отелям того времени мы прибавим многочисленные, сдававшиеся в наем меблированные комнаты, заезжие дворы и т.п., то перед нами предстанет разветвленная сеть гостиничного хозяйства. В таком, цветущем, состоянии застала ее эпоха великих социальных потрясений 1914–1920 гг. Началась новая страница в истории страны и Харькова, который сначала де-факто, а с 1919 г. и де-юре стал столицей молодого советского Украинского государства.

В этот короткий, но необычайно емкий событиями, период истории города были задуманы и в значительной мере осуществлены грандиозные строительства, которые должны были символизировать пафос новой эпохи, его неоспоримые преимущества над старым миром и воодушевлять советских граждан на новые свершения. Украинское советское правительство тех лет поставило своей целью превратить Харьков не только в образцово-показательный социалистический город, который должен был изумить мир, но и сделать его грандиозной площадкой социальных экспериментов в поисках новых форм человеческой жизнедеятельности. В блистательной чреде таких проектов были самый большой в Европе театр массового действия и такой же стадион, первый в Европе небоскреб и уникальная, величественная площадь им. Ф. Э. Дзержинского. Этот перечень задуманных построек можно продолжить.

Создание площади на месте бывшего яра и пустыря открыло возможность для развития города в северном и северо-западном направлении. Ось всей городской жизни сместилась от центральной до 1920-х гг. площади им. М. С. Тевелева (ранее Николаевской, а в наши дни – Конституции) в новый перспективный район. Таким образом, на месте бывших яров и пустырей на северной окраине создается новый центр города [2, с. 15].

Проектирование и строительство гостиницы выпало на долю молодого, талантливого и энергичного архитектора Григория Александровича Яновицкого (1897–1964). Его учителями были такие крупные харьковские зодчие как А. И. Ржепишевский и Л. Е. Эйнгорн [5, л. 4].

Этот архитектор начал свое творчество в новую эпоху и над ним не довлел груз старых архитектурных исканий конца XIX – начала XX в.,

когда господствовал модерн и шли активные поиски новых решений на базе переработки классического наследия. С самого начала своей деятельности он примкнул к новому – революционному в зодчестве направлению – к конструктивизму. Григорий Александрович – выпускник Харьковского художественного училища (1918 г.) и архитектурного отделения Художественного института (1926 г.), начал свою трудовую биографию в ряде проектных организаций, а к концу своей жизни стал автором более 30 проектов. Кроме Харькова по его проектам были построены здания в городах Сталино (Донецк), Запорожье, Нижнеднепровске и других городах. Архитектор часто принимал участие в различных конкурсах и, как правило, ему сопутствовал успех: 19 его проектов были отмечены премиями разного достоинства [7, с. 5].

Мы же вернемся к «Герою» нашей статьи – отелю «Интернационал» (в литературе иногда встречается наименование «III Интернационал»), крупнейшей и самой комфортабельной гостинице в Украине того времени. Расположение отеля между ансамблями правительственных зданий, величественная панорама, открывающаяся из ее окон на уникальные постройки главной площади Украины, а в праздничные дни – на многотысячные красочные манифестации, выставки, народные гуляния, делали эту гостиницу одним из центральных объектов нового центра столицы не только Слобожанщины, но и всей Советской Украины.

Гостиница, с самого начала ее проектных работ, находилась под пристальным вниманием не только многочисленных руководящих градостроительных инстанций, но и правительства Украины. Это налагало особую ответственность на молодого архитектора, т.к. руководители страны могли (и делали это) ежедневно наблюдать за стройкой даже из окон своих кабинетов (например, из здания ЦК КП(б)У Украины и здания Госпрома – ВСНХ республики). Руководители страны – Г. И. Петровский, С. В. Косиор, В. Я. Чубарь и другие ежедневно проезжали или проходили мимо, а периодически и посещали стройку.

Согласно проекту планировались номера разной степени комфортности и обозначались они буквами А, Б, Г, Ж, Д, Е, З, И. Тип «А» – номер на две комнаты на две персоны с прихожей, отдельным умывальником и другими удобствами. Тип «Б» – такой же номер, но меньше по площади. Тип «Г» – однокомнатный для одного постояльца с прихожей, душем и умывальником. Тип «Ж» – такое же номер на одну комнату, но на две персоны с полным санитарным обслуживанием. Типы номеров «А» и «Ж» похожие варианты на тип «Г». Такие виды номеров расположены в корпусе, которая выходит на улицу Тринклера. Тип «Д» отличается от предыдущих вариантов тем, что не имеет отдельной прихожей. Площадь такого номера доходит до 21 м^2. Тип «Е» – номер на две персоны с обустройством общей площадью до 18,9 м^2, находится в середине квартала. Тип «З» представляет собой номер на одну персону и составляет половину номера типа «Е», площадью 9,6 м^2. Тип номера «И» – рассчитан на одну персону с полным обустройством площадью 12,06 м^2 [8, с. 19].

На каждом этаже были обустроены холлы. Рядом с главным вестибюлем на первом этаже размещалась кофейня общей площадью 468 м^2, причем, она имела еще один вход со стороны площади Дзержинского. На втором этаже размещались читальные залы и главный холл. Также был запланирован и выставочный зал. Кроме ресторана, который имел обширную террасу с выходом на площадь Дзержинского, во всю длину помещения ресторана. Вместимость ресторана составляла 350-400 мест. Также был запроектирован и отдельный банкетный зал, рассчитанный на 50-60 человек. Предусматривалось, что ресторан мог в течении дня предоставить 2000-2500 обедов в день. Украшали гостиницу широкие мраморные ступени во двор, где в теплое время можно было расположить ресторанно-трельяжные кабины вокруг большого цветника с фонтаном и трибуной для концертов. Опуская многие технические подробности (обустройство лифтового хозяйства и т. п.), отметим, что это была одна из самых передовых в техническом отношении гостиниц Европы [8, с. 21].

Строительство, как и все другие застройки первой пятилетки, велось ударными темпами. Уже через два года был пущен первый корпус гостиницы, что в традициях того времени, было приурочено к очередной годовщине Октябрьской революции – 6 ноября 1934 г. Главная харьковская газета того времени «Соціалістична Харківщина» в октябре 1934 г. сообщила: «До Жовтневих свят найбільший готель в Харкові на кілька сот нумерів, – «Інтернаціонал» остаточно скине риштування і буде переданий цілком до експлуатації». Но пуск этого нестандартного объекта состоялся уже после переезда правительственных учреждений в июне 1934 г. из Харькова в Киев. При пуске первой очереди гостиницы в эксплуатацию было введено 327 номеров. Но еще два года строители продолжали отделочные работы, которые были полностью завершены лишь в 1936 г. Эту дату принято считать временем пуска отеля, началом его полноценной истории. Всего гостиница насчитывала 495 номеров. Кроме них на втором этаже размещались банкетный зал, ресторан, читальный зал, гостиная и аванзал. Среди номеров были с улучшенной планировкой и рассчитанные на прием, важных гостей [1, с. 4].

Гостиница стала функционировать на полную мощь – размещая одновременно в своих номерах более 2000 человек. Здесь уместно будет отметить, что это примерно было столько же, сколько принимали постояльцев все крупные гостиницы Харькова в дореволюционный период. Любопытно отметить, что традиция сооружать «главные» гостиницы рядом с правительственными корпусами в СССР началась именно с Харькова. Так, например, выдающееся строение – гостиница «Москва» (архитектор А. В. Щусев) была построена на площади Революции в Москве в 1933–1935 гг.

1936 год для Харькова – год значительных приобретений и открытий – в Харькове на полную мощность был пущен Станкостроительный завод им В. М. Молотова, а в УФТИ был открыт первый в СССР электростатический ускоритель заряженных частиц, завод «ФЭД»

выпустил 25-тысячный фотоаппарат, а Харьковский аэропорт был признан лучшим в СССР. Город в этом году посетили многие знаменитости. Среди них легендарный кубинец, чемпион мира по шахматам Хосе Рауль Капабланка.

Увы, переезд правительства из Харькова не позволил в полной мере реализовать весь первоначальный проект.

Отмечу любопытную деталь, которая хорошо подчеркнет современность и престижность гостиницы, смелое новаторское дизайнерское решение ее интерьеров. С мая по ноябрь 1937 года в Париже проходила Всемирная выставка искусств и техники, где за разработку интерьеров гостиницы «Интернационал» архитектор Г. А. Яновицкий получил Гран-при. Таким образом, харьковчане оказались сопричастными к грандиозному успеху советского павильона на самом престижном в то время в мире смотре достижений. Напомню, что именно на этой выставке были продемонстрированы такие вершины искусства, как гениальная скульптура Веры Мухиной «Рабочий и колхозница», которая стала на многие десятилетия «визитной карточкой» СССР. Эта скульптура входит в число наиболее известных в мире, наряду со статуей Свободы в Нью-Йорке, памятником Христу в Рио-де-Жанейро и другими шедеврами мирового значения [4, с. 18].

В 1941 г. началась невиданное в истории столкновение двух общественно-политических систем. Фашистская Германия и ее союзники напали на СССР. На площади Дзержинского маршировали колонны солдат и призывников. Знаменитый украинский писатель, тогда студент Харьковского государственного университета, Олесь Гончар писал: «Идут и твердо чеканят шаг по брусчатке парусиновые студенческие туфли, и девчата уверены, что пока есть на свете их чубатые хлопцы, не ступит нога чужеземца на эту площадь, которой они так гордятся, – ведь она самая широкая и самая большая из всех площадей Европы!». Увы, война докатилась до Харькова.

Серьезный ущерб был нанесен корпусам отеля. Здание горело, в него попадали снаряды, были разрушены многие перекрытия. Во время оккупации в гостинице немецко-фашистские захватчики держали заложников и арестантов. Сама площадь в 1942 г. от сервильной оккупантам городской управы получила наименование «Немецкой армии».

23 августа 1943 года в 4 часа 30 минут бойцы 227-го стрелкового полка, которым командовал майор В. Е. Сажинов 183-й Харьковской стрелковой дивизии, которой командовал полковник Л. Д. Василевский, водрузили на крыше здания гостиницы красное знамя победы. С освобождением Харькова завершилась грандиозная Курско-Белгородская наступательная операция советских войск, которая ознаменовала завершение коренного перелома в ходе Второй мировой войны.

Здание гостиницы находилось в ужасающем состоянии. Харьковский архитектор С. М. Петров, переживший в городе оккупацию вспоминал: «Я, уже будучи в институте (это был где-то 1946 г. – 1947 г.) шел мимо –

смотрю и вижу, как стена отделяется. Был сильный северный ветер, и эта стена под ветром – как парус. Она отделяется и начинает падать; потом доходит до такого момента, когда она уже не целиком падает, а ломается на отдельные куски и падает вертикально» [6, с. 6].

После войны восстановление здания было поручено самому автору, возвратившемуся из эвакуации, где он находился в Средней Азии. Архитектору сделали лестное предложение работать в Москве, но он вернулся в Харьков. С 1947 г. и до конца своей жизни Г. А. Яновицкий работал доцентом Харьковского инженерно-строительного института (в наше время Харьковский государственный технический университет строительства и архитектуры). Однако к этому времени в художественных вкусах эпохи произошли существенные изменения. На смену лаконизму конструктивизма пришел новый, так называемый «неоклассический стиль». Учитывая эти последние архитектурные веяния, Г. А. Яновицкий при восстановлении фасадов отошел от первоначальных ясных и четких форм, и здание получило различные декоративные дополнения в виде сильно нависающего карниза в восьмиэтажном корпусе богато декорированного архитравами, над которым вынесены фриз и карниз на кронштейнах. Однако общий замысел первоначальной постройки был сохранен и гостиница, которая к этому времени получила наименование «Харьков» (в 1943 г. был распущен III Интернационал, а в 1944 г. появился новый гимн СССР, и название гостиницы потеряло свою актуальность) вновь вернула себе положение бесспорного лидера в гостиничном хозяйстве города.

Следует отметить, что восстановление полуразрушенных корпусов в послевоенные годы, несмотря на весь энтузиазм харьковчан, продолжалось столько же, сколько и само строительство. В 1952 г. гостиница (первая очередь) вновь распахнула свои двери для отечественных и зарубежных гостей. После реконструкции и некоторого расширения полезных площадей в гостинице насчитывалось 450 комфортабельных номеров. Во время послевоенной реставрации здание было обработано желтой штукатуркой, имитирующей в цокольной части рустованную кладку. Это еще более отдалило гостиницу от прежнего стилевого единства всего ансамбля площади. Архитектор также акцентировал главный вход в отель сильно выдвинутым вперед двухэтажным портиком. Во внутренней планировке здания сохранялась прежняя коридорная система. Обращают на себя внимание просторные холлы, которые рационально размещены к лифтовым шахтам и лестничным клеткам [3, с. 5].

В истории гостиницы, как в капле воды, отразились важнейшие вехи нашего прошлого: энтузиазм первых пятилеток, трагический период войны и пафос послевоенного восстановления хозяйства. Гостиница – свидетель истории, но и ее собственная история достойна изучения.

Литература

1. *Жовтневі* дні в Харкові // Соціалістична Харківщина. – 1934. – 5 листопада. – С. 4
2. *Заков, І. Н.* Ансамбль майдану Дзержинського в Харькові / І. Н. Заков // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 1. – С. 13-17.
3. *Клейн, Б.*, Лейбфрейд А. Форум и Агора Харькова / Б. Клейн, А. Лейбфрейд // Время. – 1992. – № 73. – С. 5.
4. *Павлов, К. А.* Участие Советского Союза в международных ярмарках и выставках / Под ред. М. В. Нестерова / К. А. Павлов. – М., 1957. – С. 18-20.
5. *Швыденко, О.* Историческая топография застройки ансамбля площади Свободы в городе Харькове / О. Швыденко. – Х., 2008. – Л. 1-9.
6. *Шестакова, И.* В оккупированном Харькове: годы выживания / И. Шестакова // Харьковский пожарный вестник. – 2005. – № 34. – С. 6-7.
7. *Юбилей* архитектора Г. А. Яновицкого // Красное знамя. – 1947. – № 65 (1865). – С. 5.
8. *Яновицький, Г. А.* До проєкту великого готелю в Харкові на майдані ім. Дзержинського / Г. А. Яновицький // Будівництво. – 1931. – № 1-2. – С. 19-22.

УДК 94[314.15](477.54)«1959/2001»

Міграція населення на Харківщині (друга половина XX – початок XXI ст.)

Рачков Євген, Іванов Станіслав

Рачков Євген, Іванов Станіслав. ***Міграція населення на Харківщині (друга половина XX – початок XXI ст.).*** На основі аналізу статистичних джерел досліджуються динаміка, структура і напрямки міграції населення Харківської області протягом другої половини XX – початку XXI ст. Проаналізовані загальні тенденції урбанізаційних процесів, динаміка міграції міського та сільського населення.
Ключові слова: Харківська область, міграція населення, історична демографія.

Рачков Евгений, Иванов Станислав. ***Миграция населения на Харьковщине (вторая половина XX – начало XXI вв.).*** На основе анализа статистических источников исследуются динамика, структура и направления миграции населения Харьковской области на протяжении второй половины XX – начала XXI вв. Проанализированы общие тенденции урбанизационных процессов, динамика миграции городского и сельского населения.
Ключевые слова: Харьковская область, миграция населения, историческая демография.

Rachkov Evgen, Ivanov Stanislav. ***Migration of Population in Kharkiv region (the second half of XX – early XXI century).*** We investigate the dynamics, structure and directions of population migration in Kharkiv region in the second half of the XX-th – at the beginning of the XXI-st centuries based on analysis of statistical sources. General tendencies of urbanization processes, the dynamics of urban and rural population migration are also analysed.
Key words: Kharkiv region, population migration, historical demography.

© Рачков Євген, Іванов Станіслав, 2012

Міграція населення є багатогранним явищем, одним із чинників соціально-економічного та демографічного розвитку, характерною ознакою сучасного способу життя і його невід'ємною частиною. Міграційні процеси на Харківщині протягом другої половини XX – початку XXI ст. значно впливали на економічне життя, трансформацію соціальної структури, демографічну ситуацію та етнічний склад населення регіону. Вони звертали на себе увагу багатьох дослідників: як істориків, так і демографів, економістів, соціологів, географів тощо. Проте не всі сторони міграційних процесів достатньою мірою висвітлені в літературі. У сучасній українській історіографії гостро бракує ґрунтовних праць з соціальної історії радянського періоду, присвячених механічному руху населення; існує потреба з'ясувати мотиви та зміст міграції та визначити кількісні показники міграційних процесів на Харківщині.

Хронологічні рамки дослідження пов'язані з датами проведення першого повоєнного Всесоюзного перепису населення 1959 р. та першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Протягом цього часу кордони Харківської області залишалися незмінними, тому дослідження проходило в єдиних просторових межах.

Серед традиційних підходів до вивчення міграційних процесів особливе місце займає їх економічний аналіз. У центрі таких досліджень знаходяться питання впливу трудової міграції на розвиток країни в цілому та її окремих регіонів. Варто відзначити, що проблеми міграції виходять далеко за межі економічних питань. Виключно економічна логіка та аргументація неспроможні пояснити численні проблеми та людські острахи щодо міграції навіть у тих випадках, коли вони безпосередньо пов'язані з економічними аспектами міграційних процесів. Загалом роль міграцій у трансформації демографічного, соціального та економічного розвитку Харківщини у другій половині XX – на початку XXI ст. була розглянута в роботах М. В. Курмана, І. В. Лебединського [10], А. В. Білого, В. П. Благова, Л. Г. Панасенка [3], С. Ю. Іванова [5-7] тощо.

Основним джерелом для дослідження механічного руху населення стали матеріали Всесоюзних переписів населення 1959 [8], 1970 [9], 1979 [12] та 1989 рр. [18] та Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [11, 18]. Важливою складовою джерельної бази є статистичні матеріали, взяті нами у відділі демографічної статистики населення Головного управління статистики у Харківській області (ГУСХО). Вони представлені у формі неопублікованих динамічних рядів з механічного руху і статистики населення та різноманітних збірників, щорічників.

Мета дослідження – на основі аналізу здобутків історіографії, результатів загальних переписів населення та даних його поточної статистики шляхом розрахунків абсолютних і відносних показників міграції визначити динаміку міграції сільського та міського населення Харківщини, а також статево-вікову структуру мігрантів протягом 1959–2001 рр.

Розміри міграції визначалися в роботі за допомогою системи абсолютних показників: чисельності прибулих, вибулих, сальдо міграції (чистої міграції, нетто-міграції, міграційного приросту) та валової міграції (брутто-міграції, міграційного обороту) [20, с. 90]. В роботі також розраховані відносні показники міграції населення: коефіцієнти прибуття, вибуття, механічного приросту (сальдо або чистої міграції), міграційного обігу (загальний коефіцієнт рухливості), його приживлюваності та результативності [16; 20, с. 91].

На даний час в науковій літературі не існує єдиного визначення терміна «міграція населення». В роботі ми спираємося на визначення, до якого приєднується більшість вітчизняних авторів. Міграція населення є процесом переміщення людей через кордони певних територій зі зміною назавжди або на якийсь час постійного місця проживання під впливом економічних, соціальних, демографічних, психологічних, політичних, нормативно-правових та інших факторів [1, с. 39; 13, с. 8; 14, с. 9].

В динаміці, структурі і напрямках міграційних процесів на Харківщині протягом 1959–2001 рр. можна виділити два умовних періоди: 1959–1989 рр. і 1989–2001 рр. Такий поділ пояснюється корінними змінами в демографічній ситуації та визначається часом проведення останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р.

Кінець 1950-х – початок 1980-х рр. був часом суттєвих соціальних та економічних змін в Українській РСР, зокрема, на Харківщині. Були введені в дію нові підприємства важкої та легкої промисловості, збудовані нові виробничі комплекси, нарощувалися темпи розвитку багатьох галузей економіки. Економічне піднесення в цей час спостерігалось і в Харкові [4, с. 52–56]. В 1960-х рр. в місті знаходилася приблизно половина підприємств області. У відсотковому відношенні на Харків припадало 78,6% валової продукції регіону, тоді як на область – лише 21,4% [22, с. 13–23]. В першій половині 1970-х рр. значно зріс об'єм промислового виробництва міста [4, с. 56]. Помітно розвивалась промисловість і в інших містах області [22, с. 13–23]. Активне

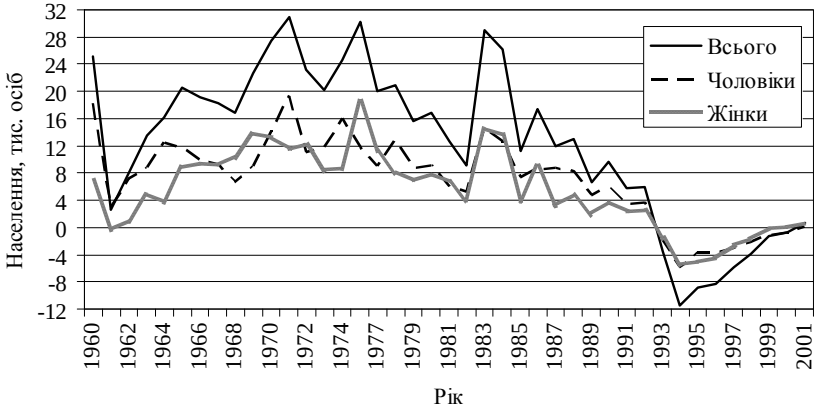
промислове зростання Харківщини, враховуючи екстенсивний характер економічного розвитку, вимагало залучення у виробництво значних людських і сировинних ресурсів [4, с. 52–53; 13, с. 98–100]. Потреба регіону в додатковій робочій силі зумовила формування сталих міграційних потоків та стійкої географії міграційних зв'язків Харківщини з іншими регіонами СРСР [15, с. 56]. Важливе значення відігравала соціокультурна модернізація радянського суспільства. Внаслідок післявоєнного переходу від екстремальних до нормальних умов соціокультурного життя відносно поліпшились умови існування людей, з'явились нові культурні орієнтири та відбулись модернізаційні зміни в орієнтації виробничої сфери [2, с. 99–100]. Модернізація сприяла розвитку урбанізаційних процесів та стимулювала міграцію населення до промислових міст області.

Протягом 1959–1989 рр. до Харківської області прибуло 4024,3 тис. осіб. Серед них чисельність чоловіків становила 2112,6 тис. осіб, а жінок – 1842,9 тис. осіб (ці та інші розрахунки в статті зроблені з урахуванням прогалин в поточній статистиці населення ГУСХО за окремі роки). Лише за 1974–1976 рр. до області емігрувало 534,5 тис. осіб (13,3% від загальної чисельності прибулих протягом 1959–1989 рр.). Серед прибулих протягом 1959–1979 рр. переважали чоловіки, а протягом 1980–1991 рр. – жінки.

Протягом 1959–1989 рр. з Харківської області вибуло 3542,7 тис. осіб (1802,9 тис. чоловіків та 1604,5 тис. жінок). Найбільший відтік населення з області спостерігався протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. Лише протягом 1971–1975 рр. з регіону вибуло 632,4 тис. осіб (17,9% від загальної чисельності вибулих протягом 1959–1989 рр.). Серед вибулих з Харківської області протягом 1960–1979 рр. переважали чоловіки, а протягом 1980–1992 рр. – жінки.

Сальдо міграції упродовж 1959–1989 рр. було додатнім. Загалом за цей час механічний приріст становив 581,5 тис. осіб (309,6 тис. чоловіків та 238,4 тис. жінок). Найбільший міграційний приріст спостерігався в другій половині 1970-х рр. Динаміка механічного приросту населення Харківської області зображена на рис. 1.

Рисунок 1.
Динаміка механічного приросту населення Харківської області протягом 1960–2001 рр.*

Промисловий розвиток міст Харківщини збільшив їх потребу в додатковій робочій силі, головним джерелом якої була сільська місцевість. Переміщенню населення з сіл до промислових міст регіону також сприяло значне переважання чисельності сільського населення над потребою села в робочій силі, соціально-економічні та побутові відмінності між містом і селом [13, с. 11; 14, с. 149].

Помітно вплинули на масовий відтік сільського населення до міста сформовані протягом довгого часу міграційні установки, які виконували роль психологічного регулятора міграційної поведінки. Уявлення про те, що «добре» отримати міську професію та піти з села [14, с. 149-151], сприяли виникненню відповідної міграційної мотивації, яка вимагала заради досягнення відповідної мети зміни місця постійного проживання. Варто відзначити, що для формування подібних уявлень були підстави. Неефективна система планування та управління сільським господарством, відсутність матеріальних стимулів, різниця в оплаті праці в селі та місті, культурні і соціально-економічні можливості, які відкриває міський спосіб життя, посилення адміністративного тиску та позаекономічних примусів з боку держави врешті-решт призвели до втрати селянами інтересу до праці в колективному господарстві та зумовили їх масовий відтік до міст [6, с. 39].

Протягом 1959–1989 рр. до міст та селищ міського типу Харківської області прибуло 3273,3 тис. осіб. Серед них нараховувалося 1755,4 тис. чоловіків (53,6%) та 1517,9 тис. жінок (46,4%). Натомість за цей час з міських населених пунктів Харківської області вибуло 1190,7 тис. осіб. Серед них чоловіки становили 600,7 тис. осіб (50,4%), а жінки – 590 тис.

* Складено на основі даних динамічних рядів з механічного руху та статистики населення Головного управління статистики у Харківській області.

осіб (49,6%). З сільської місцевості Харківської області протягом 1960–1989 рр. вибуло 391,9 тис. осіб (194,4 тис. чоловіків (49,6%) та 197,5 тис. жінок (50,4%)). Натомість до сіл області прибуло 382,7 тис. осіб (193,9 тис. чоловіків (50,7%) та 188,8 тис. жінок (49,3%)).

Аналіз статистичних матеріалів засвідчив, що приблизно дві третини всіх міграційних потоків до Харкова спрямовувались з Харківської та сусідніх областей. Четверту частину міграційних потоків з сільської місцевості до Харкова становили мешканці області, причому переважну більшість мігрантів складали чоловіки працездатного віку. Лише 5 – 10% всіх міграційних процесів «село–місто» мали форму організованої міграції, більшу частину становила неорганізована міграція [5, с. 234]. Протягом 1959–1989 рр. на Харківщині спостерігалась невідповідність реальних та необхідних міграційних потоків (про що свідчить значна чисельність прибулих та вибулих з області), що призвело до відчутних економічних видатків та індивідуальних втрат, пов'язаних з розчаруванням переселенців новими умовами праці та побуту [13, с. 3]. Вирішальну роль міграційні процеси мали в скороченні сільського населення області. Протягом 1959–1989 рр. відтік сільського населення Харківщини до міст призвів до деформації демографічних процесів та структур села та став головною причиною депопуляції в сільській місцевості [17, с. 216]. В місцях переселення урбанізація сприяла формуванню особливого соціокультурного середовища, яке складалося з зовнішніх елементів міського способу життя та синтезу життєвих цінностей і настанов селян і городян [2, с. 10].

З 1960-х рр. важливу роль в міграційних процесах на Харківщині відігравала маятникова міграція, тобто щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місць роботи (і назад), розташованих в різних населених пунктах [19, с. 23]. Більшу частку маятникових мігрантів, що приїздили до Харкова, становили мешканці найближчих міст та поселень міського типу області. На початку 1960-х рр. їх частка в маятниковій міграції переважала 70%. В основному це було працездатне населення віком від 20 до 30 років [10, с. 88–89]. Щодня протягом 1960-х рр. до міста на роботу приїздило більше 106 тис. маятникових мігрантів, на початку 1970-х рр. – близько 120 тис. [5, с. 235].

Важливе значення в зміні чисельності та структури населення Харківщини мала також сезонна міграція, тобто переміщення, як правило, працездатного населення на кілька місяців до місць тимчасової роботи і проживання, зі збереженням можливості повернутися до місця постійного проживання [19, с. 23]. До групи сезонних мігрантів, які протягом 1960-х – 1980-х рр. періодично приїздили до Харкова, частково належали студенти вищих навчальних закладів, технікумів, ПТУ, слухачі курсів підвищення кваліфікації, підготовки кадрів за новими спеціальностями тощо. Переважну більшість сезонних мігрантів до Харкова становили вихідці з Харківської та сусідніх (Полтавської та Сумської) областей [7, с. 330-334].

Наприкінці 1980-х рр. на Харківщині намітилася нова тенденція в динаміці, структурі і напрямках міграційних процесів. В кілька разів зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції. Практично припинився масовий відтік сільських жителів до міст, натомість міграційні потоки переорієнтувалися з міських поселень у сільську місцевість [18, с. 73]. На думку І. М. Прибиткової, саме неможливість працевлаштуватись у місті та покращити своє економічне становище спричинила інтенсивну міграцію у напрямку «місто – село» [15, с. 59].

Протягом 1989–2001 рр. до Харківської області прибуло 815,7 тис. осіб. Серед них нараховувалося 400,5 тис. чоловіків (49,1%) та 415,2 тис. жінок (50,9%). Натомість за цей період з області вибуло 830,7 тис. осіб, серед яких чоловіки становили 404,8 тис. осіб (48,7%), а жінки – 425,9 тис. осіб (51,3%). Найбільш активно до Харківської області мігрувало населення Донецької (52 тис. осіб), Сумської (46,4 тис. осіб) та Полтавської (41,4 тис. осіб) областей. Найменше до Харківщини переїздило населення з Чернівецької (2,1 тис. осіб), Тернопільської (3,4 тис. осіб) та Миколаївської (5,1 тис. осіб) областей [11, с. 94-96]. Такі дані підтверджують думку В. І. Товкун щодо існування стійкої географії міграційних зв'язків між Харківщиною та регіонами Лівобережної України [21, с. 56].

Міграційний приріст на Харківщині протягом 1989–2001 рр. суттєво скоротився. Його показник був додатнім лише з 1989 по 1992 рр., а найнижчого свого значення він досяг в 1994 р. (-11,0 тис. осіб, -3,5‰) [18, с. 73]. Загальні міграційні втрати Харківщини за 1989–2001 рр. становили трохи більше 15 тис. осіб (4,3 тис. чоловіків (28,7%) та 10,7 тис. жінок (71,3%)). Незважаючи на коливання сальдо міграції населення області, його приріст за перший період (1959–1989 рр.) переважав скорочення за другий (1989–2001 рр.). Загалом протягом всього досліджуваного періоду міграційний приріст області становив 559,8 тис. осіб (300,6 тис. чоловіків та 225,8 тис. жінок).

Протягом 1989 – 2001 рр. до міст та селищ міського типу Харківської області прибуло 600,3 тис. осіб. Серед них нараховувалося 293,2 тис. чоловіків (48,8%) та 307,1 тис. жінок (51,2%). В свою чергу за цей період з міських населених пунктів області вибуло 638,6 тис. осіб, серед яких було 313,7 тис. чоловіків (49,1%) та 324,9 тис. жінок (50,9%). До сільської місцевості Харківської області прибуло 215,4 тис. осіб (107,3 тис. чоловіків (49,8%) та 108,1 тис. жінок (50,2%)). Натомість з сільської місцевості за цей період вибуло 192,1 тис. осіб (91,1 тис. чоловіків (47,4%) та 101 тис. жінок (52,6%)).

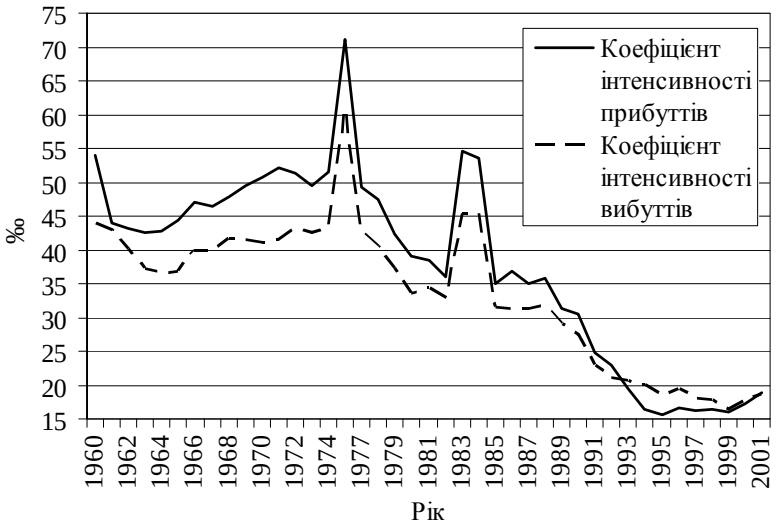
Вплив міграції на зміни чисельності населення регіону протягом 1989–2001 рр. сприяв депопуляції населення та зменшенню можливостей його перспективного відтворення [17, с. 217]. Активний відтік населення у напрямку «місто – село» дещо збільшив демографічний і трудовий потенціал сільської місцевості та водночас сприяв поглибленню

маргіналізації суспільства, спричиненої соціально-економічною кризою 1990-х рр. [15, с. 59].

Абсолютні показники міграційних процесів мають обмежені аналітичні можливості, тому в роботі також обчислені відносні показники міграції, які дозволяють визначити інтенсивність механічного руху населення та проаналізувати його результативність [20, с. 240]. Значення коефіцієнтів інтенсивності прибуттів та вибуттів протягом досліджуваного періоду приблизно співпадають за часом зростання та спаду. Розрахунки показали, що протягом 1959–1993 рр. переважала інтенсивність прибуттів, а протягом 1993–2000 рр. – вибуттів. Така тенденція вказує на зменшення інтенсивності механічного руху населення та від'ємне сальдо міграції. Найбільші значення коефіцієнтів припадають на 1976 р. – 71,1‰ та 61‰, а найнижчі на 1999 р. – 15,9‰ та 16,4‰ відповідно. Динаміка коефіцієнтів інтенсивності вибуттів та прибуттів у Харківській області зображена на рис. 2.

Рисунок 2.

Динаміка коефіцієнтів інтенсивності вибуттів та прибуттів у Харківській області протягом 1960–2001 рр. *

Значення коефіцієнтів інтенсивності чистої міграції в Харківській області протягом 1959 – 2001 рр. відчутно коливались – від 11,2‰ в 1975 р. до -3,6‰ в 1994 р. Від'ємне значення коефіцієнта упродовж

* Складено на основі даних динамічних рядів з механічного руху та статистики населення Головного управління статистики у Харківській області.

1993 – 2000 рр. свідчить про зменшення міграційної активності та відтік населення з Харківської області.

Розрахунки коефіцієнта міграційного обігу показали, що найбільш активний обмін населенням між Харківською областю та іншими регіонами країни відбувався наприкінці 1960-х – 1970-х рр. Найбільше значення коефіцієнта припадає на 1976 р. – 132,1‰, а найменше на 1999 р. – 32,3‰.

Найбільші значення коефіцієнта приживаності припадають на 1970-і рр., що вказує на високий рівень адаптації мігрантів до умов життя на Харківщині та пристосування цих умов до потреб переселенців в цей період. Значення коефіцієнта доводить, що саме протягом 1970-х – початку 1980-х рр. процес «облаштування новоселів» (досягнення мігрантами рівня добробуту старожилів) відбувався відносно швидко та безперешкодно.

Необхідно відзначити, що міграційні процеси на Харківщині протягом 1959–2001 рр. мали різну результативність. Найбільшою вона була в радянський час, а найменшою – в період незалежності України.

Таким чином, розрахунки абсолютних і відносних показників міграції в Харківській області протягом 1959 – 2001 рр. засвідчили значний територіальний перерозподіл населення. Протягом 1959 – 1989 рр. він характеризувався зростанням інтенсивності механічного руху та додатнім сальдо міграції. Розрахунки коефіцієнтів інтенсивності міграції показали, що найбільша міграційна рухливість в області спостерігалась протягом 1970-х – початку 1980-х рр. Упродовж 1989 – 2001 рр. в умовах економічної кризи міграційні процеси не сприяли вирівнюванню демографічного балансу, а призвели до відтоку міських жителів в сільську місцевість. Статево-вікова структура мігрантів протягом досліджуваного періоду характеризувалась переважанням чоловіків серед вибулого та прибулого населення різних вікових категорій, що підтвердило усталену думку про більшу мобільність чоловіків, ніж жінок.

Література

1. *Андерсон, В.* Особливості міграційних процесів в Україні / В. Андерсон // Міграція і толерантність в Україні. – К., 2007. – С. 39-48.
2. *Ахиезер, А. С.* Модернизация в России и конфликт ценностей / А. С. Ахиезер, Н. Н. Козлова, С. Я. Матвеева. – М., 1994.
3. *Белый, А. В.* Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области / А. В. Белый, В. П. Благов, Л. Г. Панасенко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120. – Вып. 6. – С. 105-110.
4. *Голиков, А. П.* Харьков: Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алферов и др. – Х., 1978.
5. *Іванов, С. Ю.* Міграція сільського населення до Харкова (1960–1980 рр.) / С. Ю. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х., 2009. – Вип. 12. – С. 232-242.

6. *Іванов, С. Ю.* Міграція сільського населення до Харкова (серпень 1943–серпень 1991 рр.): дис. ... канд. істор. наук / С. Ю. Іванов. – Харків, 2011.
7. *Іванов, С. Ю.* Навчальна міграція сільського населення до Харкова (1945–1991 рр.) / С. Ю. Іванов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: історія. – 2010. – Вип. 42. – С. 323-336.
8. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963.
9. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. 7: Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М., 1974.
10. *Курман, М. В.* Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М., 1968.
11. *Міграція* населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.,2004.
12. *Население* Харьковской области. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – Х., 1980.
13. *Оникиенко, В. В.* Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграции населения УССР / В. В. Оникиенко, В. А. Поповкин. – М., 1973.
14. *Переведенцев, В. И.* Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М., 1975.
15. *Пискун, А.* Миграционная ситуация в Украине / А. Пискун, И. Прибыткова, В Волович // Политическая мысль. – К., 1996. – №8. – С. 47-76.
16. *Показатели* миграции населения [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://naciarussia.ru/migraciya_naseleniya_2-pokazateli_migracii_naseleniya.html/. Доступ – 05.02.2012 р.
17. *Рачков, Є. С.* Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині XX – на початку XXI ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 209-218.
18. *Ретроспективні* перерахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Статистичний збірник: [У 4 ч.] / Ч. 1. – К., 2006.
19. *Рыбаковский, Л. Л.* Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский. – М., 1987.
20. *Смейле, Ю. В.* Статистика населения (демографическая статистика) / Ю. В. Смейле. – Ростов, 1977.
21. *Товкун, В. І.* Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – К., 1966. – № 4. – С. 49-56.
22. *Харківщина* за 50 років. Статистичний збірник. – Х., 1967.
23. *Isajiw, W.* Urban Migration and Social Change in Contemporary Soviet Ukraine. [Електронний ресурс]. / W. Isajiw. – Режим доступу: http://jstor.org/discover/10.2307/. Доступ – 12.03.2012 р.

УДК 94(=112.2:477.54)„193“

Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках

Філатова Ольга

Філатова Ольга. ***Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках.*** Стаття присвячується вивченню проблем етносоціального і національно-культурного розвитку німецької національної меншини Харківщини в 30-ті рр. XX ст., в умовах тоталітарного режиму в Радянському Союзі. Розглядаються, також, зміни в становищі зазначеної етнічної групи зі згортанням політики коренізації і початком масових репресій.
Ключові слова: національна меншина, етнічна політика, репресії, «шкідницька нація».

Филатова Ольга. ***Положение немецкой меньшины на Харьковщине в 1930-х годах.*** Статья посвящается изучению проблем этносоциального и национально-культурного развития немецкой национальной меньшины Харьковщины в 30-е гг. XX в., в условиях тоталитарного режима в Советском Союзе. Рассматриваются, также, изменения в положении указанной этнической группы со сворачиванием политики коренизации и началом массовых репрессий.
Ключевые слова: национальная меньшина, этническая политика, репрессии, «вредительская нация».

Filatova Olga. ***Situation of German minorities in the Kharkiv region in 1930.*** The article is devoted to the study of ethno-social problems and national-cultural development of the German national minorities Kharkiv in the 30s. The twentieth century., in the totalitarian regime in the Soviet Union. We consider, also, changes in the position of this ethnic group with the indigenization policy ofwinding down and the start of mass repression.
Key words: minorities national, ethnic politics, repression, «wrecking the nation».

В останні роки у вітчизняних істориків зростає інтерес до вивчення минулого етнічних меншин Української держави. Зокрема, і німецької меншини, представники якої розпорошені по всій території України, в тому числі і на Харківщині.

Вивчення становища даної етнічної групи в контексті формування тоталітарного режиму, а саме в контексті згортання політики

© Філатова Ольга, 2012

«коренізації», Голодомору і масових репресій, що мали місце в 1930-х роках, є першочерговими завданнями на шляху до повноцінного усвідомлення нашої історії в цілому, а також до пізнання досвіду вирішення національного питання в Україні.

Історія німецького населення України є актуальним предметом вивчення. Проте, головну увагу дослідники приділяли німецьким общинам Наддністрянської і Південної Україні [1, 2, 3, 5, 7, 10], випускаючи з уваги Харківщину. Разом з тим, монографії присвячені етнічній структурі зазначеного регіону випускають з уваги німецьке населення регіону [14, 15].

Метою статті є дослідження особливостей існування німецької етнічної меншини Харківщини в 30-х рр. XX ст., яке обумовлено, відсутністю дослідження з цього питання.

Наприкінці 1920-х років у СРСР сформувався тоталітарний режим [8, с. 147]. В результаті чого сталися кардинальні зміни в галузі національної політики – почала згортатись політика коренізації. Це стало трагедією німецької національної меншини, яка зазнала поневірянь у зв'язку з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, що відбувалась на тлі страшного горя, яке спіткало всі народи України, голодомору 1932–1933 років. Це лихо було результатом злочинних методів здійснення хлібозаготівель, в рамках здійснення нелюдської аграрної політики. Злидні та голод сильно відбились на представниках німецької національності, адже значна їх частина займалась сільським господарством і проживала в селах.

Радянська влада намагалась приховати від світової громадськості наслідки голодомору 1932–1933 рр., але зробити це було неможливо. За кордоном в той час виникали чисельні державні та громадські організації для допомоги голодуючим в Радянському Союзі. Діяли вони й в Німеччині («Брати в нужді», «Фаст і Бріліант», і т. д.), але радянською владою ці організації розцінювались, як антирадянські, отже ворожі [10, с. 356].

Німецьке населення України в цілому, і Харківщини зокрема, знаючи про вищезгадані організації звертались по допомогу до німецького консульства. Наведемо лист до цієї установи розташованої в Харкові: «Харків, німецькому консулу… Дорогі браття у господі! Бог благословить вашу роботу, що ви нам бідним допомагаєте. Ми до цього часу ще без хліба. Родина від недоїдання ослабла, чоловік помер, дітей у мене дев'ять душ, нас арештували, грабували» (Молочанський район, село Петерсгаген, Енне) [11, с. 189]. Такі прохання про допомогу радянський уряд вважав провокацією. Тож на тлі цієї трагедії, було розгорнуто масові арешти і депортації німців. Загрозою репресій, здійсненням прямого тиску на німців державна влада примушувала передавати надіслані громадськими організаціями кошти на користь міжнародної організації допомоги революціонерам.

Антинімецькі репресивні заходи радянської влади простежувалися на змінах чисельності німецькомовного населення Харкова [6, с. 15; 13,

Арк. 48] через їх русифікацію, яку з другої половини 1930-х років у регіоні провадила влада переселяючи сюди німців з прикордонних регіонів, що було санкціоноване постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей» від 23 січня 1935 р. і «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги» від 25 листопада 1935 р. [11, с. 212].

Масові арешти, депортації і переселення німців супроводжувались інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, «пропагандисти» з НКВС намагались сформувати образ «ворога». На мітингах та зібраннях, з трибун партійних форумів лунали заклики до розправи з німецькими «фашистами» [8, с. 153].

На січневому та січнево-лютневому (1937 рік) Пленумах ЦК КП(б)У йшла мова про боротьбу з «націоналістами» та «контрреволюціонерами». А, на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) (1937 року) у виступах представників України, зокрема, наркома внутрішніх справ В. Балицького, питання що до ворожої і шпигунської діяльності зосереджувалося на «японо-німецько-троцькістських елементах» [9, с. 76], що багато в чому вирішило долю німецького населення України, і Харківщини зокрема, в майбутніх «чистках».

На XIII з'їзді КП(б)У в травні-червні 1937 р. мова вже йшла про «шкідництво різних націй» [8, с. 153]. Цю тезу було висунуто членом ЦК КП(б)У О. Шліхтером.

Розшифровуючи заяву О. Шліхтера, можна зрозуміти, що звинувачення в «шкідництві» адресувались кожному п'ятому громадянину республіки, тобто шести мільйонам німців, поляків, євреїв, та іншим потенційним «шкідникам». Та, в першу чергу, під цей термін підпадали німці, до яких режим був в останні роки особливо упередженим. Теза «шкідницька нація» була не випадковою, як і вибір національної групи до якої застосовували, адже заява О. Шліхтера, по суті була офіційним гаслом, закликом до боротьби з «шкідниками» [8, с. 154]. Таким чином, вона чітко відбивала шовіністичні настрої в середовищі сталінського керівництва.

Подібними заявами радянська влада намагалась нав'язати суспільству уявлення про те, що німці – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викорінювати в будь-який спосіб. Результатом такої соціально-психологічної установки стосовно німців стали конкретні заходи по знешкодженню цієї «шкідницької нації» [5, с. 43], які вилились в масові репресії. Представників німецької нації звільняли з великих оборонних підприємств, масово переселяли до Казахстану (постанова Політбюро ЦК ВКП(б)У «Про переселення в Казахстан» від 10 січня 1936 року, постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення 15000 господарств з Київської та Вінницької областей в Казахстан» від 9 квітня 1936 року) [8, с. 154-157], фабрикували проти

них кримінальних справ за звинуваченнями у шпигунстві, диверсійній діяльності і формуванні повстанських організацій (справа «Національного Союзу німців на Україні», березень 1937 року [11, с. 191]). На території Харківщини такі широкомасштабні акції не проводились, беручи до уваги незначну кількість німецького населення регіону, – близько 6 тис. (за даними перепису 1926 року[6, с. 6-15]), порівняно з чисельністю цієї національної групи, наприклад, в Одеській області (приблизно 120 тис.) [8, с. 155].

Положення німецької общини Харківської області погіршилося після розгортання масових репресій, або «великої чистки», за наказом НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальих та ін. антирадянських елементів» [9, с. 76].

Вищезгаданий наказ мав і національну спрямованість, про що свідчить оперативний його додаток НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., який вимагав: «З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію… диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах» [16, с. 148]. Отже, під прес радянської влади потрапляла і німецька «шкідницька нація».

Сама «німецька операція» бере свій початок від наказу НКВС СРСР №00439 від 25 липня 1937 р., згідно якого органи держбезпеки повинні були репресувати німецьких громадян [9, с. 76]. Але, фактично, було заарештовано значну кількість німців, що були громадянами Радянського Союзу.

На Харківщині, з загальної кількості репресованих 15025 осіб, німці складали 409 чоловік [9, с. 77, 81] (8 % від загального числа німецького населення області).

Слід зазначити, що політичні репресії проти німців були жорстокішими, ніж проти інших національних груп. За цим показником постраждало 40 % [9, с. 78] від загальної кількості репресованих представників даного етносу, що поставило його на третій щабель, у списку національних груп потерпілих від цього лиха, після українців і поляків.

Така ситуація цілком зрозуміла, зважаючи на те, з якою завзятістю радянська влада впроваджувала в суспільстві думку про «шкідництво» німецької нації [5, с. 44]. Навіть, аналізуючи перелік звинувачень щодо національних груп населення, які містяться у «Відомості про кількість заарештованих по УНКВС … По забарвленню та видах злочинів», бачимо що червоною лінією скрізь цей документ проходять «злочини» німецького населення, а саме шпигунство, контрреволюційна діяльність, відданість ідеям націоналізму і фашизму [9, с. 82].

Так, по «німецькій національній лінії», за звинуваченнями у приналежності до контрреволюційних націоналістичних організаціях, шпигунстві на користь Німеччини, було заарештовано на Харківщині 66 осіб (10 % від загальної кількості арештованих по цій лінії в УРСР) [9, с. 84-85].

На досягнутих «успіхах» радянська влада не зупинялась, навіть не зважаючи на те, що операція за наказом № 00439 була розрахована на

п’ять днів [12]. Спочатку операції проти німецьких громадян відводилось приватне місце в системі політичного терору 1937–1938 рр., але коли початкова її мета – «очистка» оборонних заводів і цехів – була виконана, вона перетворилась у плацдарм до більш широкомасштабної «німецької» операції, яка продовжувалась до 1939 р..

Продовження даної операції опиралось на наказ № 00485 від 15 квітня 1938 р., відповідно до якого репресіям підлягали колишні німецькі військовополонені часів Першої світової війни, політемігранти, перебіжчики з Німеччини, «контрреволюційний актив» німецьких національних районів, колишні службовці німецьких підприємств, жінки засуджених по «німецькій» операції, особи що підтримували зв’язки з німецькими консульствами [12].

Таким чином, були доповнені категорії громадян, що мали потрапити під колесо репресивної машини запущеної сталінським режимом. Проте, на Харківщині, небезпека для німецької меншини дещо зменшується, що обумовлено доволі великим жертвам серед її представників на початковому етапі даної операції, в регіоні проживало 1,5 % від всієї чисельності німецької меншини УРСР [4, с. 58-59], частина репресованих склала 2,5 % (Див. Додаток) [9, с. 81], а також невеликою чисельністю цієї етнічної групи на Харківщині. Хоча, арешти звісно продовжувались, але вони мали вже менші масштаби і зосереджувались в основному на групі громадян що мали зв’язки з німецьким консульством, яке розташовувалось в Харкові.

Таким чином, напередодні Другої світової війни німецька община Харківської області зазнала репресій і поневірянь, які були санкціоновані і методично проведені радянською владою в рамках боротьби із «шкідницькою нацією». Але, слід зауважити, що становище німців саме в цьому регіоні, відрізнялося від їх становища в національних районах, де заходи по винищенню «ворожих елементів» проводились більш жорстко і методично.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна говорити про те, що «етнічний ренесанс», до якого призвела політика коренізації, поступово зводився нанівець. Державна етнополітика зазнала кардинальних змін. Під гаслом «інтернаціоналізму» радянська влада розпочинає тотальну асиміляцію і русифікацію німецької етнічної спільноти. Мешканці України зазнають репресій лише за приналежність до німецької національності.

Зміна етнічної політики і репресивні акції тоталітарного режиму призвели до стрімкого скорочення чисельності німецького населення України в цілому [8, с. 158] і на Харківщині зокрема [11, с. 70-71; 13]. Без перебільшення можна сказати, що політичний та соціальний терор тоталітарного режиму стосовно німецького етносу поставив його представників, які змушені були жити з ярликом ворогів Радянської Держави, в скрутні умови існування.

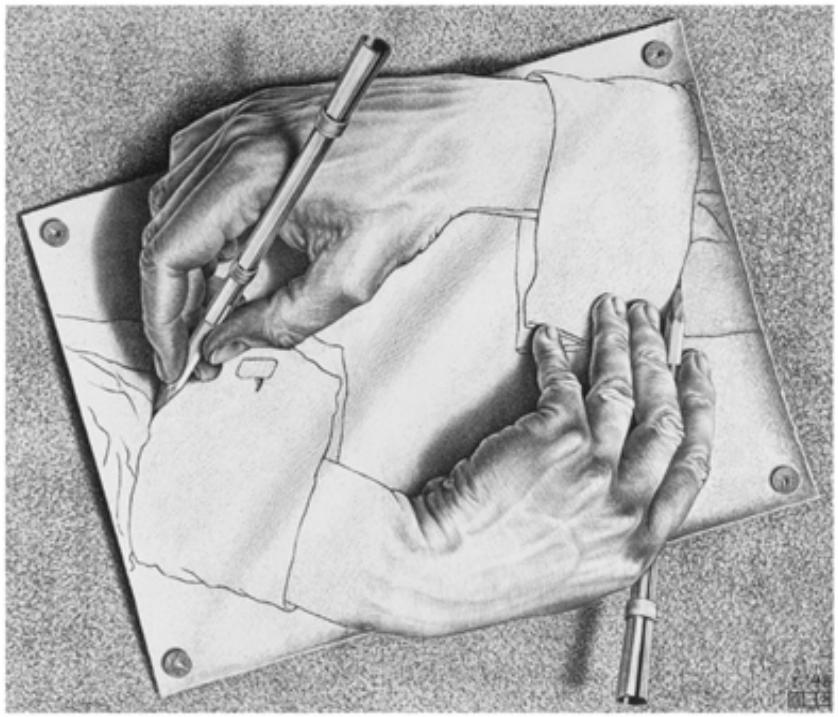
Література

1. *Антонюк, О. В.* Етнополітика в Україні: Історія та сучасний стан / О. В. Антонюк// Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 15-28.
2. *Васильчик, В. М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К., 2004.
3. *Вовк, В. П.,* Яненко, В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств в Украине (1921-1925) / В. П. Вовк, В. И. Яненко // Вопросы общественных наук. – К., 1974. – Вып. 19. – С. 91-101.
4. *Всесоюзная* перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.
5. *Євтух, В. Б.,* Чирко, Б. В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К., 1994.
6. *Короткі* підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків: Центральне статистичне управління, 1928.
7. *Лобурец, В. Е.* Изменение национального состава рабочего класса Украинской СССР / В. Е. Лобурец. – Харьков, 1982.
8. *Національні* меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. / під ред. І. Ф. Кураса. – К., 2000.
9. *Нікольський, В. М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 73-81.
10. *Німецькі* поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 1.
11. *Німці* в Україні в 20-30 рр. XX ст.: Зб. документів державних архівів України / Упорядники Яковлева Л. В., Чирко Б. В., Пишко С. П. – К., 1994.
12. *Охотин, Н.,* Рогинский, А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. [Электронный ресурс] / Н. Охотин, А. Рогинский. – Режим доступа: http://www.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm/. Доступ – 29.03.2012 г.
13. *Результати* перепису населення м. Харкова за національним складом на 10.03.1939 р. // ДАХО. – Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 48-52.
14. *Фурер, В.* Підсумки і завдання національно-культурного будівництва на Харківщині / В. Фюрер. – Харків, 1930.
15. *Хоменко, А.* Сучасне українське місто в класовому відношенні (Спроба соціальної характеристики) / А. Хоменко. – Харків, 1925.
16. *Шаповал, Ю.,* Пристайко, В., Золотарьов, В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997.

Додаток

Кількість репресованих жителів Харківської впродовж 1937 р., за національністю

Національність	Кількість репресованих	% від загальної кількості репресованих на території УРСР
Німці	409	2,5
Українці	10445	12,3
Росіяни	1636	13,2
Поляки	900	3
Євреї	940	23

Історіографія та джерелознавство

УДК 930:[070.482:271.2-75(477.54)" 18/19]

Проблемы образования на страницах официальной газеты Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX века

Бондаренко Анна

Бондаренко Ганна. ***Проблеми освіти на сторінках офіційної газети Харківської єпархії другої половини XIX - початку XX століття.*** Стаття присвячена аналізу публікацій у офіційній газеті Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX століття, які відображають різні погляди на проблеми освіти. Охарактеризовано основні лінії дискусії з питань реформування початкової школи, а також духовних училищ і семінарій.
Ключові слова: Офіційна газета Харківської єпархії, духовенство, реформування системи освіти.

Бондаренко Анна. ***Проблемы образования на страницах официальной газеты Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX века.*** Статья посвящена анализу публикаций в официальной газете Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX века, которые отображают различные взгляды на проблемы образования. Охарактеризованы основные линии дискуссии по вопросам реформирования начальной школы, а также духовных училищ и семинарий.
Ключевые слова: Официальная газета Харьковской епархии, духовенство, реформирование системы образования.

Bondarenko Anna. ***Problems of education on the pages of the official newspaper of Kharkov eparchy in the second half of the 19th – early 20th century***. The paper analyzes publications in the official newspaper of Kharkov eparchy in the second half of the 19th – early 20th century, which represent different views on education issues. The main lines of the debate on the reform of elementary school, as well as religious schools and seminaries are shown.
Key words: The official newspaper of Kharkov eparchy, clergy, system of education.

Пресса является весьма ценным историческим источником, особенно когда речь идет о выяснении хода массовых событий и реакции общества на них, а также состоянии и роли общественного мнения. В полной мере сказанное относится и церковной

© Бондаренко Анна, 2012

периодике, в частности, многочисленных газет и других периодических изданий, издававшихся в Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. Впрочем, по известным причинам, эти издания остаются изученными очень неравномерно и фрагментарно. Интенсивное изучение официальных епархиальных изданий Российской империи началось лишь с 90-х годов XX века (В. Денисенко, Е. Л. Вахромеева, Н. В. Огурцова, О. Д. Попова), однако, лишь в последние годы исследователи начали использовать церковную периодику не только как информационное дополнение, но как основной исторический источник (А. А. Бойко, А. В. Колесник, Р. В. Чижов, К. Е. Нетужилов).

Официальная газета Харьковской епархии на протяжении второй половины XIX – начала XX века меняла свое название и редакторский состав: «Харьковские епархиальные ведомости» (1867–1884 гг.), «Листок для Харьковской епархии» (1884–1904 гг.), «Известия по Харьковской епархии» (1904-1909 гг.), «Известия и заметки по Харьковской епархии» (1909–1915 гг.) и «Пастырь и паства» (1915–1917 гг.). Официальная периодика Харьковской епархии содержит значительное количество неиспользованных до сих пор в научных исследованиях материалов и требует тщательного прочтения и критического осмысления. Церковные периодические издания Харьковской епархии – оригинальный и ценный источник фактического материала.

Одной из главных задач духовенства была и остается образовательная деятельность, что и нашло отображение в том числе и на страницах официальной газеты Харьковской епархии. Следует отметить, что на страницах газеты печаталось немало разнообразных источников, раскрывающих образовательную работу духовенства. Во-первых, это отчетная документация, представленная отчетами архипастырей, руководства семинарии и духовных училищ епархии, документами училищных епархиальных съездов. Ежегодно на страницах газеты публиковались отчеты высшего духовного руководства о состоянии образования в епархии. Во-вторых, это актовая и распорядительная документация, а именно – правительственные постановления и распоряжения епархиального руководства, имеющие непосредственное отношение к образовательной деятельности. В-третьих, это статистические данные по духовным учебным заведениям. Уже, перечисленные материалы позволяют рассмотреть и уточнить ряд вопросов: о количественном и социальном составе учащихся и преподавателей, учебно-методическом и материальном обеспечении духовных учебных заведений и др.

Однако не менее интересны, статьи представителей духовенства о состоянии светского и духовного образования. С 60-х годов XIX в. внимание прессы, как светской, так и духовной, привлек процесс реорганизации начального образования. Собственно в светской периодике обсуждение таких проблем началось уже в конце 1850-х годов. Авторы этих изданий выступали за предоставление исключительного права руководства начальным образованием частным лицам и земствам.

При этом духовенство подвергалось сокрушительной критике и обвинениям в неспособности вести дело народного просвещения. Вероятно, прежде всего, такие оценки вынудили духовенство вступить в данную полемику. Не случайно, большое количество статей газеты Харьковской епархии посвящено именно общим проблемам народного образования, часто представлено в виде полемики со светской периодикой, в том числе на тему образовательного уровня духовенства, способности священнослужителей вести дело народного образования, о качестве образования, предоставленного священниками, о том, кому должно принадлежать право обучать народ.

В 60-70 гг. XIX в. с возникновением земских организаций развернулась дискуссия с земскими собраниями и педагогами по поводу сущности начального образования. На страницах газеты постоянно публиковались статьи, в которых обсуждались проблемы отношений земств и духовенства. Типичным примером является статья неизвестного автора под названием «По делу о народном образовании» [26, с. 494-502]. Автор выступал против пренебрежительного отношения к духовенству и церковноприходским школам со стороны земских педагогов. Он писал, что не имеет смысла земским учителям браться за дело народного образования, поскольку нет разницы, кто будет обучать грамоте и арифметике: юноша-«учитель», или приходской священник. В статье священника Н. Софронова критиковались утверждения земских преподавателей «о невежестве и забитости попов». В частности, автор считал несерьезными утверждения, прозвучавшие в печати, о попытке духовенства запугать учеников нечистой силой, стремлении воспитать покорных рабов. Наиболее оскорбительными для священника, автор считал обвинения в незнании современной жизни и потребностей учащихся [30, с. 316-348]. Ярким примером, характеризующим суть дискуссии, является статья священника Иоанн Щепинского «На заметки Харьковского педагога» [32, с. 259-265]. Статья стала ответом на обвинения некоего «харьковского педагога» (пожелавшего остаться неизвестным), опубликованные в газете «Харьковские губернские ведомости». Дискуссия развернулась вокруг методов преподавания в церковноприходской школе. Земские учителя, по мнению «харьковского педагога», считали, что школы, где преподавали священники, не пользуются уважением, потому что обучение ведется «по Киево-Печерской грамоте», которая якобы является системным средством отупения для детского ума и основой моральной забитости учащихся. Священник Иоанн Щепинский отрицал это утверждение и доказывал, что отупение, которое ведет к моральным недугам общества, таким как проституция, беспорядки в семьях, разводы, пьянство, отказ матерей от детей, происходят именно в городе, где процветают высшее образование и «умственное воспитание». Священник В. Алексеевский также горячо выступал против обвинений со стороны некоторых земцев в несостоятельности духовенства вести дело народного образования [1, с. 34-39]. Он отмечал, что духовенство всеми силами старалось содействовать

распространению грамотности среди народа. В статье «Можно ли упрекать духовенство» [17, с. 225-229] автор обвинял земские собрания в бездействии и пустой болтовне. Он уверял, что именно они вредят нормальной работе духовенства в школах, что они не помогают делу народного образования, а наоборот, добавляют новые проблемы. Автор еще одной статьи считал, что духовенство ближе стоит к народу, поэтому именно оно способно воспитывать и учить людей, так как понимает нужды простого народа [6, с. 208-222].

Однако, следует отметить, что были случаи, когда духовенство выступало на стороне земских школ, так например, в статье «О народном образовании» [21, с. 263-276] автор признавал, что земства лучше могут справляться с начальным образованием народа, чем священники, которым из-за выполнения своей службы и мирских дел не хватает времени на школу. В 1883 году вышла серия статей под названием «Народная школа и духовенство» [18] и «Невинные изгнанники (Эпизод из истории народных училищ)» [20] с подписью «Б». Показательно, что в этих статьях, как и в предыдущих, поднимается вопрос об основных задачах земских и церковноприходских школ. Знания, предоставленные в церковноприходских школах, базировались на основе религиозно-нравственного воспитания учащихся, тогда как в земских школах знания были «чистыми», без нравственного контекста. Вокруг этого вопроса развернулась жаркая дискуссия, духовенство на страницах епархиальной газеты всячески отстаивало первоочередную необходимость обучения основам духовности. Например, священник В. Леонтович доказывал, что главный элемент начального обучения – это религиозное воспитание [16].

Со временем на страницах газеты появились статьи, в которых авторы стремились учесть весь спектр мнений по данной проблеме. Так, например, автор статьи «Народная школа и духовенство» постарался рассмотреть все те упреки духовенству, которые прозвучали в светский периодике. Он проанализировал статьи в журналах «Голос», «Русский курьер», «Неделя», «Киевлянин» и пришел к выводу: «во всех нападках на духовенство в светской периодике, мы видим одно – стремление доказать, что за время существования церковноприходских школ духовенство якобы имело возможность проявить свою полную непригодность к ведению школьных занятий, что духовенство само по себе совершенно неспособно к учебным занятиям даже в простой сельской школе» [19, с. 125]. Этот и другие авторы из духовенства считали, что необходимо решать практические и педагогические проблемы церковноприходских школ, а не обвинять священников в безграмотности и т.д. [14].

Если раньше земские преподаватели выступали против методов преподавания в церковноприходских школах, то, начиная с 80-х годов, речь стала идти о несостоятельности духовенства как особого «недостаточно образованного» сословия вести дело народного образования. Духовенство начали всячески обвинять в умственной забитости, высмеивали в карикатурных изображениях. На страницах

епархиальной газеты авторы пытались доказать обратное: постоянно печатались статьи с обзором успехов в церковноприходских школах, приводились аргументы целесообразности ведения дела народного образования именно священниками.

Например, в статье священника, который подписался псевдонимом «Ч. С. », ставился вопрос о том, какое именно начальное образование необходимо людям [15, с. 252]. Автор отмечал: «Нашему народу необходимо знать элементарные основы православно-христианского учения, чтобы быть деятельными членами Церкви, чтобы для него была понятна молитва и богослужение, средства религиозного воспитания: теоретические и практические». Интересно, что автор предлагал реформировать земскую школу в соответствии с опытом церковноприходских школ, так как «школа должна воспитывать православных и нравственных людей с основами православной веры и русской народности». Также, типичной является статья другого священника, который (подписался псевдонимом «И. Н. ») [10, с. 260-264]. В ней автор выступал в защиту церковноприходских школ, отмечая, что земская школа главным образом преследует интеллектуальное развитие народа и мало заботится об их религиозно-нравственном развитии, в то время как церковная школа во главу угла ставит именно религиозно-нравственное воспитание и придерживается девиза: «Ищите прежде всего Царства Божия и правды его, и все остальное приложится вам» [10, с. 264].

После революции 1905 года в обществе активно стали обсуждаться вопросы всеобщего начального образования. На страницах газеты Харьковской епархии духовенство также принимало участие в их обсуждении. Например, священник Д. Иваницкий призвал духовенство отстаивать свое право на предоставление начального образования народа. Автор отмечал, что во времена, когда наиболее остро встал вопрос о всеобщем начальном образовании, духовенство не должно отдавать дело народного образования светским учителям [11, с. 455-457]. Эта дискуссия оживилась после публикации во всех светских газетах телеграммы «Союза народных учителей» в Министерство народного просвещения с просьбой передать церковноприходские школы в их подчинение. Большинство духовенства восприняло эту телеграмму, как «утку» и очередную провокацию со стороны светских преподавателей. Характерным примером можно назвать статью «К вопросу об отобрании церковных школ» [8, с. 833-839]. Автор отметил, что такая телеграмма есть ни что иное, как провокация, направленная на духовенство. Он доказывал, что духовенство по своему естественному положению и своим знаниями является естественным учителем своего народа и пока единственной интеллигенцией на селе, что подтверждалось стремительным ростом церковноприходских школ. Священник Д. Иваницкий в статье «Современное положение церковной школы и ее гадательное будущее» пытался определить причины появления телеграммы «Союза народных учителей» [12, с. 181-186]. По его мнению, главной причиной было

повсеместное следование иностранному, а также крайне радикальные взгляды, которые особенно распространились в начале XX в. Следующей причиной священник считал пренебрежительное и высокомерное отношение светских учителей к духовенству как сословию.

Несмотря на Первую мировую войну и тяжелое положение в государстве, духовенство продолжало вести дело народного образования. На страницах епархиальной газеты духовенство обсуждало важные вопросы начального образования. Продолжалась начатая в 60-е годы XX ст. полемика с земскими преподавателями. Например, священник П. Пестряков отмечал, что «светские преподаватели продолжают поливать грязью духовенство, которое все силы возлагает на воспитание народа». Также он отмечал, что к церковноприходских школам гораздо больше требований в обществе, чем к земских, при том, что финансов в последней было значительно больше [25, с. 850-851].

Примечательно, что такие статьи выходили в течение всего периода существования газеты – 1867-1917 годы, но, если в 70-80-х годах XIX ст. на страницах газеты в защиту духовенства выступали епископы, некоторые наиболее авторитетные протоиереи, то уже в начале XX века к полемике подключились и сельские священники. Заметим, что в большинстве статей священники апеллировали не к конкретному автору, определенному журналу или газете, а к светской периодике вообще. Наметилось даже некоторое ожесточение в данном идейном противостоянии. Например, в газете за 1906 год читаем: «Ведь осуждают нас как неспособных учителей, не правительство и не народ в своей массе, а газетные писаки, проникнутые нетерпимостью к духовному сословию и зараженные крайними радикальными взглядами» [12, с. 185]. Данная полемика воочию показывает, что процессы модернизации российского общества во второй половине XIX в. были сопряжены с процессом секуляризации. При этом последний очевидно ускорялся усиливавшейся радикализацией общественного сознания. Сторонники реформ готовы были просто отбросить имевшийся опыт как устаревший. В том числе это касалось и богатого опыта, приобретенного церковью в процессе образовательной деятельности.

Впрочем, следует отметить, что духовенство Харьковской епархии, кроме ведения дискуссий со светскими авторами, преподавателями светской школы, активно выступало со своими предложениями и проектами по реформированию собственно духовного образования. В 1860-е годы, особенно в момент до и после проведения соответствующих реформ, на страницах духовной периодики публиковались проекты и различные статьи, посвященные реформированию духовных учебных заведений. Так, например, за 1861 год были напечатаны статьи и заметки: «К толкам о семинарском образовании» [24, с. 159-199], «Состояние и нужды духовно-учебных заведений» [29, с. 208-211], «По вопросу о преобразовании духовных училищ» [3, с. 193-226], «О преобразовании духовно-учебных заведений» [22, с. 5-7] и др. В них освещались проблемы духовных училищ,

звучали предложения по реформированию учебной системы. На страницах официальной газеты Харьковской епархии священники и преподаватели семинарии выступали со своими предложениями по реформированию семинарии, устранению недостатков и улучшения учебного процесса и лучшей организации средних духовных учебных заведений. Духовенство епархии также вело оживленное обсуждение вопросов воспитательной работы в духовных учебных заведений.

Например, инок Шум в статье «Заметки по поводу заключений «Устава духовных семинарий» по нравственной части» [31, с. 379-388] отмечал, что главная задача семинарии – воспитание христианского пастыря с развитыми умственными способностями. По мнению автора, устав 1863 г. противоречил этой задаче, потому что он выдвигал образование на второй план, а на первый ставил «внешний вид благочестия». Автор считал, что при таком воспитании в приходах будут служить священники, которые не будут понимать, что они говорят. Он выступал против пункта устава об обязательности посещения семинаристами утренней и вечерней службы, поскольку воспитание юношей велось «не для монастыря, а для пастырской службы».

В статье Н. А. Родницкого также обсуждалась проблема соотношения образования и воспитания, пагубным явлением семинарской жизни провозглашались бессмысленные зубрежки научных томов [27, с. 248-252]. Также, по мнению автора, апатия возникала от дряблости и сухости преподавания. Неверным, писал Родницкий, было бы удержание питомцев от общения с семьей, ведь это только способствовало бы смягчению нравственности. Священник А. Антонов также признавал, что причиной плохой успеваемости семинаристов была сама система преподавания [2, с. 457-481]. Он отмечал, что «долбня, застой, рутина – это слова, характеризующие семинарии». Впрочем, автор выступал против превращения семинарий в «гуманистические заведения вседозволенности для воспитанников». Интересна статья священника И. Браиловского, где также поднимается вопрос о недостатках духовно-учебных заведений [4, с. 243-245]. Автор подчеркивал необходимость реформирования учебной программы в духовных училищах.

Конечно, встречаются и такие статьи, в которых авторы отрицали названные проблемы духовных школ. Характерна статья Ф. Садова о сохранении существовавшей системы преподавания в духовных училищах и семинариях [28, с. 9-11]. Автор решительно выступал против мнений об объединении духовных училищ со светскими школами в одно общеобразовательное учреждение. Также неприемлемым, по мнению Ф. Садова, было превращение семинарий в богословские школы, где могли бы учиться по призванию представители всех сословий.

В начале XX ст. в среде духовенства оживилось обсуждение проектов реформирования духовного образования. Ярким примером является статья сельского священника Николая Загоровского «Голос пастыря по поводу одного «проекта реформы духовных семинарий» [9, с. 234-246]. Автор

рассматривал два основных направления реформирования духовных учебных заведений: частичное реформирование, которое предусматривало внесение некоторых изменений в программы преподавания, распределение учебных предметов по классам, и коренную реформу, направленную на существенное преобразование духовно-учебных заведений. Священник Загоровский не соглашался с реформой, предложенной инспектором Уфимской духовной семинарии иеромоанахом Варлаамом, которая основывалась на преобразовании духовных училищ в школы без церковного режима и создании из семинарий пастырских школ, открытых для всех сословий. Автор статьи отмечал, что семинария при новой реформе должна оставаться духовной семинарией во всем – учебном и воспитательном устройстве, от первого класса до последнего, потому что у нее одна цель – готовить достойных служителей Церкви.

Одним из авторов газеты, священником Н. Вознесенским, был сделан обзор предложений по реформированию духовных учебных заведений [5]. Священник считал, что беда духовных училищ и семинарий была в том, что эти школы по своей цели были профессиональные, служебно-церковные и одновременно являлись сословными школами для детей духовенства вообще. Радикальными называл автор предложения об учреждении специальных сословных общеобразовательных школ на основе духовных училищ и семинарий, а также создание профессиональной пастырской школы при монастырях. По мнению Вознесенского, лучшим решением вопроса было, как он называл, «профессорское или либерально-прогрессивное», которое обосновывалось на страницах духовных журналов А. П. Лебедевым, В. Н. Мищиним, Д. И. Боголюбовым и др. Впрочем, слишком идеалистическими называл Вознесенский мысли о создании дополнительных пастырских классов, в которые можно было поступать из любых училищ и гимназий. На первый план реформирования духовно-учебных заведений, утверждал автор, следовало поставить собственно воспитательные стороны обучения.

Поддерживали мнение священника Н. Вознесенского о реформировании воспитанной части духовных учебных заведений и другие авторы епархиальной газеты. Например, в статьях «К вопросу о реформе духовно-учебных заведений» [13, с. 696-708], «О средствах к подъему воспитательной стороны в духовных семинариях» [23, с. 804-815] и «Дума сельского пастыря по поводу семинарских неурядиц» [7, с. 366-367] авторы высказывали мысли об улучшении воспитания в духовных учебных заведениях, о введении дополнительных должностей надзирателей, расширении обязанностей инспекторов и о создании родительских советов, которые также принимали бы участие в воспитании учащихся.

Таким образом, материалы статей официальной газеты Харьковской епархии позволяют более детально рассмотреть и проанализировать образовательную деятельность духовенства, организационные и экономические моменты, настроения общества по поводу приобщения

духовенства к делу образования. Материалы газеты позволяют решать проблемы интеллектуальной истории, проникать в суть полемики, которая отражает сложные процессы, происходившие в общественном сознании того времени. Примечательно, что на страницах газеты представлена не только полемика со светскими авторами, но и дискуссия в среде самого духовенства по поводу решения важного вопроса – реформирования системы образования (прежде всего, духовного). Дискуссия не была однoплановой, в ней принимали участие представители разных идейных направлений, были представлены различные мнения и позиции. Это, в свою очередь, свидетельствует о понимании духовенством вызовов времени, стремлении найти ответы на сложные вопросы, которые возникли в процессе развития социальной и политической жизни общества. Однако, многие перспективные, с нашей точки зрения, предложения тогда не были услышаны широкой общественностью и не стали основой для соответствующих перемен.

Литература

1. *Алексеевский, В.* Попытки завести школу / В. Алексеевский // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1. – С. 34-39.
2. *Антонов, А.* Некоторые черты семинарского воспитания / А. Антонов // Харьковские епархиальные ведомости. – 1874. – № 18. – С. 457-481.
3. *Белавин, Д.* По вопросу о преобразовании духовных училищ / Д. Белавин // Православное обозрение. – 1861. – Т. V. – С. 193-226.
4. *Браиловский, И.* Недостатки образования, получаемого в духовных училищах / И. Браиловский // Харьковские епархиальные ведомости. – 1874. – № 20. – С. 243-245.
5. *Вознесенский, Н.* К вопросу о преобразовании учебных курсов в наших духовных училищах и семинариях / Н. Вознесенский // Известия по Харьковской епархии. – 1906. – № 7. – С. 356-366; №9. – С. 454-469; №10. – С. 502-508; №11. – С. 545-553; №12. – С. 587-597.
6. *Воспитательная* деятельность нашего духовенства // Харьковские епархиальные ведомости. – 1876. – № 6. – С. 208-222.
7. *Гораин, И.* Дума сельского пастыря по поводу семинарских неурядиц / И. Гораин // Известия по Харьковской епархии. – 1906. – № 7. – С. 366-367.
8. *Давыденко, В.* К вопросу об отобрании церковных школ / В. Давыденко // Известия по Харьковской епархии. – 1905. – № 18. – С. 833-839.
9. *Загоровский, Н.* Голос пастыря по поводу одного «проекта реформы духовных семинарий» / Н. Загоровский // Известия по Харьковской епархии. – 1906. – № 5. – С. 234-246.
10. *Земская* и церковно-приходские школы // Известия и заметки по Харьковской епархии. – 1909. – №13-14. – С. 260-264.
11. *Иваницкий, Д.* Будут ли приняты в расчет церковноприходские школы при введении всеобщего обучения в России / Д. Иваницкий // Известия по Харьковской епархии. – 1905. – № 10. – С. 455 – 457.
12. *Иваницкий, Д.* Современное положение церковной школы и ея гадательное будущее / Д. Иваницкий // Известия по Харьковской епархии. – 1906. – № 3-4. – С. 181-186.

13. *К вопросу* о реформе духовно-учебных заведений // Известия по Харьковской епархии. – 1906. – № 14. – С. 696-708.
14. *К вопросу* о взаимоотношении воспитания и обучения // Известия по Харьковской епархии. – 1905. – № 5. – С. 219– 229.
15. *К вопросу* о взаимоотношении воспитания и обучения // Известия по Харьковской епархии. – 1905. – № 6. – С. 252.
16. *Леонтович, В.* Значение Часослова и Псалтири в деле начального народного образования / В. Леонтович // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 353-356; № 24. – С. 369-374; №27. – С. 425-428.
17. *Можно* ли упрекать духовенство 5-го округа Харьковского уезда в недостатки усердия в деле народного образования // Харьковские епархиальные ведомости. –1868. – № 20. – С. 225-229.
18. *Народная* школа и духовенство // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 7. – С. 106-109; № 8. – С. 125-130; № 10. – С. 158-162; № 11. – С. 172-175.
19. *Народная* школа и духовенство // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 8. – С. 125.
20. *Невинные* изгнанники (Эпизод из истории народных училищ) // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 12. – С. 189-193; № 13. – С. 207-211.
21. *О народном* образовании // Харьковские епархиальные ведомости. – 1868. – № 21. – С. 263-276.
22. *О преобразовании* духовно-учебных заведений // День. – 1861. – № 12. – С. 5-7.
23. *О средствах* к подъему воспитательной стороны в духовных семинариях // Известия по Харьковской епархии. – 1906. – № 16. – С. 804 – 815.
24. *Певницкий, В.* К толкам о семинарском образовании / В. Певницкий // Труды Киевской Духовной Академии. – 1861. – Т. II. – С. 159-199.
25. *Пестряков, П.* О церковно приходских школах / П. Пестряков // Пастырь и паства. – 1916. – № 31. – С. 850-851.
26. *По делу* о народном образовании // Харьковские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7. – С. 494-502.
27. *Родницкий, Н. А.* О причинах не высокой степени образования воспитанников духовных семинарий / Н. А. Родницкий // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – № 12. – С. 248-252.
28. *Садов, Ф.* Мнение печати о реформе духовных школ / Ф. Садов // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 1. – С. 9-11.
29. *Состояние* и нужды духовно-учебных заведений // Православное обозрение. – 1861. – Т. V. – С. 208-211.
30. *Софронов, Н.* На некоторые укоры духовному воспитанию и духовенству / Н. Софронов // Харьковские епархиальные ведомости. – 1867. – № 7. – С. 316-348.
31. *Шум.* Заметки по поводу заключений «Устава духовных семинарий» по нравственной части / Шум // Харьковские епархиальные ведомости. – 1867. – № 17. – С. 379-388.
32. *Щепинский, И.* На заметки Харьковского педагога / И. Щепинский // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – № 21. – С. 259-265.

УДК 930.2:028]:378.4(477.54):027.722 «18/19»

Нові джерела з історії читання XIX – початку XX ст. у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Бондаренко Станіслав

Бондаренко Станіслав. ***Нові джерела з історії читання XIX – початку XX ст. у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.*** На архівному матеріалі відстежуються етапи розвитку структури документів, що ілюструють відносини між бібліотекою і читачем.
Ключові слова: джерелознавство, історія читання, університетська бібліотека.

Бондаренко Станислав. ***Новые источники по истории чтения XIX – начала XX века в фондах Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.*** На архивном материале отслеживаются этапы развития структуры документов, иллюстрирующей отношения между библиотекой и читателем.
Ключевые слова: источниковедение, история чтения, университетская библиотека.

Bondarenko Stanislav. ***The new sources on the history of reading XIX – early XX century in the fund of the Central Scientific Library of Kharkiv Karazin University.*** Basing on archival materials, development stages of the documental structure were investigated, what illustrates the relationships between library and reader.
Keywords: sources, history of reading, university library.

Нещодавно, у фондах Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна, фахівцями було виявлено розсип документів, які можуть значно доповнити сучасні знання про історію читання у ній. В процесі обробки документів, постала низка завдань джерелознавчого характеру, що були пов'язані із необхідністю джерелознавчої критики, систематизації, атрибуції, датування, аналізу структури і змісту. Виявлені архівні матеріали, відносяться до так званої «історії справ» фундаментальної бібліотеки імператорського Харківського університету, над створенням якої десятки років працювали

© Бондаренко Станіслав, 2012

бібліотекарі і їх помічники, зокрема Я. Й. Балясний. «Історія справ» являла собою архів установи, який упорядковувався, систематизувався, використовувався для поточних справ, підготовки звітів про стан бібліотеки, розслідувань університетських справ. З архівом працювали підчас підготовки узагальнюючих наукових праць К. І. Рубинський, В. К. Мазманьянц, Н. М. Березюк [17; 9; 1]. Втім, жоден з історіографів не розглядав джерелознавчий аналіз «історії справ» бібліотеки у якості окремої наукової проблеми, не досліджував структуру документів і архіву в цілому, обмежуючись використанням прямої джерельної інформації. Аналіз особливостей структури тієї частини бібліотечного діловодства, яка має відношення до культури взаємин між бібліотекою і її читачем, було покладено в основу нашої розвідки.

Протягом XIX – початку XX ст., відомості про читачів, які відвідували бібліотеку та їх вимоги на літературу, бібліотекарі і, власне, самі читачі, записували у спеціальні книги і зошити, та на окремих аркушах. Записи виконувалися завжди від руки, квапливо, необережно. Датування записів проводилося нами на підставі аналізу і порівняння низки ознак: водяних знаків на папері (до 1838 р.) з урахуванням приблизного терміну залежності, які вказують на час його виготовлення, особливостей почерку службовців бібліотеки, час каденції яких відомий, дат видання книг у бібліографічному описі, що згадується у списках, характерних особливостей структурування інформації у записах.

Очевидно, що головним предметом взаємин між бібліотекою та користувачем є книги, можливість користування якими породжує договірні відносини. Останні, в свою чергу, знаходять документальне відображення. Записи про книги, які створювалися підчас документального оформлення цих взаємин, їх особливості як історичного джерела, структура відображення інформації, є предметом нашого дослідження. Об'єктом розвідки виступають взаємини між адміністрацією бібліотеки і читачем від моменту її створення до початку XX ст.

Ми схильні вважати, що ділові записи, які створювалися службовцями бібліотеки, читачами і їх довіреними особами, можливо розглядати як актовий матеріал [5, с. 17; 8, с. 145-150; 20, с. 105-112]. Записи, що супроводжували читання, фіксували особливості культури взаємин між читачем і бібліотекою, на нашу думку, можуть бути інтерпретовані в контексті історії читання, як напрямку історичних досліджень, в основі якого лежить припущення про винятково важливу роль особливостей читання з точки зору аналізу рис культури певного історичного періоду [6].

Одним із методів дослідження актового матеріалу є формулярний аналіз [7; 8; 20]. Формуляром ми називаємо структуру документу, яка історично складалася, змінювалася, і протягом певного часу визначала спосіб відбору і фіксації інформації про той чи інший предмет. Проведений нами аналіз джерельного матеріалу дозволяє виділити три етапи розвитку структури ділових записів, які створювалися довкола користування літературою бібліотеки університету:

- зародження: 1800-ті – середина 1840-х рр.;
- становлення: друга половина 1840-х. – 1850-ті рр.;
- уніфікації: з 1860-х. – до початку XX ст.

Для початку періоду зародження структури є характерними окремі зошити і листи, у яких вказувалися книги, що були взяті професорами і студентами університету, сторонніми слухачами. Перший із зошитів такого типу відноситься до 1800-х рр. і складається з підшитих аркушів паперу верже. Ми вважаємо можливим визначити автором записів першого бібліотекаря Харківського університету Я. Я. Белен де Баллю, діяльність якого припадає на 1805 – 1811 рр. [1, с. 257–258]. У зошиті в алфавітному порядку під рискою записувалися прізвища користувачів бібліотеки з таким розрахунком, щоб для замовлень кожного залишити вільне місце на папері. Назви книг надавалися російською та іноземними мовами. Серед користувачів згадується шістдесят сім прізвищ [15]. Серед них ми можемо зустріти Т. Ф. Осиповського, А. Ф. Павловського, Б. Й. Рейта, Й. Б. Шада, А. І. Стойковича, та інших [3]. Російські прізвища записувалися у латинській транскрипції. Список дозволяє поглянути на перших професорів університету, як читачів. Слід згадати, що значну частину викладацького корпусу складали іноземці, тому не дивно, що великої популярності набули підручники з російської граматики і риторики, які ми нерідко бачимо у списку замовлень. Простий підрахунок дозволяє встановити, що найбільш активними читачами університетської бібліотеки були професори Ф. Делавінь і Б. Рейт, під прізвищами яких ми знаходимо записи про взяття ними відповідно тридцяті однієї і двадцяти семи книг. В цілому ж, у зошиті нараховується більш ніж триста найменувань різних книг, взятих для читання. Серед них російською мовою – лише п'ятдесят назв [15].

На нашу думку, структура запису у часи її зародження, вказує на нечисленність звернень до бібліотеки, у порівнянні з іншими періодами її існування. Відсутність прискіпливої уваги до руху книг була, скоріш за все, пов'язаною із відносно тісними особистими стосунками бібліотекаря з користувачами бібліотеки. Структура запису, яка зароджувалася, вказує на її функцію скоріше допомагати пам'яті Я. Я. Белен де Баллю, ніж нести обов'язки елементу контролю, або звіту.

Структуру, яка склалася у другій половині 1810-х рр. під час каденції бібліотекаря А. А. Дегурова, можна представити у вигляді простої таблиці, яка складалася з елементів персоналізації та ідентифікації звання користувачів бібліотеки (кандидата, професора, студента), переліку книг із коротким бібліографічним описом, дати та підпису читача [15]. Така структура уточнювала відомості про рух книг, посилювала контроль над читачем. *(Див. Табл. 1).*

Таблиця 1.

Для кого	Якого звання	Перелік книг	Підпис читача

На початку 1820-х рр. за часів головування бібліотекаря Б. Й. Рейта, спосіб запису книг за читачами був змінений. На аркушах цього часу записувалися у стовпчик назви книг, які об'єднувалися фігурною дужкою, а за дужку виносилося прізвище одержувача літератури. Такий спосіб запису більше не відтворювався, тому ми схильні вважати його унікальною формою, яка ідентифікує спосіб структурування записів, який склався за часів Рейта, що мало опікувався бібліотекою [1, с. 260].

Окремої уваги заслуговують записки на ім'я бібліотекаря, які містили прохання надати можливість читання книг в університетській бібліотеці [14]. Записки являли собою офіційний документ, на підставі якого здійснювалося право студентів, слухачів і сторонніх осіб користуватися бібліотекою університету. Аналіз записок, які відносяться до 1820-х – 1840-х рр. дозволяє встановити, що форма їх не була фіксованою, втім, мала низку стійких реквізитів, які викладалися згідно з правилами епістолярної етики того часу: звернення до бібліотекаря, згадування особи, яка звертається, причина звертання.

Записки на ім'я бібліотекаря можна умовно розділити на такі, що належали студентам університету і такі, що належали професорам. Згідно до правил університетської бібліотеки, звернення студента до бібліотекаря про видачу книг могло бути задоволеним лише за умови надання дозволу професора [17, с. 13; 11; 12; 13]. Тому, записки професора і його довіреної особи доповнюють одна одну і являють собою той необхідний «пакет» документів, які уможливлювали користування бібліотекою для осіб, які не мали вченого звання у Харківському університеті. Означений вище «пакет документів», необхідний для того, аби користуватися бібліотекою, яскраво підкреслює поважний стан бібліотеки університету: читання у ній розглядалося, як привілей.

Ряд документів, що проливають світло на особливості користування бібліотекою, з'явився завдяки діяльності комісій, які перевіряли діяльність бібліотеки університету. Так, у 1828 р. бібліотекар Д. С. Борзенков був зобов'язаний зібрати інформацію про бібліотечні книги, які знаходилися у професорів університету [17; 18]. Професори повинні були письмово надати відомості бібліотекарю, які він заносив до відповідної книги, вказуючи: «За паном професором...», а нижче – список літератури. Завдяки цим записам, ми можемо визначити якою літературою в цей час цікавився, наприклад, П. П. Гулак-Артемовський та інші. У 1830-ті рр. структура записів відображає подальше посилення контролю над обігом книг. Так, професор математики, бібліотекар, а згодом, ректор, А. Ф. Павловський, відомий тим, що присвятив себе

упорядкуванню бібліотеки, практикував у цей час дублюючу систему реєстрації отримання читачами літератури [1, с. 265].

У структурі початку 1840-х рр. зник запис назв літератури, натомість, вказувалася лише її кількість. В цей час збільшився попит на літературу. Так, у записах, які залишив по собі бібліотекар В. С. Комлишинський, ми знаходимо більш ніж п'ятдесят аркушів, які відносяться до 1838–1841 рр. і вказують на видачу в цей час близька п'ятисот одиниць літератури [2; 11]. На нашу думку, факт вибуття назв книг зі списків, може свідчити про те, що записів стало більше, і бібліотекар, щоб скоротити час, який витрачався на їх фіксацію, навмисно скорочував обсяг. Крім того, контроль за рухом літератури став пильнішим. На користь цього припущення свідчить поява в цей час нової структури запису. *(Див. Табл. 2.)*

Таблиця 2.

Ким взято	Коли	Яку кількість

Така структура, вочевидь,відображає головним чином кількісні, а не якісні показники, а головною її функцією є контроль за якомога більшою кількістю книг та осіб, які читають. Вперше в історії бібліотеки назви зникли зі списків, і на головне місце було поставлено відомості про рух книг, як об'єктів власності, що можуть бути втрачені. Форма запису акцентує увагу на відтепер більш пильному контролю за видачею, і, звичайно, поверненням книг. В цьому сенсі, викликає інтерес аркуш, озаглавлений, «студенти», з якого стає нам відомо, що в цей час книги також отримувалися студентами під контролем професури. Професор відповідав за книги, видані студентові, при цьому, кількість книг і час їх отримання також фіксувалися. Не зник елемент старого «пакету документів», що відкривали студенту можливість користування книгами. Читацькі формуляри оформлювалися у старий спосіб: студент адресував бібліотекарю заявку такого змісту: «Прошу видати мені з бібліотеки університетської… книгу під таким заголовком…». Професор, при цьому, не додавав тепер супровідного листа, у якому характеризував довірену особу, а тільки залишав свою візу [14]. Втім, слід зазначити, що серед інших документів цього періоду, відомості про отримання книг читачами займають лише незначну частину. Робота з читачами не була в цей час головною справою бібліотекаря університету. Частіше він був зайнятий упорядкуванням книжкового фонду та устроєм бібліотечних справ в цілому, про що звітував раді університету.

Уваги заслуговують зошити, що містять списки відвідувачів читального залу бібліотеки університету, який було відкрито за ініціативи бібліотекаря В. С. Комлишинського [1, с. 267]. Перший зошит ілюструє відвідування студентами у період з осені 1842 р. по весну 1844 р. З середини грудня і до середини січня, а також з червня по серпень, список відвідань не реєструє. Тогочасні правила вказували на можливість студентам входити до зали з

шостої до восьмої години щовечора. Найчастіше студентів можна було зустріти у бібліотеці восени. В цю пору року реєструвалися десять і більше читачів щодня. Прізвища найактивніших читачів повторюються у списках кілька разів на тиждень, – щоденне користування бібліотекою ставало звичкою [2]. Другий зошит містить список, який доведений до 1846 р. і розкриває роботу абонементу бібліотеки, відображує кількісні показники видачі книг і студентам, і викладачам. Щодня бібліотека університету обслуговувала більше десяти осіб [10]. Дані про кількість виданих книг дозволяють підрахувати приблизну кількість щорічної видачі у дві тисячі томів на рік, що не суперечать інформації, яку приводить К. І. Рубинський для даного періоду [16, с. 23].

Рис уніфікації діловодні документи, які стосувалися відносин між читачем і фундаментальною бібліотекою, набули на початку 1860-х рр. Помічник попечителя учбового округу К. К. Фойгт, завершивши аналіз діяльності бібліотеки, радив з метою удосконалення її роботи: «ввести реєстр вхідних та вихідних паперів, шнурову книгу для запису літератури, яка видається для читання» [17, с. 19]. Інструкції стали приводом до уніфікації структури записів. Бібліотека почала створювати «вихідні книги» для різних категорій читачів. Книги 1861 та 1871 рр. призначалися для студентів і мають уніфіковану структуру, друкований формуляр запису [4; 5]. *(Див. Табл. 3.)*.

Таблиця 3.

Час видачі	Прізвище, курс, факультет	Час повернення
	Назва книги	

Факт здачі кожної книги закріплював візою бібліотекар, або його помічник. Впровадження такої структури записів впало на долю бібліотекаря університету Я. Й. Балясного, який відомий ретельністю у роботі з читачами [1, с. 269-270]. Таблична форма фіксації інформації про видачу книг зберігала свої головні особливості до початку XX ст. і досить легко дозволяє встановити яку саме літературу отримував з бібліотеки кожен студент і викладач, скільки часу він витрачав на її засвоєння.

Історія структури бібліотечних записів щодо видачі книг, відображає розвиток та укріплення форм організації доступу читачів до інтелектуальних багатств бібліотеки університету, способів контролю та нагляду над ними. Структура народжувалася серед неорганізованого діловодства. По мірі зростання кількості читачів і обсягів щоденної роботи бібліотеки, відомості про читачів звужувалася, уваги бібліотекарів вистачало тільки на реєстрацію видачі і повернення літератури. Зростання ролі контролю і нагляду, як головної функції університетської влади, намагання упорядкувати діяльність бібліотеки, призводило до зміни структури. На перших етапах розвитку найбільшого впливу на особливості запису завдавали постаті бібліотекарів: форма ілюструє

особистий підхід особи, що відповідала за бібліотеку, до функцій контролю. Втім, з середини XIX ст. у розвитку форм превалює роль комісій і університетського керівництва, що поряд із зростанням навантаження на бібліотекаря, приводило структуру записів до уніфікації.

Література

1. *Березюк, Н. М.* Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко, Р. П. Чигринова. – Х., 2006.
2. *Имена* и фамилии студентов, посетивших кабинет чтения [1842–1845 г.] // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
3. *Иностранные* профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.). Биографический словарь / под общ. ред. А. Ю. Андреева. – М., 2011.
4. *Исходящая* книга библиотеки императорского харьковского университета для студентов на 1860–1861 г. // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
5. *Исходящая* книга библиотеки императорского харьковского университета для студентов и посторонних слушателей на 1871 г. // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
6. *Кавалло, Г.*, Шартье, Р. Введение // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008.
7. *Каштанов, С. М.* Очерки русской дипломатики / С. М. Каштанов. – М. 1970.
8. *Лаппо-Данилевский, А. С.* Очерк русской дипломатики частных актов / А. С. Лаппо-Данилевский. – Пг., 1918.
9. *Мазманьянц, В. К.* История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917 гг.) / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко. – Х., 1992.
10. *[Поздача]* книг профессорами и другими [1843–1846 г.] // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
11. *Правила* для библиотеки Императорского Харьковского университета. – Х., 1850.
12. *Правила* для библиотеки Императорского Харьковского университета. – Х., 1871.
13. *Правила*, на основании которых студенты и посторонние слушатели университетских лекций пользуются учебно-вспомогательными учреждениями университета. – Х., 1863.
14. *Прошения* преподавателей, студентов, о разрешении пользования библиотекой (1838–1845 г.) // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
15. *Реестр* книг, взятых из библиотеки университета [1805–1817 гг.] // З колекції відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
16. *Реестр* книг, взятых преподавателями Харьковского университета из библиотеки с указанием числа томов [1841 г.] // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.

17. *Рубинский, К. И.* Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования (1805–1905) / К. И. Рубинский. – Х., 1907.
18. *Сочинения*, означенные за профессором [Дудровичем] 1828 года декабря 3-го дня // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
19. *Список* книг и журналов, взятых из библиотеки [1828 г.] // Фонд відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна.
20. *Фарсобин, В. В.* Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии / В. В. Фарсобин. – М., 1983.
21. *Шепелев, Л. Е.* Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX вв. / Л. Е. Шепелев // Вспомогательные исторические дисциплины – Вып. 1. – Л., 1968.
22. *Шестериков, П. С.* Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России / П. С. Шестериков. – Одесса, 1915.

УДК 930.2:378.4(477.54)"192/193"

Академічне життя у спогадах студентів та професорів Харківського університету (1920–1930-ті рр.)

Красько Ольга

Красько Ольга. ***Академічне життя у спогадах студентів та професорів Харківського університету (1920–1930-ті рр.).*** У даній статті розглядається комплекс спогадів про Харківський університет 1920 – 1930-х рр., а саме повідомлення мемуаристів про академічне життя тогочасної студентської молоді, зокрема про викладацький склад, особливості навчального процесу та склад студентства.
Ключові слова: мемуари, Харківський університет, професорсько-викладацький склад, пролетаризація студентства.

Красько Ольга. ***Академическая жизнь в воспоминаниях студентов и профессоров Харьковского университета (1920–1930-е гг.).*** В данной статье рассматривается комплекс воспоминаний о Харьковском университете 1920 – 1930-х гг., а именно сообщения мемуаристов об академической жизни студенческой молодежи тех годов, в частности о преподавательском составе, особенностях учебного процесса и составе студенчества.
Ключевые слова: мемуары, Харьковский университет, профессорско-преподавательский состав, пролетаризация студенчества.

Krasco Olga. ***The academic life in the memories of students and professors of the Kharkov University in 1920–1930's.*** The complex of memories about the University of Kharkov in 1920 – 1930's, notably the memoirists' messages about the academic life of the student youth of that period, specifically about the teaching staff, peculiarities of academic process, student staff, is examined in this article
Keywords: memoirs, the University of Kharkov, teaching staff, proletarisation of the students.

На становлення особистості студента першочерговий вплив мають особливості організації навчального процесу в тому чи іншому освітньому закладі, отже вивчення академічного життя студентства є важливим кроком на шляху до розуміння багатьох культурних процесів.

Період 1920–1930-х рр. визначив внутрішній світ і життєву позицію цілого покоління. Відтворити світогляд тогочасної студентської молоді, їхні відчуття, особливості духовного світу дозволяє вивчення спогадів колишніх вихованців Харківського інституту народної освіти (ХІНО) та Харківського університету. Мета даної роботи полягає в аналізі мемуарів з історії Харківського університету періоду його реорганізації (1920–1930-х рр.), зокрема, виявлення та систематизування основних сюжетів, присвячених академічному життю та їх порівняння із мемуаристикою попереднього періоду.

До історії ХІНО першим звернувся С. М. Королівський. У 1940 році вийшли його нариси з історії Харківського університету [5], де коротко розглядаються питання реорганізації університету, його структури і навчальної роботи. Спеціальні розділи із відомостями про академічне життя періоду 1920–1930-х рр., вміщені в нарисах з історії Харківського університету до 150-ї, 175-ї, 200-ї річниці його заснування [16, 17, 15]. Окремим дослідженням із зазначеного періоду стала монографія О. Л. Рябченко. Ця робота дає цілісне уявлення про академічне життя 1920–1930-х рр. [12], але аналіз відповідних спогадів дозволить урізноманітнити наші уявлення про цей період.

На даний момент виявлено 26 мемуарних джерел, присвячених Харківському університету 1920–1930-х рр. Авторами мемуарів виступили колишні вихованці, викладачі та співробітники Харківського університету, які були безпосередніми свідками тих часів, та представники наступного покоління: діти, учні викладачів, які навчалися, або працювали в зазначений період – Н. І. Буланкіна, Л. Д. Нацик, О. І. Ахієзер. Спогади А. М. Матвієнко дійшли до наших днів у рукописному вигляді, більшість же мемуарів були опубліковані. Слід відзначити, що якщо створення спогадів більше залежало від об'єктивних причин (більша кількість мемуарів написана в 1980-ті роки,

© Красько Ольга, 2012

тому що саме на цей період припадає так званий «мемуарний» вік колишніх студентів університету), то публікація мемуарів прямопропорційно залежала від загальнополітичної та суспільної ситуації спочатку в СРСР, а потім і в незалежній Україні. Так, в Радянському Союзі тільки з демократизацією в 1980-х роках почалась публікація мемуарів про зазначений час. У незалежній Україні 1990-х років зростання публікацій не спостерігалась у зв'язку із труднощами видавничої діяльності. І тільки в 2000-і роки публікація спогадів досягла найбільших результатів, що було зумовлено не тільки наближенням 200-річного ювілею Харківського університету, але й підвищенням загального інтересу в суспільства до історії цього освітнього закладу.

В якості інструментарію роботи з мемуарними джерелами ми використали так звані «маркери» – зафіксовані ознаки, в нашому випадку найбільш поширені сюжети в мемуарах, які відображають академічне життя у Харківському університеті в 1920–1930-ті рр.: викладацький склад, навчальний процес, склад студентства.

Найбільш популярним сюжетом, до якого зверталася більша частина мемуаристів, була характеристика викладацького складу. Мемуаристи з різною мірою деталізації описували своїх викладачів: деякі обмежувалися фіксацією позитивного/негативного ставлення до окремих університетських діячів [11, с. 18], інші давали більш ґрунтовні описи [6].

Найчастіше мемуаристи згадують викладачів, які викликали у колишніх студентів теплі спогади. Перш за все, це були професори, які відрізнялись своїми людськими якостями, чуйним ставленням до студентів. Так, у спогадах про Д. З. Гордевського (з 1961 р. – першого декана механіко-математичного факультету), написаних колективом викладачів факультету, кожен із мемуаристів відзначає доброзичливість, уважність, відкритість, демократичність професора по відношенню до студентів і наводить свої приклади, що підтверджують сказане [10].

Ряд мемуаристів вважали «святим» обов'язком у своїх спогадах розповісти про викладачів, які прищепили їм високий професіоналізм та любов до предмету, стали для них прикладом наслідування на науковому поприщі, як у випадку зі спогадами Я. П. Бланка [1].

Беззаперечно, одним із найпопулярніших викладачів був професор І. М. Буланкін. Відомості про вченого містяться в мемуарах доньки ректора, Н. І. Буланкіної [2], а також вихованців університету Б. М. Красовицького [6, с. 92], А. М. Матвієнко [17, арк. 30], С. А. Крижанівського [7, с. 100]. Певна річ, така популярність обумовлена тим, що мемуаристи писали про Івана Миколайовича, враховуючи його заслуги перед університетом як ректора – саме завдяки його зусиллям Харківський університет був відновлений після повернення з евакуації із Кзил-Орди. Тут цікаво відзначити, що в 1933 році І. М. Буланкін поставився до перетворення Харківського інституту народної освіти (ХІНО) на університет негативно, вважаючи університет «організацією чисто буржуазного характеру» [2, с. 87]. Утім, як згадує у своїх мемуарах

Н. І. Буланкіна, спілкування Івана Миколайовича з такими вченими, як А. В. Нагорний, Т. Д. Страхов, Г. Ф. Арнольд, змусило вченого переглянути свої погляди щодо значення університетів [2, с. 88].

Крім того, деякі мемуаристи згадували в мемуарах викладачів, які запам'яталися їм своїми нестандартними методами викладання. Так, Н. М. Третяк-Шилдс із захопленням розповідає про викладача античної історії та міфології професора С. А. Семенова-Зусера. На першій парі, увійшовши до аудиторії, він підійшов до кафедри і включив музику – «Золоте кільце» Вагнера. Ніна Михайлівна згадує, що всі завмерли, і лише одна дівчинка вигукнула назву твору. Семен Анатолійович вимкнув музику і розповів про головну ідею цієї опери – людство прямує назустріч самознищенню. Для того, щоб цього уникнути необхідно, за словами професора, вивчити і зрозуміти історію, починаючи з її витоків – античності [14, с. 145]. Як бачимо, викладач обрав нетрадиційний метод пояснення цілей свого курсу. За згадкою Н. М. Третяк-Шилдс, на студентів це справило велике враження, і в подальшому до С. А. Семенова-Зусера ставилися з глибокою повагою, між собою по-доброму називали його «Зумер» і кожного разу з нетерпінням чекали його лекцій.

Однак зустрічаються також спогади, що містять негативну характеристику викладачів. У таких випадках мемуаристи показують педагога некомпетентним, недемократичним та непрофесійним викладачем. Привертає увагу той факт, що у цьому випадку мемуарист говорить не особисто від себе, а від усієї студентської маси, напевно, для того, щоб додати переконливості та правдивості своїм словам. Так, Н. М. Третяк-Шилдс у своїх спогадах висвітила непрофесіоналізм викладача з міфології. Ніна Михайлівна згадує, як на одній із лекцій вона разом зі своїм другом Рівом, вирішила уточнити у викладача деякі термінологічні питання, і його відповідь засвідчила, що він зовсім не розбирається у предметі [14, с. 146].

Ще одним спонукальним мотивом до згадки того чи іншого викладача було прагнення розповісти про пов'язані з ними смішні випадки і курйози. Мемуаристи згадують про це, не для того, щоб принизити свого педагога, а, навпаки, з метою показати його почуття гумору і відкритість по відношенню до студентів, як у випадку із розповіддю студентки фізико-технічного факультету Оксани Соловей [13, с. 276].

Особливістю спогадів, які висвітлюють історію Харківського університету в 1930-ті роки, є згадка про викладачів у контексті загальнополітичної та суспільної ситуації в СРСР. Так, мемуаристи розповідають про політичні «чистки», які проходили їхні викладачі в університетському клубі і Будинку просвіти. Явка на «чистки» для всіх студентів була обов'язковою, тому наші автори були безпосередніми свідками цих подій. Кожен бажаючий міг задавати питання, висловлювати свою думку про тих, хто проходив «чистку». Комісія оголошувала ті письмові заяви, іноді анонімні, які вважала за потрібне

перевірити публічно. Розкривають мемуаристи і подальшу долю тих, хто проходив «чистку». Зокрема, вони вказують на те, що деякі викладачі після «чисток» отримували суворі стягнення, інші позбавлялися своїх колишніх посад, як проректори університету О. Т. Давидов та І. М. Буланкін, а були й такі, яких заарештували і репресували, як наприклад, ректорів університету Я. С. Блудова і О. І. Нефоросного, викладачів Н. Мірзу-Авакьянц, П. Г. Ріттера, К. Т. Немчінова, Х. М. Рябоконя, М. А. Плевака, О. Синявського та ін. [6, с. 21-23].

Найчастіше мемуаристи розповідають про репресії проти викладачів, які читали україномовні курси. Любов Дражевська підкреслила, що із шістьох її професорів на літературно-лінгвістичному відділенні ХІНО, троє пізніше загинули в тюрмі, і що в книжці «Харьковский университет имени Горького за 150 лет» видання 1955 року, про них не згадується [3, с. 256-257]. Зазначимо, що найбільше про україномовних викладачів написав мовознавець Ю. В. Шевельов [18, с. 57-59].

Наступний сюжет, який зустрічається в багатьох спогадах і має безпосереднє відношення до академічного життя студентів тих років – навчальний процес і склад студентства. Оскільки мемуаристи були представниками різних факультетів і навчалися в різні роки, детально аналізувати їхні згадки про навчальні програми, конкретні дисципліни і завдання недоцільно. Тому ми звернемо увагу передусім на загальні характеристики, які містяться у спогадах.

Так, у спогадах, які висвітлюють історію Харківського університету на початку 1920-х років, мемуаристи відзначають, що в навчальному процесі акцент робився на самостійній роботі студентів. Н. І. Буланкіна, спогади якої засновані на збережених матеріалах батька, ректора університету І. М. Буланкіна, зазначає, що лекції йшли традиційним порядком, а ось практичні заняття не були чітко організовані у часі – студент відпрацьовував лабораторні роботи в будь-який час, головне було здати їх до сесії [2, с. 72-73]. Переходити з факультету на факультет було досить легко. М. П. Легавка, відомий філолог, який багато років очолював кафедру російської літератури в університеті, спочатку вступив на математичний факультет, а потім перейшов на філологічний [6, с. 15].

Мемуаристи, які навчалися наприкінці 1920-х років, вказують на поступові зміни в регламентації навчального процесу. Так, Ю. В. Шевельов, який вступив до ХІНО в 1927 році писав, що обов'язкового відвідування лекцій ще не було, але не було вже й вибору курсів. Дисципліни визначались Наркомпросом, розподіляючись за роками [18, с. 57]. Інша мемуаристка, Л. Дражевська, яка навчалася в Харківському університеті в 1928–1929 рр. на соціально-економічному, а в 1933–1935 рр. – на геолого-географічному факультетах, зазначила, що наприкінці 1920-х рр. відвідування лекцій було необов'язковим, а ось під час другого її перебування в університеті, за відвідуванням вже був встановлений суворий контроль. Зі слів студентки, пропуски занять

погрожували серйозними наслідками, починаючи від позбавлення стипендій і аж до виключення з університету [3, с. 259].

Простежується у мемуаристів і зміна їхнього ставлення до наукової діяльності. Згадуючи 1920-ті роки, мемуаристи досить рідко звертаються до сюжетів, пов'язаних із наукою: як правило, вони обмежуються розповіддю про вибір теми для наукової роботи, співпрацю з науковим керівником та ін. Відсутність таких сюжетів у спогадах 1920-х років зумовлена низьким рівнем розвитку студентської науки. Зі слів історика Ю. А. Парфіненко, важке матеріальне становище та різка зміна соціального складу студентства, спричинена політикою пролетаризації, негативно позначилося на студентській науці [9, с. 16]. Хоча в університеті і функціонувало декілька гуртків, але сам профіль навчального закладу – педагогічний, зумовив брак уваги до студентської науки, як зі сторони університетської адміністрації, так і з боку самих студентів.

У подальшому величезні темпи промислового виробництва, бурхлива індустріалізація викликали гостру необхідність у компетентних висококваліфікованих фахівцях, тому поновленому університетові надавався характер не тільки навчального, а й наукового центру: так, університету було передано 8 дослідницьких інститутів, надано право займатися видавничою діяльністю [9, с. 18]. Зі слів мемуаристів, змінилося ставлення до науки і з боку студентів, деякі з них навіть плідно допомагали адміністрації в організаційному становленні студентської науки. Так, з 1934 року з ініціативи Б. М. Красовицького на хімічному факультеті почав виходити «Науковий бюлетень», який був першим друкованим періодичним видаванням відновленого університету. І хоча згодом випуск видання припинили, тому що почали видавати «Вчені записки ХДУ», воно стало першим результатом наукової співпраці студентів та викладачів. Згодом виникло студентське наукове товариство – координаційний центр студентської наукової роботи. Головою було обрано Б. М. Красовицького, який разом із групою студентів розробив статут товариства. Це було перше в країні студентське наукове товариство (СНТ), про роботу якого стало відомо далеко за межами університету. Активістів товариства запросили на зустріч голова Комітету у справах вищої школи І. І. Межлаук і секретар ЦК ВЛКСМ В. Ф. Пікіна. Студентам запропонували виступити на пленумі ЦК Союзу вищої школи і наукових установ, що проходив у Москві, де ініціатива ентузіастів була схвалена, і СНТ стали створюватися і в інших вузах СРСР [8, с 37].

Велике значення в житті студентства 1920–1930-х рр. грала комсомольська організація. Чимало уваги вона приділяла питанням моралі. Комсомольські збори відбувалися часто, починалися вони після занять та обіду, а закінчувалися пізно ввечері. Молодь виховувалася не просто в дусі скромності, безкорисливості, самопожертви, але й у дусі жорсткого аскетизму. У роки ж масових репресій у країні комсомольська

організація включилася у справу виявлення дітей «ворогів народу» серед студентів. В. С. Коган написав у спогадах, що до морально-етичного аспекту виховання молоді додався і аспект партійного братерства та класової солідарності [4, с. 61]. Мемуаристи розповідають про комсомольські збори, на яких розбиралися справи синів і дочок «ворогів народу». Дівчатам та юнакам задавали одне питання – зрікаються вони своїх батьків чи ні. І, як пише Н. М. Третяк-Шилдс, коли студент відмовлявся від свого батька чи матері, йому пізніше робили тільки догану, в університеті ж залишали [13, с. 152].

Особливе місце у спогадах посідає розкриття мемуаристами складу студентства того періоду, в який вони навчалися в університеті. Мемуаристи найчастіше надавали загальну характеристику свого курсу, але деякі з авторів наводять цілком конкретну інформацію. Найбільш детально автори спогадів зупинялись на соціальній характеристиці своїх однокурсників. Мемуаристи, що висвітлюють 1920-ті роки, відзначають, що політика радянського уряду щодо студентства була націлена на пролетаризацію його складу. Мемуаристи, які навчалися в 1930-ті роки, звертаються до соціальної характеристики студентства для того, щоб розкрити масові для тих років явища (політичні репресії, процеси проти дітей «ворогів» народу).

Підведемо підсумки, порівнявши мемуарний комплекс, присвячений періоду 1920–1930-х рр. з університетською мемуаристикою попереднього періоду. У спогадах про Харківський університет 1920–1930-х рр. в порівняні з мемуарами про дореволюційні часи, поряд із висвітленням наукових здобутків, рівня професіоналізму та морального вигляду того чи іншого викладача, мемуаристи звертаються до сюжету взаємовідносин професорсько-викладацького складу та влади. У більшості випадків в мемуарах відображено не співробітництво, а конфлікти з радянською владою, що підтверджується розповідями про політичні репресії проти викладачів у 1930-х рр. Замість популярних в дореволюційні часи тем (навчальний процес та адміністративна опіка), у спогадах про 1920 – 1930-ті рр. з'явився новий сюжет про комсомольську організацію, а саме її роль в навчальному процесі. А ось тенденція все більшого висвітлення питання про студентство в мемуарах збереглася. Але якщо в спогадах про дореволюційний університет, мемуаристи зупинялися на характеристиці студентства за національним критерієм, то в спогадах про 1920–1930-ті рр. мемуаристи акцентували увагу на соціальній складовій. За допомогою нового ракурсу висвітлення навчального життя автори спогадів намагалися показати зміни, як в системі освіті, так і в самій державі.

Література

1. *Бланк, Я. П.* Вважаю необхідним повідомити / Я. П. Бланк // Харк. ун-т. – 1993. – 14 вер. – С. 2-3.
2. *Буланкина, Н. И.* Мой отец / Н. И. Буланкина // Академик Иван Николаевич Буланкин: [сборник]. – Х., 2004. – С. 59-118.
3. *Дражевська, Л.* Спогади (1928–1929, 1933–1935) / Л. Дражевська // Сучасність. – 1983. – № 1-2. – С. 252-264.
4. Коган, В. С. Семнадцать рассказов старого физика / В. С. Коган. – Х., 2002.
5. *Королівський, С. М.* Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1805–1940) / С. М. Королівський. – Х., 1940.
6. *Красовицкий, Б. М.* Мои учителя и сверстники / Б. М. Красовицкий. – Х., 1996.
7. *Крижанівський, С. А.* Ми пізнавали неповторний час: портрети, есе, спогади / С. А. Крижанівський. – К., 1986.
8. *Очерки* истории комсомольской организации Харьковского университета / отв. ред.: А. Е. Кучер. – Х., 1969.
9. *Парфиненко, А. Ю.* Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете/ А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов. – Х., 2002.
10. *Первый* декан мехмата: (к 100-летию со дня рождения Дмитрия Захаровича Гордевского – первого декана механико-математического факультета) // Universitates. – 2008. – № 2. – С. 30-40.
11. *Рибалка, І. К.* Така наша доля: Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х., 1999.
12. *Рябченко, О. Л.* Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.) / О. Л. Рябченко. – Х., 2000.
13. *Соловей, О.* Спогади (1936–1941) / О. Соловей // Сучасність. – 1983. – № 1-2. – С. 282-294.
14. *Третяк-Шілдс, Н. М.* Славетне та жахливе: Унів. роки / Н. М. Третяк-Шілдс; перекл. та комент. Г. Г. Грінченко, В. Ю. Іващенко // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харк. історіогр. зб./ ХНУ им. В. Н. Каразина. – 2003. – Вып. 6. – С. 143-154.
15. *Харківський* національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / Бакіров В. С., Духопельників В. М., Зайцев Б. П. та ін. – Х., 2004.
16. *Харьковский* государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / коллект. автор. – Х., 1955.
17. *Харьковский* государственный университет 1805–1980: исторический очерк / отв. ред. Е. И. Тарапова. – Х., 1980.
18. *Центральний* державний науково-технічний архів України, м. Харків (ЦДНТА України). – Ф. 209. – К. 11. – Оп. 1. – Спр. 27. – 330 арк.
19. *Шевельов, Ю. В.* Я-мене-мені (і довкруги). В 2 ч. Ч. 1. В Україні / Ю. В. Шевельов. – Харків–Нью-Йорк, 2001.

Круглі столи, конференції

Круглый стол «Синкретизм культур в античную и средневековую эпохи»

Габлия Баграт, Литовченко Анна

Второго марта 2010 г. студенческий научный кружок кафедры истории древнего мира и средних веков «AD FONTES!» провел круглый стол: «Синкретизм культур в античную и средневековую эпохи». Организаторами мероприятия выступили куратор кружка, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков О. А. Ручинская и старосты – студентка IV курса А. Литовченко и студент III курса Б. Габлия. На круглом столе кроме студентов, аспирантов нашей и других кафедр, присутствовали профессор философского факультета, доктор философских наук Г. Д. Панков и преподаватели исторического факультета кандидат исторических наук, доцент Д. В. Миколенко, кандидат исторических наук, доцент А. Н. Домановский.

Круглый стол открыла куратор кружка, кандидат исторических наук, доцент О. А. Ручинская, которая отметила важность и необходимость проведения подобных заседаний, ставших для кружка нашей кафедры уже традиционными. Было обращено внимание на суть понятия «синкретизм», его специфику в античную и средневековую эпохи, отмечены различные представления о синкретизме в рассматриваемые исторические эпохи, выделена значимость этого явления в современном мире.

Целью круглого стола было выявление синкретических элементов, составлвших различные стороны жизни античного и средневекового общества: от боспорской государственности до религиозной системы средневековой Адвайты-веданты.

В рамках круглого стола были заслушаны следующие доклады:

Доклад аспиранта кафедры истории древнего мира и средних веков Дениса Грибанова «Синтез греческих и фракийских элементов в политическом устройстве раннеспартокидовского Боспора» был посвящен боспорской государственности, в основе которой лежали институты власти и правовые нормы греческого общества, но очевидное влияние на формирование системы власти Спартокидов, по мнению докладчика, оказывали и фракийские корни этой династии. К типично греческим элементам в политическом устройстве раннеспартокидовского Боспора автор относит то, что правитель государства, вероятно, обладал статусом верховного магистрата, в свидетельство этого докладчик приводит рассказ Диодора о пантикапейском народном собрании 309 г. до н.э. Обратной стороной власти ранних Спартокидов было то, что за их формальным «конституционным» статусом, связанным с греческими политическими

© Габлия Баграт, 2012
Литовченко Анна, 2012

традициями, скрывалась монархическая сущность правления, в которой можно выявить целый ряд особенностей, сближающих боспорских династов с фракийскими царями. В частности, автор выделяет, что у ранних Спартокидов существовал институт соправления аналогичный системе парадинастов у фракийских царей Одрисов. Подобно фракийским царям власть Спартокидов была тесно связана с их функцией как военных предводителей, что отразилось в особой роли войска во время передачи власти на Боспоре от одного правителя к другому. Возможно, с фракийским влиянием также были связаны особые судебные и дипломатические функции, которыми обладали боспорские правители. В конечном итоге, автор пришел к выводу, что взаимовлияние греческих и фракийских политических традиций привело к формированию на Боспоре уникальной системы власти, совмещавшей традиционные полисные институты власти с монархическим принципом правления. Также докладчик отнес государство ранних Спартокидов к особому разряду периферийных государств, в которых уже в классическую эпоху вызревали некоторые элементы политического устройства, позднее ставшие характерными для эллинистических государств.

Студентка III курса Елизавета Краснодубец в докладе «Влияние митризма на раннее христианство (I–IV н.э.)» сделала акцент на взаимном синкретизме митраизма и христианства, вызванном общественно-политической ситуацией в Риме III–IV вв. Докладчица заметила, что сходство между двумя враждующими религиями было столь велико, что начиная со II в., греческие философы занялись установлением параллелей между христианством и персидскими мистериями, и это явно должно было дать преимущества последним. Апологеты, со своей стороны, аналогии, существовавшие в этих двух религиях, объясняли как сатанинскую подделку под самые священные обряды их религиозной практики, их версию нравственной эволюции митраизма за счёт заимствований из христианства, что в результате позволило ему стать двойным противником этой религии. Данный тезис поддерживают и некоторые современные исследователи, представляющие позицию меньшинства. Докладчица обращает внимание на взаимный синкретизм, вызванный общественно-политической ситуацией в Риме III–IV вв. С одной стороны, християнство – новая, еще только набирающая популярность, но уже официальная религия единого бога, чьи служители, чтобы ослабить возрастающий национальный антагонизм между эллинами и иудеями, были готовы пойти на некоторый конформизм, поскольку не могли преодолеть стойкость народных обычаев и рисковать, противопоставляя свою доктрину сложившимся столетним традициям. В качестве наиболее яркого примера Елизавета Краснодубец привела превращение дня зимнего солнцестояния и рождения Непобедимого Солнца (25 декабря) в день Рождества Христова.

С докладом «Религиозный синкретизм в политике Митридата Евпатора» выступил студент III курса Павел Муржа, который отметил, что Митридат VI проводил двойственную религиозную политику,

базировавшуюся на синкретизме эллинско-иранской культуры. Рассматривалось возникновение концепции Божественного Владыки, посредника между людьми и богами, – естественный процесс для эпохи, когда господствует идеология ожидания Спасителя. Легендарная биография Митрадата Евпатора служит наглядным примером этих ожиданий: рождение его предсказано кометой, новорожденного поражает молния, но оставляет на нем лишь знак; воспитание будущего царя представляет собой ряд посвятительный испытаний; а во время коронации Митрадат, как и многие другие цари, являет собой воплощение Митры.

Было выделено, что главная причина популярности культа лежала в его синкретическом характере. Сохранив в неизвестности точное место своего возникновения, культ Митры обошел восточные страны, впитывая в себя различные элементы восточных религий. Вследствие этого культ Митры стал как бы интернациональным явлением, объединившим в себе многие языческие культы своего времени. Докладчик отметил, что негласный политический принцип Митридата «свой для всех», применяемый им по крайней мере до 80-х гг. I в. до н.э., находил выражение в поощрении синкретизма местных, малоазийских (иранских) традиций с обрядовой практикой греков. Митридат позиционировал себя как филэллина, был известен как покровитель греческой культуры, и в то же время в его политике четко проявлялись восточные составляющие. Подчеркивая свою связь с Ахеменидами, понтийский царь обращался к «вере отцов» - по сути, к обрядам, бытовавшим среди персов, и, как следствие, распространял в Понте восточные культы (в т.ч., возможно, митраизм и зороастризм), которые в то же время вынуждены были сосуществовать на территории Понта с культами греческих богов. Пропаганда синкретических культов Митридатом отразилась в первую очередь на монетах, где явственно присутствует синкретическая символика.

«Виникнення маніхейства як наслідок синкретизму елліністичної та іранської культур» - тема доклада студента III курса Валерия Трофимова. Автор проанализировал религиозные аспекты синкретизма в манихейской религии: в языке (использование сирийского или средневекового), идеологии (использование иранских, христианских или буддистских мотивов), культе (наличие некоторых общих аналогий крещения и причащения). Целью доклада являлось раскрытие основных идеологических тезисов, которые объединялись в манихейской догматике. В связи с этим было кратко рассмотрено несколько вопросов: идеологическая направленность манихейских текстов, организационное устройство манихейских общин и образ манихейства, сформировавшийся у представителей других культур (в основном христиан). Был сделан предварительный вывод, что идеология манихейства формировалась под значительным влиянием христианства и близких к нему гностических сект (мандеи, елкасаиты, сетияны т.д.), а также зороастризма и митраизма. На это указывают многочисленные культовые и языковые заимствования в манихейских текстах, а также и структура манихейских общин.

Аспирант кафедры истории древнего мира и средних веков Александр Роменский выступил с докладом на тему «Восприятие чуда: синкретизм языческого и христианского мировоззрений в тексте "Корсунской легенды». В докладе было обращено внимание на то, что «Повесть о крещении Владимира» соединила в себе христианский мотив чудесного исцеления грешника с элементами дохристианских представлений о Боге – подателе в первую очередь материальных благ, которые объясняют действия князя и его дружины в ходе выбора веры. Докладчик представил все три версии интерпретации известий Повести временных лет, в которых сталкиваются две парадигмы восприятия чуда: языческая и христианская. Как язычник, князь Владимир ожидал зримого доказательства могущества христианского Бога и не желает верить словам грека-философа; совет с боярами и старцами, а затем «испытание вер» послами подкрепляют ту же мысль: недостаточно узнать о богах со стороны, нужно вступить с ними в прямой контакт и зримо убедиться в превосходстве одного бога над другим. Автор провел параллели в истории «исцеления» Владимира среди письменных памятников различных традиций всей средневековой Европы.

Студент IV курса философского факультета Филипп Тесленко остановил внимание на такой теме как «Адвайта-веданта как синкретическая религиозная система: внутренний и внешний синкретизм». Автор доклада привел краткую историю развития веданты и сделал вывод, что буддистская традиция и веданта, несмотря на поверхностную схожесть основных понятий и учений, намного более отстоят друг от друга, чем предполагалось. На протяжение II–IX вв. они развиваются практически обособленно. Потому сложно говорить о том, что Шанкара просто ассимилирует идеи Мадхьямика и Йогачары. И монистическая концепция, подобная Адвайте вообще не находима как таковая в тот период. Докладчик отстаивал точку зрения, что веданта не представляет собой единой традиции как таковая. Ее единство является исключительно синкретичным так как оно основывается не на целостности некоторой системы, но на том, что разнообразные направления и мыслители обращаются к ведическому канону (к Упанишадам, прежде всего), которые сами по себе не являются систематическими, и как раз заключают в себе синкретические, дорефлексивные и многозначные «линии мысли». Последние, в свою очередь, могут быть совершенно по-разному развиты и истолкованы . В завершение выступления, автор выделяет и внутренний синкретизм самой Адвайты.

В заключение доц. О. А. Ручинская и проф. Г. Д. Панков подвели итог работе круглого стола молодых ученых. Следует подчеркнуть, что заседание прошло в дружественной атмосфере, доклады вызвали оживленную и аргументированную дискуссию. Совместный опыт научного сотрудничества студентов исторического и философского факультета важен для понимания особенностей научных методик исследования в исторической и философской наука, а также для поиска совместных путей решения сложных научных проблем.

IV Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина»

Красько Ольга, Проценко Михаил

С 26 сентября по 2 октября 2012 г. на базе НИУ «БелГУ» (РФ) состоялась IV Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина». Организаторы школы – исторические факультеты Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Белгородского государственного университета. Работа школы поочередно проходит в Харькове и Белгороде. Деятельность школы проводится под кураторством деканов исторических факультетов проф. С. И. Посохова и доц. А. И. Папкова.

Следует отметить, что интерес к студенческой школе растет и выходит за рамки Слобожанщины. Так, в этом году к постоянным участникам школы, студентам исторических факультетов ХНУ имени В. Н. Каразина и НИУ «БелГУ», в этом году присоединилась студентка Донецкого национального университета, а принять участие в следующей школе уже изъявил желание Черниговский национальный университет имени Т. Г. Шевченка.

Темой школы в этом году стали памятники военно-исторического прошлого Еврорегиона Слобожанщина, объединяющие общим военным прошлым Харьковщину и Белгородщину. Для глубокого и всестороннего изучения темы студенты предварительно были поделены на 4 группы для параллельной работы над проектами – тематическими экскурсионными маршрутами, а именно: «Курская битва, Южный фас (оборонительная и наступательная фаза)», «Харьков и Белгород в годы войны (памятники)», «Белгородская и Харьковская область в период оккупации», «Герои Великой отечественной войны (жители Слобожанщины или совершившие подвиги на ее территории)».

Для реализации поставленных целей организаторами школы, а именно историческими факультетами ХНУ имени В. Н. Каразина и НИУ «БелГУ», Департаментом образования, культуры и молодежной политики Белгородской области, была составлена насыщенная семидневная программа, включающая лекции, «круглые» столы с участием ведущих специалистов по данной тематике, работу в группах, экскурсии.

© Красько Ольга, 2012
Проценко Михаил, 2012

Участники школы посетили музеи военно-исторического прошлого Белгородчины – музей-диораму «Курская битва. Белгородское направление», мемориальный комплекс «Курская дуга», Государственный военно-исторический музей-заповедник «Прохоровское поле», Государственный Поныровский историко-мемориальный музей Курской битвы, Музей УВД Белгородской области.

Особенностью IV школы стала ее практическая направленность – большинство экскурсий провели сами участники, продемонстрировав навыки и умения в экскурсионной деятельности. Приятным дополнением к насыщенной рабочей программе стали культурные мероприятия и неофициальные, дружеские вечера.

Итогом школы стала презентация участниками своих виртуальных тематических экскурсий. Для дальнейшей практической реализации проектов организаторами был созван брифинг с участием работников Департамента образования г. Белгорода и представителей туристических фирм, которые проявили заинтересованность к работе школы. Итоговым документом по работе школы стала Резолюция с намеченными перспективами ее дальнейшего развития. Так, организаторами и участниками обсуждался вопрос о подготовке и проведении предстоящей V школы, ее тематика и формы работы. Уже сейчас планируется издать туристические маршруты, разработанные студентами, а для их популяризации среди общественности будет создан промо-сайт школы. При кафедре историографии, источниковедения и археологии исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина с ноября 2012 года будут проходить занятия для студентов по методике экскурсионной деятельности.

Многие темы, которые рассматривались в ходе работы школы стали и станут темами курсовых, дипломных и магистерских работ как харьковских, так и белгородских студентов-историков.

На закрытии школы студенты получили сертификаты о краткосрочном повышении квалификации, значки, выпущенные в честь школы и подарки. Но более ценным для участников, конечно же, останутся полученные знания, впечатления от экскурсий и дружеские отношениями со своими «молодыми» коллегами, поэтому все участники с нетерпением ожидают V юбилейную Международную осеннюю студенческую школу «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина».

Круглий стіл «Балкани у XVIII – на початку XX ст.: між модернізацією та традиціоналізмом»

Кузьменко Михайло

Двадцятого квітня 2012 р. в рамках роботи 65-ї Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання» було проведено круглий стіл «Балкани у XVIII – на початку XX ст.: між модернізацією та традиціоналізмом». Організатором заходу виступив історичний факультет Харківського національного університету ім.. В. Н. Каразіна за підтримки Центра болгаристики та балканських досліджень ім.. М. С. Дринова. У роботі круглого столу взяли участь студенти та аспіранти з України та Росії, а саме з Харківського державного університету ім. В. Н. Каразіна, Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова та Іванівського державного університету. Керував роботою заходу директор Центру болгаристики та балканських досліджень кандидат історичних наук, доцент С. Ю. Страшнюк, в роль секретаря виконував студент 3-го курсу історичного факультету М. Кузьменко.

Доповіді, виголошені учасниками круглого столу, охоплювали широкий спектр тем, пов'язаних з історією держав Балканського півострова. Так, аспірантка ІвДУ Н. Пасько звернула увагу присутніх на процес розвитку гайдуцтва в Османській імперії, перетворення його на масовий рух на тлі внутрішньополітичної кризи в імперії у XVII ст. Автором було схарактеризовано як процес розвитку руху, так низку причин, що зумовили досить масове приєднання населення Балкан до лав гайдуків.

Аспірантка МДУ Г. Леонтьєва у своїй доповіді висвітлила питання національно-релігійного складу населення міських кварталів Софії, базуючись на матеріалах регістрів Кадійського суду міста, що датовані XVIII ст. Їх аналіз дозволив на прикладі Софії прослідкувати процес поступового згладжування етно-релігійних кордонів між міськими кварталами та простежити взаємовідносини громадян, що відносяться до різних етносів та релігійних груп.

Студент ХНУ М. Кузьменко у своїй доповіді зупинився на питанні встановлення у Болгарії в першій половині 1880-х рр. режиму особистої влади князя Олександра Батенберга, виокремивши при цьому фактори, що сприяли встановленню даного режиму. У доповіді також було дано оцінку місцю режиму в історії Болгарії.

© Кузьменко Михайло, 2012

М. Черняк, студентка ХНУ, під час свого виступу дала характеристику діяльності політичної партії «Цанковістів» в період стамболовістського режиму (1887–1894), розкрила сутність їх політичної платформи та відносин з іншими болгарськими політичними силами.

Студентка ХНУ Н. Жаданова у своїй доповіді проаналізувала македонський фактор як джерело міжнародної напруженості на Балканському півострові в кінці XIX – на початку XX ст.. У доповіді йшла мова про ґенезу македонського питання та власне про його роль як дестабілізуючого ситуацію на Балканах чинника в зазначений період.

М. Гусєв (студент МДУ) у своїй доповіді схарактеризував погляди населення Болгарії у період Балканських воєн щодо Російської імперії, що дало змогу відтворити та проаналізувати образ Росії у свідомості болгар в досліджуваний період.

Усі доповіді відзначалися жвавістю, інформативністю, викликали конструктивну дискусію. Оскільки круглий стіл проходив в рамках конференції «Каразінські читання», постала необхідність виявлення кращої доповіді. Це почесне звання отримала доповідь аспірантки МДУ ім. М. В. Ломоносова Г. Леонтьєва, котра отримала також і премію ім.. М. С. Дринова за кращу доповідь з болгари стики.

В цілому можна казати про успішне проведення круглого столу та висловити надію, що подібні заходи відбуватимуться якомога частіше, що сприятиме розвитку балканістики зокрема у м. Харкові.

Об'єднані Візантією в книгарні «Є»*

Пархоменко Марія, Ткаченко Олена

7 грудня 2011 р. у харківській книгарні «Є» відбулась презентація книги «Історія Візантії. Вступ до візантиністики», авторами якої є українські науковці зі Львова та Харкова. Презентацію було проведено харківською частиною авторського колективу – завідувачем кафедри історії стародавнього світу і середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна професором Сергієм Сорочаном і доцентом тієї ж кафедри, а також університетської кафедри українознавства філософського факультету Андрієм Домановським.

Презентована книга – результат плідної співпраці вже названих харківських візантиністів, а також їхніх львівських колег, які представляють кафедру історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка – Леонтія Войтовича (професор, завідувач кафедри) і доцентів Назара Козака, Ігоря Лильо, Миколи Мельника та Олега Файди. Спільними науковими редакторами видання виступили професори і водночас завідувачі двох спеціалізованих кафедр Леонтій Войтович і Сергій Сорочан, а сама книга по праву може бути названа першим українським підручником з історії Візантії, написаним на сучасному науковому рівні з урахуванням, водночас, усіх вимог, що ставляться до навчальної літератури.

У підручнику йдеться про виникнення, розвиток, розквіт та падіння Візантійської імперії, формування візантійської співдружності націй, історію візантійської церкви, візантійську культуру, мистецтво, економіку, повсякденне життя та ментальність ромеїв. Примітним є те, що автори цієї книги ставлять людину в центр подій та розглядають історію без сухого науковоподібного викладення дат та фактів. Ще одним важливою позитивною характеристикою є яскраві ілюстрації до розділів, вісім кольорових карт, спеціально розроблених для підручника єдиним киянином у авторському колективі – Дмитром Лукіним, прекрасний термінологічний словник, що тлумачить кожен згаданий у тексті термін, явище або поняття, і розлогий список використаних джерел та літератури. Також додатки містять

* Вперше опубліковано у новинарному блозі історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: http://istfakkhnu.livejournal.com/46953.html/, передруковано на сайті «Василевс. Українська візантиністика»: http://byzantina.wordpress.com/2011/12/14/news-283/

© Пархоменко Марія, Ткаченко Олена, 2012

історію публікацій писемних джерел з історії Візантії, нариси з історії розвитку світового візантинознавства і візантиністики на українських теренах – від XIX століття до сучасності, перелік візантійських грошових одиниць і одиниць вимірів та їхніх еквівалентів.

Варто наголосити саме на навчально-методичному характері видання, можливості організувати за ним ефективну самостійну роботу студентів. Кожен з розділів, виділених, до речі, проблемно-тематично, а не суто хронологічно, супроводжено низкою проблемних питань до тексту, які вимагають не простого механічного відтворення викладеного раніше матеріалу, але його переосмислення, самостійної інтерпретації. Важливу роль відіграють також уривки з історичних джерел, якими супроводжено кожен з розділів. Вони виконують не лише суто ілюстративну функцію, а є самостійним посібником в підручнику, вдало комбінуючи хрестоматію з науковим текстом. У зв'язку з цим важливо відзначити, що уривки з джерел також супроводжено проблемними питаннями, поставленими з урахуванням також відповідних теоретичних знань, набутих студентами під час вивчення відповідного розділу підручника.

Книгу присвячено пам'яті дослідника світової слави заслуженого професора класичної філології Гарвардського університету Ігоря Шевченка, затятого космополіта за переконаннями, який, втім, ніколи не забував і навіть навпаки, зажди підкреслено позиціонував себе саме як українського візантиніста. Далеко не випадково на обкладинку підручника винесено його слова: «Візантія була не тільки багатонаціональною державою, а країною, яка мала величезний вплив на цілий ряд культур – на південноіталійську, сирійську, вірменську, південнослов'янську і східнослов'янську. І на східнослов'янську вона мала вплив від – уявіть собі! – IX і до XVIII століття. Під візантійським впливом перебувала Русь-Україна, цього ж впливу зазнали Петро Могила та Епифаній Славинецький, і навіть – хоч він цього не знав, бо думав, що він є під польським впливом, – гетьман Мазепа. Отже, в цьому розрізі я україніст, і може, це моя перспектива. Мені дає певну перевагу над іншими українистами те, що я бачу речі в загальній перспективі…».

Дійсно, саме «більш широка перспектива» дозволила Ігореві Шевченку створити низку блискучих інтелектуальних нарисів про засадничий вплив візантійської цивілізації на українську культуру – починаючи з передісторії східних слов'ян ще до виникнення Київської Русі і аж до XVIII ст. включно, коли Візантія як імперія вже понад три століття як була мертвою, але Візантія як потужна культурно-цивілізаційна спільнота продовжувала своє існування, яке триває у багатьох аспектах і донині. Переважна частина цих нарисів увійшла до знакової книги науковця «Україна між Сходом і Заходом».

Сама презентація закономірно складалася з трьох частин: виступу Сергія Сорочана, який зупинився на складній долі вітчизняного підручника з історії Візантії, передісторії презентованого видання і головних наукових і методичних принципах написання цього

навчального видання з історії Візантії; доповіді Андрія Домановського, який зосередив увагу на значенні візантійського цивілізаційного підґрунтя в сучасному світі в цілому й Україні зокрема, наголосив на необхідності його поглибленого дослідження вітчизняними науковцями, а також на тих образах Візантії, які постають в сучасній культурі, умовно розділивши їх на «позитивні», «негативні» і «виважені»; відповідей співавторів на питання присутніх у залі.

Варто згадати, що у своєму виступі Сергій Сорочан поставив презентовану книгу в один ряд з узагальнюючою працею київського візантиніста межі XIX – XX ст. Юліана Кулаковського, який задумав, але так й не встиг довести до кінця цілісну багатотомну історію Візантії, видавши лише перші три її томи, у яких виклад доведено до перших десятиліть VIII ст. Сучасні ж спроби написання узагальнюючого українського підручника з візантиністики (Дмитра Степовика (Івано-Франківськ, 2002 р.) і Василя Балуха (Чернівці, 2006 р.)) навряд чи можна вважати вдалими, оскільки за справу одноосібно бралися не фахівці, а зацікавлені аматори, які, до того ж, нерідко обмежувалися простою компіляцією з переважно російськомовних видань часів Російської імперії чи СРСР. Презентований же підручник С. Сорочан задумав ще в середині 1990-х рр., коли у Києві було навіть оголошено конкурс на український підручник з історії Візантії. Конкурс, як то часто буває, завершився нічим, але задум поступово розвивався, творилася структура книги, окреслювалися головні принципи її написання, готувалася основа, до праці над проектом долучалися учні й колеги і, зрештою, «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» побачила світ.

Андрій Домановський супроводжував свій виступ демонстрацією слайдів-(де)мотиваторів, кожен з яких покликаний був відображати ту або іншу засадничу характеристику візантійської цивілізації, або ж стосувався певної події з історії Візантії. Вдало долучені до тексту виступу, вони не лише ілюстрували його, але й доповнювали новою інформацією. Не менш яскравими й цікавими були й наведені цитати з праць різних науковців, письменників, політиків, журналістів і громадських діячів, у яких надавалося визначення і давалася оцінка Візантії й усьому «візантійському».

Найбільше запам'яталися дві з них – перша і остання. Перша належить Ігореві Шевченку: «…сприйняття сучасними візантиністами (та й загалом істориками) минулого зумовлене тим, як вони приймають власне сьогодення. Цієї обставини уникнути ніяк не можна, й обов'язок науковця – навіть науковця-початківця – зрозуміти це, примиритися з цим і мірою своїх сил використовувати цю обумовленість, уникаючи її пасток. Це – велика відповідальність, бо образ Візантії, що постане перед нами, зрештою залежатиме від зусиль професійних візантиністів». Важко не погодитися з цим твердженням, але, як зазначив доповідач, І. Шевченко залишився в ньому невиправним оптимістом, бо зусилля фахових

науковців не так вже й сильно впливають на стереотипні уявлення про Візантію й візантійське, що побутують нині в українському суспільстві.

Друга ж – це наведена насамкінець цитата з надрукованої у газеті «День» рівно 7 років тому, 7 грудня 2004 р., під час Помаранчевої революції, статті Олександра Литвиненка «Візантійський орел – символ «оксамитових» революцій»: «Цікавий феномен: упродовж 1997–2004 рр. відбулася низка успішних і не зовсім «оксамитових» («квіткових») революцій в країнах Східної та Південної Європи. Демократія перемогла в Болгарії, Сербії, Грузії, і, скоріше за все, в Україні… ці країни об'єднує …домінуюча православна …традиція і загалом належність до так званого поствізантійського культурного кола. Саме посланці Константинопольського Вселенського патріарха навернули ці народи свого часу до християнства, і саме Базилевс та Імперія Ромеїв загалом сформували основи політичної традиції. Саме вони принесли на наші терени основні політичні ідеї та категорії. З часів падіння Царграда минуло вже понад 650 років, але орли Константинополя, за образним висловом одного з колег, ширяють у нашому небі ще й досі. Парадоксально, але саме хвиля «квіткових» революцій дозволила побачити примару цих давніх і дивних птахів та почути їхній майже згаслий у височині клекіт. … Майже спільні за завданнями, рушійними силами і сценарієм, такі революції відбулися одночасно в історичному вимірі виключно лише в поствізантійських країнах…». І трохи далі за текстом: «…народне прагнення до Справедливості – основа політичної ментальності поствізантійських соціумів… Саме за Правду, за відновлення потоптаної справедливості виступили люди у Белграді, Софії, Тбілісі й Києві».

Виявляється, можливою є й така, на перший погляд, абсолютно парадоксальна інтерпретація візантійського культурно-цивілізаційного впливу на Україну та інші країни поствійзантійського кола. Втім, як зазначив виступаючий, така інтерпретація є парадоксальною лише саме на перший погляд, і сучасні події в Російській Федерації, яка пережила за кілька днів перед презентацією, 4 грудня 2011 р., «керовані» вибори до Державної Думи, цілком можуть свідчити, що головним підґрунтям протестних настроїв і головною рушійною силою виступів у сучасному російському соціумі є саме, послуговуючись словами О. Литвиненка, «народне прагнення до Справедливості». Візантія, як бачимо, продовжує залишатися актуальною навіть в контексті поточних політичних подій, і цілком зрозумілими є причини, через які найбільш відомим і обговорюваним у російському суспільно-політичному просторі історичним науково-популярним фільмом став одіозний проект о. Тихона (Шевкунова) під назвою «Гибель империи. Византийский урок». У цьому контексті важливою видається висловлена А. Домановським думка про необхідність українського бачення Візантії, виведення її з суто імперського, російського і ортодоксально-православного контексту, у якому вона побутує до сьогодні в суспільно-політичному сприйнятті.

На нашу думку, презентований підручник цілком може виконувати й таке, поза сумнівом, глобальне завдання, як (від)творення інакшої грані Візантії, відмінної від тієї, що вкладається у сумно відому формулу «Православие – Самодержавие – Народность».

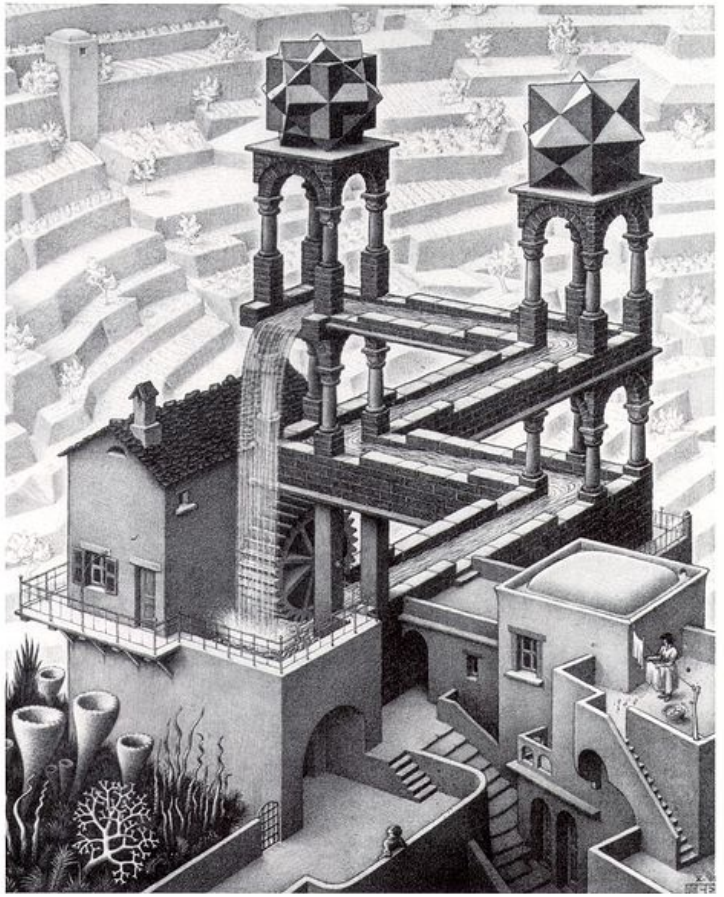
У дещо іншому контексті цю думку продовжив Сергій Сорочан, який наголосив на важливій концептуальній новації презентованого підручника, у якому homo byzantinus – людина візантійська – постає у багатоманітності історико-цивілізаційно-культурних проявів і вимірів. У «Історії Візантії» дослідники спробували відтворити складний багатовимірний світ візантійців, що його неможливо звести лише до якоїсь однієї грані, якою б важливою вона не була. У центрі викладу стоять не абстрактні соціальні, політичні, економічні, ідеологічні, релігійні тощо процеси і явища, а саме людина, вплетена до тканини історичного візантійського суспільства різних періодів. Цей засадничий принцип було реалізовано С. Сорочаном у ще одному навчальному виданні з візантиністики, яке також побачило світ 2011 р. – посібнику «Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры» (Харків, 2011 р.). Зміст книги, як бачимо, розкриває вже сама її назва, а про високий науковий і методичний рівень видання може свідчити хоча б той факт, що вона здобула цього року престижну премію пам'яті митрополита Московського і Коломенського Макарія (Булгакова) за номінацією «Підручник або навчальний посібник».

Не бракувало під час презентації й питань, і зустріч, запланована на початку на 30-40 хвилин, тривала у підсумку понад півтори години. Відповіді, зазначимо, нерідко були не менш цікавими, ніж початкові виступи. Питання стосувалися тематики наукових досліджень кожного зі співавторів підручника, оціночним характеристикам візантійського впливу на українську культури, імперської складової сучасного сприйняття візантійської спадщини в Росії, присутності Візантійської імперії в Криму і археологічних розкопок пам'яток візантійської доби в Херсонесі тощо.

Запам'яталося питання Владислава Яценка про те, чи не було створено підручник «на спір», подібно до того, як було написано вже згадувану книгу «Україна між Сходом і Заходом» – Ігор Шевченко якось зауважив це у бесіді з Лукашем Ясіною, про що йдеться у книзі «Затятий космополіт». Відповідаючи на це питання А. Домановський зазначив, що написати таку книгу «на спір», та ще й великим авторським колективом, а надто – здобути ухвали Вчених рад двох університетів і гриф Міністерства освіти і науки України – завдання, непосильне, мабуть, навіть для Ігоря Шевченка. Натомість є інші візантиністичні проекти, які справді робилися «на спір». Він згадав, зокрема, діючий на блоговій платформі wordpress сайт «Василевс. Українська візантиністика», який початково було створено ще у вересні 2006 р. у відповідь на закиди окремих російських колег, що дієвий візантиністичний сайт в Україні неможливий, бо не існує самої української візантиністики як такої. Нещодавно ж блог посів перше місце в народному голосуванні на Конкурсі українських блогів BUBA-2011 (Best Ukrainian

Blog Awards), і цю перемогу також було здобуто саме «на спір», бо конкурувати «Василевсу» довелося з інформаційними ресурсами, присвяченими значно більш актуальним у житті пересічної сучасної людини темам, ніж візантинознавство, а саме політиці, спорту, музиці, фотографуванню тощо.

Насамкінець науковці висловили щиру подяку всім, кого зацікавила презентація книги, а головне – співробітникам згуртованого колективу харківської книгарні «Є», завдяки яким стала можливою ця презентація, як, власне, і сам успішний проект зорієнтованого на українську книгу, українську культуру й українського читача книжкового магазину в Харкові. Присутні ж мали змогу придбати «Історію Візантії» відразу після презентації, чим кілька осіб відразу скористалися, попри те, що ціна підручника є, зрозуміло, не єдиним, але чи не найбільшим його недоліком – майже 215 грн. Втім, можна впевнено стверджувати, що ці кошти покупцями було витрачено не марно, бо книга цілком вартує того, щоб увійти до кола читання сучасного українського гуманітарія – історика, мистецтвознавця, літературознавця, філософа, культуролога etc – й прикрасити собою його книжкову полицю.

Теми магістерських дипломних робіт, захищених в 2012 році

Кафедра історії України

- Бердута Анжела Володимирівна. Театр «Березіль» в контексті процесів українізації та її згортання (1922–1935 рр.). Керівник диплому – доц. Куліков В. О.
- Бірюкова Аліна Юріївна. Трудова етика селян і робітників Наддніпрянської України у ІІ пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. та її вплив на продуктивність праці. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Веселова Наталія Вікторівна. Політика уряду Павла Скоропадського у сфері культури (29 квітня – 14 грудня 1918 року). Керівник диплому – проф. Наумов С. О.
- Гуртова Юлія Вікторівна. Науково-дослідницька діяльність на історичному факультеті ХНУ імені В.Н. Каразіна у 1991–2011 рр. в контексті модернізації історичної науки. Керівник диплому – доц. Куліков В. О.
- Єремєєва Ірина Вікторівна. Театральна публіка та критика на території Лівобережної України в 2 пол. ХІХ – 1917 р. Керівник диплому – доц. Посохова Л. Ю.
- Захарченко Євген Юрійович. Родина парафіяльного священика Харківської єпархії (ХІХ – початок ХХ ст.). Керівник диплому – доц. Посохова Л. Ю.
- Іваненко Наталія Анатоліївна. Релігійне життя на українських землях в XV–XVII ст. Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.
- Кислинський Сергій Сергійович. Творчий доробок О. М. Гінзбурга на тлі розвитку архітектури в Україні наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. Керівник диплому – доц. Посохова Л. Ю.
- Кузьмінов Олексій Олександрович. Український Гельсінський Рух. Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.
- Курмашев Юрій Олександрович. Зміни чисельності населення Харкова (кінець 1950-х – початок 1990-х рр. ХХ ст.). Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Люлько Юлія Олегівна. Національний, релігійний і правозахисний напрями дисидентського руху в Україні впродовж 1960-х – 1980-х років. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Мазуріна Марина Юріївна. Весільна обрядовість Наддніпрянської України (кінець ХІХ – середина ХХ ст.) Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Пуль Олег Миколайович. Формування української державності. Перше десятиріччя Незалежності. Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.

- Стрілець Катерина Вадимівна. Традиції української родини на Слобожанщині: свята, звичаї, побут (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.
- Труш Світлана Миколаївна. Харківська губернська надзвичайна комісія (1919–1922 рр.). Керівник диплому – проф. Наумов С. О.
- Федорова Катерина Олександрівна. Благодійність у Харкові (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Керівник диплому – проф. Наумов С.О.
- Фурсова Дар'я Володимирівна. Гетьман І. С. Мазепа як політичний та культурний діяч. Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Чернега Іван Володимирович. Історико-етнографічний аспект творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Чоларія Ілона Зауріївна. Політична діяльність В. К. Винниченка. Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Чумак Марія Петрівна. Трансформація традиційної матеріальної культури Харківщини і Великопольщі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Шалигіна Дарья Леонідівна. Роль візуальної пропаганди та кінематографу в Україні під час Другої світової війни. Керівник диплому – доц. Куліков В. О.
- Шелепов Валерій Олександрович. Радянські військові мобілізації на території Харківщини в 1942 році. Керівник диплому – доц. Бердута М. З.

Кафедра нової та новітньої історії

- Близнюк Аліса Олегівна. Внутрішня і зовнішня політика режиму М. Хорті в Угорщині (1920–1939 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- Владов Олександр Володимирович. Європейська інтеграція Болгарії у 1993–2007 рр. Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- Гусейнов Мікаіл Назім огли. Роль стереотипів в політиці Заходу по відношенню до Османської імперії.1875–1914 рр. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- Дубін Костянтин Юрійович. Етнополітичні конфлікти у Західній Європі другої половини 20 ст. Керівник диплому – доц. Чижов О. П.
- Єлецький Гліб Олексійович. Македонське питання в суспільно-політичному житті балканських країн та міжнародних відносинах 1878–1912 рр. Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.
- Ільїн Вадим Геннадійович. Аграрне питання в теоретичних працях та програмних документах німецької та російської соціал-демократії в

останній чверті XIX – на початку XX ст. Керівник диплому – доц. Чижов О. П.

- Лазарець Ольга Володимирівна. Соціально-економічна програма та політична діяльність Сунь Ятсена у 1905–1919 рр. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- Масаковський Олександр Олександрович. Становище національних меншин в Центрально-Східній Європі у 20–30-х рр. XX ст. Керівник диплому – доц. Йолкін А. І.
- Матяш Євгеній Ігоревич. Конфуціанство і модернізація Китаю: ідеї кінця XIX ст. і сучасна практика. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- Ніконенко Тетяна Сергіївна. Реформи в Речі Посполитій та ліквідація польської державності (1773–1795 рр.). Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.
- Поздняков Ілля Олександрович. Французька комуністична партія в політичній системі IV Республіки. Керівник диплому – доц. Чернявський Л. С.
- Середа Роман Вікторович. Американо-німецькі відносини в 1919–1939 рр. Керівник диплому –доц. Чижов О. П.
- Скиба Ріта Юріївна. Проблема нейтралітету в міжнародних відносинах періоду «холодної війни» (фінляндська та австрійська моделі). Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.
- Туманов Артем Володимирович. «Східне питання» в 1908–1912 рр. Керівник диплому – Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- Федотов Валерій Валерійович. Японо-радянські відносини 1925–1945 рр. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- Чуйко Олена Василівна. Зовнішньополітичні стратегії Японії: формування та еволюція (1918–1941 рр.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- Яременко Світлана Вікторівна. Польсько-радянські відносини (1926–1939 рр.). Керівник диплому – проф. Пугач Є. П.

Кафедра історії Росії

- Д'яченко Наталія Юріївна. Життя та діяльність генерала Л. Г. Корнілова (1870–1918). Наук. керівник – проф. Лантух В.В.
- Єрьоміна Ксенія В'ячеславівна. Імператор Павло І. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.
- Кучкова Інна Володимирівна. Радянсько-німецьке військово-політичне та економічне співробітництво 1939–1941 рр. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- Кушнарьов Сергій Сергійович. Валуйська фортеця в системі оборонних споруд Російської держави у 1599–1682 рр. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

- Ліцевіч Степан Миколайович. Білий рух на півдні Росії (жовтень 1919 – листопад 1920 рр.). Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- Лобойко Мар'яна Олександрівна. Л. Д. Троцький – політичний публіцист 1896–1940 рр. Керівник диплому – доц. Чорний Д. М.
- Сьмочкіна Ольга Олександрівна. Роль Г. В. Чичеріна в становленні радянської дипломатії. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- Чекальський Максим Вікторович. Бойові дії військ Воронежського фронту в ході відбиття німецьких контрударів в районі Богодухова – Краснокутська – Охтирки в серпні 1943 р. Керівник диплому – доц. Мизгін К. В.
- Шемігон Роман Павлович. Нацистська політика терору та голоду в період окупації Харкова (1941–1943 рр.). Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- Андржієвський Борис Ігорович. Історія створення та діяльності Державного архіву Харківської області (1880–2011 рр.). Керівник диплому – доц. Пікалов В. Г.
- Вакуленко Людмила Олександрівна. Походження та етнічна атрибуція племен бондарихінської культури. Керівник диплому – доц. Буйнов Ю. В.
- Вовк Ольга Ігорівна. Духовно-релігійні пошуки Т. Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- Головко Людмила Анатоліївна. Археологічні культури катакомбної КІС в басейні Сіверського Дінця. – Керівник диплому – доц. Буйнов Ю. В.
- Долуда Оксана Олександрівна. Виставки у Харкові кінця XIX – початку XX ст.: за даними архівних документів та періодики». Керівник диплому – доц. Павлова О. Г.
- Заводовська Надія Миколаївна. Харківський період життя та творчості Наталії Ужвій: проблеми історії та історіографії. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- Зеленова Анастасія Євгенівна. Сіверсько-Донецький регіон в другій половині XIII–XIV ст. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- Кутья Олена Вячеславівна. Харківський художній музей: історія і перспективи науково-просвітницької діяльності (1950–2011 рр.) Керівник диплому – доц. Павлова О. Г.
- Мезін Наталя Володимирівна. Могильники салтівської культури як відображення релігійного вірування населення культури. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.

- Первачук Ольга Володимирівна. Образ Богородиці в українському православному іконописі: типи та регіональні особливості. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.
- Сахно Оксана Валеріївна. Музеї витончених мистецтв та старожитностей в університетах підросійської України в XIX – початку XX ст.: історія створення та колекції. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.
- Сєровський Вадим Юрійович . Реконструкція стародавніх житлових будинків методами експериментальної археології. Керівник диплому – доц. Буйнов Ю. В.
- Федоренко Олег Олександрович: Революційний театр мас у Харкові (1917–1934 рр.): проблеми історії та історіографії. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- Федосова Ганна Сергіївна. Розвиток населення Лівобережної України кін. I тис. до н.е. та перш. половини I тис. н.е. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- Чумаченко Ярослав Сергійович. Покотиловка: историко-археологическое исследование. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- Щербаков Костянтин Вікторович. Вооружение населения Левобережной Украины в последней четверти I тыс. н.э. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

- Акопян Давид Ованесович. Воєнно-політична історія Урарту в VIII – сер.VI ст. до н.е. Керівник диплому – проф. Сергєєв І. П.
- Грубник Катерина Володимирівна. Уявлення про смерть та поховання померлих у Стародавній Греції та античних містах Північного Причорномор'я (VI – п.п. IV ст. до н.е.). Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.
- Кінах Олена В'ячеславівна. «Турецький марш» на Захід (1453–1566). Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- Литвіненко Алла Григорівна. Шлюбно-сімейні відносини у Візантії (IV–IX ст.). Керівник диплому – доц. Домановський А. М.
- Лубенська Людмила Русланівна. Міське життя стародавньої Памфілії (кінець IV ст. до н.е. – перша половина III ст. н.е). Керівник диплому – доц. Мартем'янов О. П.
- Масюткіна Ганна Ігорівна. Римсько-єгипетські відносини у II–I ст. до н.е. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.
- Немашкало Андрій Михайлович. Візантія в епоху Юстініана I. Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.

- Пересадько Юлія Сергіївна. Західноєвропейський мандрівник у східному соціумі XIII-XV ст. Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- Супрун Наталія Олегівна. Смерть і поховання в Херсонесі – Херсоні. Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.
- Філатов Дмитро Олександрович. Війна Червоної та Білої троянди (1455–1485 рр.): передумови, хід, наслідки. Керівник диплому – доц. Домановський А. М.
- Харченко Віра Сергіївна. Самураї – лицарі середньовічної Японії (XII–XVI ст.). Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- Хижняк Дарина Юріївна. Музика у Стародавній Греції у VI–IV ст. до н.е. Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.
- Янченко В'ячеслав Володимирович. Культ Діоніса у суспільному житті афінян (V–IV ст. до н.е). Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.

Відомості про авторів

Бабкова Надія – аспірантка Харківської державної академії культури

Бондаренко Ганна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Бондаренко Станіслав Костянтинович – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Волошин Дмитро – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Габлія Баграт – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Галушка-Адайкін Антон – канд. іст. наук, доц. кафедри міжнародної інформації Міжнародного слов'янського університету

Гряник Вадим – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєв Павло – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав – канд. іст. наук, молодший науковий співробітник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Каштанов Кирило – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кириченко Олена – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Кінка Станіслав – аспірант Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Красько Ольга Іванівна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кузьменко Михайло – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Левін Костянтин – незалежний дослідник з Харкова, автор блогу «Litteralis.com»

Литовченко Ганна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лупіка Тетяна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Махоніна Онисія – здобувачка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мочаліна Алевтина – здобувачка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Онацький Максим – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пархоменко Марія – здобувачка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Попов Андрій – магістр-історик

Проценко Михайло – заступник директора Центру краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Прохорова Тетяна – аспирантка Таврійського національного университету ім. В. І. Вернадського

П'яничук Ольга – здобувачка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рачков Євген – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Роменський Олександр – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сорочан Катерина – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ткаченко Олена – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Толстеньова Вікторія – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Уллах Павло – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Філатова Ольга – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Фомін Ілля – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чепела Юрій – аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Чистотіна Ольга – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шаповал Дмитро – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Янов Дмитро – студент Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Список скорочень

ВДИ – Вестник Древней Истории

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ДАХО – Державний архів Харківської області

ПЭ – Православная энциклопедия

РНК РСФРР – Рада Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ActaSS – Acta sanctorum

AEMT – Ancient Egyptian Magical Texts

BD – The Book of the Dead

BIFAO – Le Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale

CT – The Ancient Egyptian Coffin Texts

JEA – The Journal of Egyptian Archaeology

ODB – The Oxford Dictionary of Byzantinium

PT – The Pyramid Texts

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 15

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск Д. В. Миколенко
Комп'ютерне верстання М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 22.10.2012. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк.. Обл.-вид. арк..
Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, майдан Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Видавництво
61022, Харків-22, майдан Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09